MAX

HORKHEIMER

THEODOR W.

ADORNO

Apšvietos dialektika

MARGI RAŠTAI

MAX
HORKHEIMER
THEODOR W.
ADORNO

Dialektik der Aufklärung

Philosophische Fragmente

1947

MAX
HORKHEIMER
THEODOR W.
ADORNO

Apšvietos dialektika

Filosofiniai fragmentai

Iš vokiečių kalbos vertė
GEDIMINAS MIKELAITIS

MARGI RAŠTAI
VILNIUS 2006

UDK 165
Ho-238

Versta iš:
Horkheimer M., Adorno Th. W. *Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940–1950* // Horkheimer M. *Gesammelte Schriften* / hrs. von Alfred Schmidt und Gunzelin Schmid Noerr. – Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 1985, Bd. 5, S. 10–290

Išleista iš dalies parėmus
Atviros Lietuvos fondui

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-09-305-8

Skiriama

FRIEDRICHUI POLLOCKUI

TURINYS

NAUJOS LAIDOS PRATARMĖ (1969)

Apšvietos dialektiką išleido Amsterdamo leidykla „Querido" 1947 m. Knyga, kurią iš pradžių nelabai pirko, dabar jau seniai parduota. Daugiau kaip po dvidešimt metų mes vėl leidžiame šį darbą ne tik dėl daugelio prašymų, bet būdami įsitikinę, kad nemažai jo minčių ir dabar yra aktualios bei nulėmė mūsų vėlesnius teorinius sumanymus. Prašalaičiui sunku įsivaizduoti, kiek mudu abu esame atsakingi už kiekvieną sakinį. Didelius skyrius diktavome kartu; *Apšvietos dialektikoje* susijungusi dviejų intelektualinių temperamentų įtampa tapo jos gyvavimo dalimi.

Ne viską, apie ką kalbama knygoje, be išlygų pripažįstame. Tai būtų nesuderinama su teorija, kuri tiesą laiko ne prieštaraujančią istorinei raidai, o iš esmės susijusią su laiku. Knyga buvo rašoma tuo metu, kai buvo galima numatyti nacionalsocialistinio teroro galą. Tačiau kai kurios formuluotės neatitinka šiandienos realybės. Vis dėlto perėjimo prie administraciškai valdomo pasaulio vertinimas anuomet nebuvo nepalankus.

Tęsiasi košmaras, kai skaldomasi į du politinius blokus, kurie objektyviai stumiami tarpusavyje konfliktuoti. Trečiojo pasaulio konfliktai, vėl stiprėjantis totalitarizmas

laikomi vien istoriniais epizodais tiek pat mažai, kiek, remiantis *Apšvietos dialektika*, anuomet buvo laikomas fašizmas. Kritinis mąstymas, nepaisydamas net pažangos, šiandien privalo palaikyti laisvės likučius, realaus humaniškumo siekimo tendencijas, nors didingos istorinės raidos fone jos ir atrodo bejėgės.

Knygoje suvokta į visuotinę integraciją vedanti raida pertraukta, bet nesustabdyta; išlieka grėsmė, kad ji gali būti įgyvendinta diktatūromis ar karais. Akivaizdžiai išsipildė prognozės, susijusios su Apšvietos virtimu pozityvizmu, mitu to, kas turi būti, pagaliau intelektas tapo tapatus tam, kas priešinga dvasiai. Mūsų istorijos koncepcija nemano išvengusi tokio sutapatinimo, bet jai svetimas pozityvistinis informacijos vaikymasis. Kaip filosofijos kritika, ji nenori atsisakyti pačios filosofijos.

Iš Amerikos, kur buvo parašyta ši knyga, mes grįžome įsitikinę, kad teoriškai ir praktiškai čia galėsime padaryti daugiau negu kur nors kitur. Kartu su Friedrichu Pollocku, kuriam ji buvo skirta iš pradžių penkiasdešimtmečio, o vėliau septyniasdešimt penkerių metų proga, įkūrėme Socialinių tyrimų institutą, tikėdamiesi gilinti *Apšvietos dialektikoje* suformuotą koncepciją. Toliau plėtoti mūsų teoriją ir su bendru darbu susijusią patirtį, kaip ir rengti pirmą laidą, mums labai padėjo Gretel Adorno.

Didelių pakeitimų nedarėme, kaip įprasta daryti pakartotinai leidžiant prieš kelis dešimtmečius pasirodžiusias knygas. Nesistengėme pataisyti tai, ką buvome parašę, net ir aiškiai neadekvačias vietas; bandymas visiškai sudabartinti tekstą virstų ne kuo kitu, o nauja knyga. Tai, kad šiandien dar labiau kalbama apie tai, kaip išsaugoti laisvę, kaip ją plėsti ir puoselėti, užuot, nors ir netiesiogiai, artėjus prie administraciškai valdomo pasau-

lio, mes taip pat pabrėžėme ir vėlesniuose mūsų raštuose. Iš principo mes ištaisėme tik spaudos ir panašias klaidas. Dėl tokio santūrumo knyga tampa dokumentiniu liudijimu. Viliamės, kad ji bus ir kažkas daugiau.

Frankfurtas prie Maino, 1969 m. balandis
Max Horkheimer, Theodor W. Adorno

ITALIŠKOS LAIDOS PRATARMĖ (1962/1966)

Vokiškas *Apšvietos dialektikos* tekstas yra fragmentas. Pradėtas per paskutinį pasaulinį karą dar 1942 m. jis turėjo būti visuomenės ir istorijos teorijos įvadas, mūsų suplanuotas nacionalsocializmo valdymo metais. Savaime suprantama, kad knyga, turint galvoje terminus ir tyrinėtų klausimų ratą, nulemta tų visuomeninių sąlygų, kurioms esant ji buvo parašyta.

Mūsų knygos tema yra atskleisti tendencijas, kurios kultūrinę pažangą pavertė atžanga. Mes tai mėginome parodyti analizuodami ketvirtojo ir penktojo dešimtmečių Amerikos visuomenės reiškinius. Tačiau konceptualios teorijos, atitinkančios šiuolaikines ekonomines ir politines sąlygas, įgyvendinimas kelia reikalavimus, kurių dėl objektyvių ir subjektyvių priežasčių dabar neįstengiame patenkinti. Todėl esame laimingi, kad fragmentas pasirodo serijoje, visų pirma skirtoje filosofiniams klausimams.

Frankfurtas prie Maino, 1966 m. gegužė

M. H. ir *T. W. A.*

PRATARMĖ
(1944 ir 1947)

Kai pradėjome šį darbą, kurio pirmus bandymus skyrėme Friedrichui Pollockui, tikėjome, kad jį valiosime pateikti užbaigtą jo penkiasdešimtmečiui. Tačiau kuo daugiau gilinomės į savo užduotį, tuo labiau pastebėjome disproporciją tarp darbo ir mūsų jėgų. Mes iš principo užsimojome ne daugiau ir ne mažiau kaip atsakyti į klausimą, kodėl žmonija, užuot pasiekusi tikrai žmonišką padėtį, grimzta į naują barbarybę. Mes neįvertinome, kaip sunku tai yra perteikti, nes pernelyg dar pasitikėjome šiuolaikine savimone. Jei prieš daugelį metų būtume pastebėję, kad šiuolaikinio mokslo raidoje dideli atradimai daromi teorinio švietimo smukimo kaina, tai būtume manę, jog vis dėlto turime laikytis tos raidos tiek, kiek mūsų laimėjimus visų pirma riboja kritika arba tolesnis specialių teorijų kūrimas. Tas darbas bent temos požiūriu būtų turėjęs remtis tradicinėmis disciplinomis, pavyzdžiui, sociologija, psichologija ir pažinimo teorija.

Tačiau mūsų čia sujungti fragmentai rodo, kad buvome priversti atsisakyti tokio pasitikėjimo. Jei atidi globa ir mokslinės tradicijos patikra, ypač ten, kur ji kaip nenaudingas balastas atiduodama pozityvistinių švarintojų užmarščiai, suformuoja pažinimo momentą, tai žlungant

šiuolaikinei buržuazinei civilizacijai tampa problemiškas ne tik mokslo funkcionavimas, bet ir jo prasmė. Ką begėdiški fašistai veidmainiškai giria, o prisitaikėliai humanizmo ekspertai naiviai įgyvendina – nuolatinę Apšvietos savigriovą, – priverčia atsisakyti net paskutinių pasitikėjimo laiko dvasios papročiais ir tendencijomis likučių. Visuomenei atsidūrus tokioje būklėje, kai mintis neišvengiamai tampa preke, o kalba – jos reklamavimo priemone, bandymas išsiaiškinti tokių papročių sugedimą kartu sugriauna visuotinius žodžio ir minties reikalavimus anksčiau, negu jį visiškai pakirs pasaulio istorijos pasekmės.

Jeigu būtų kalbama tik apie kliūtis, atsirandančias dėl perdėtos mokslo instrumentalizacijos, visuomeninių klausimų apmąstymą būtų galima sieti bent su kryptimis, kurios prieštarauja oficialiam mokslui. Tačiau ir jos įtrauktos į bendrą gamybos procesą. Jos pasikeitė nė kiek ne mažiau, negu su jomis susijusi ideologija. Joms būdinga tai, kas seniai atsitiko vyraujančiai idėjai. Tokiai idėjai sąmoningai atsisakius kritiškumo ir tapus tam tikros esamos tvarkos aptarnavimo priemone, prieš savo valią ji priverčiama pačios pasirinktus pozityvius dalykus paversti negatyviais ir griaunančiais. Nors aštuoniolikto amžiaus filosofija sukeldavo mirtinos baimės kupiną niekšybę, nepaisant laužuose deginamų knygų ir žmonių, ji ėmė palaikyti Bonapartą. Galų gale įsitikinusių enciklopedistų palikimą uzurpavo apologetinė Comtes'o mokykla ir ištiesė ranką visiems tiems, kuriems kažkada prieštaravo. Perėjimas nuo kritikos prie apologetikos taip pat palietė teorinį turinį, kurio tiesa išsisklaidė. Žinoma, dabar motorizuota istorija jau pralenkia tokią dvasinę raidą, o oficialūs oratoriai, turintys kitų rūpesčių, sunaikina teoriją, leidusią jiems užimti vietą po saule anksčiau, negu ji pati save pažemina.

Įsisąmonindamas savo kaltę mąstymas aptinka galimybę pasinaudoti ne tik moksline ir kasdiene, bet ir minėta opozicine sąvokine kalba. Į galvą neateina niekas, kas nesistengtų atitikti vyraujančių mąstymo tendencijų, ir tai, ko savaime negalėtų nusakyti nudėvėti žodžiai, tiksliai atlieka socialinė mašinerija. Būgštaujant nesėkmių kino studijose, savanoriškai išlaikomus cenzorius atitinka panašios instancijos kitose srityse. Literatūrinio teksto apdorojimo procesas, kurio su automatiniu įžvalgumu imasi jei ne pats kūrėjas, tai bet kuriuo atveju redaktorių, leidėjų, perrašinėtojų štabas, *ghost writers* leidykloje bei už leidyklos sienų nuodugnumu pranoksta bet kokią cenzūrą. Padaryti jų funkcijas visiškai nereikalingas, nepaisant visų labdaringų reformų, atrodo, yra auklėjimo sistemos garbės reikalas. Skleidžiant nuomonę, kad neapribojus savo veiklos faktų konstatavimu ir tikimybių apskaičiavimu pažįstanti dvasia liktų pernelyg jautri bet kokiam šarlatanizmui ir prietarams, paruošiama nevaisinga dirva geisti šarlatanizmo bei prietarų. Panašiai kaip sausas įstatymas atverdavo kelią siekti dar nuodingesnio produkto, taip teorinės vaizduotės sugebėjimo blokavimas sudarė sąlygas atsirasti politinei beprotybei. Net tada, kai žmonės dar nėra jos apimti, dėl cenzūros mechanizmo, veržiamo iš vidaus ir iš išorės, jie praranda pasipriešinimo priemones.

Aporija, su kuria susidūrėme rašydami darbą, pasirodė esantis tas pirmasis objektas, kurį turėjome ištirti – tai Apšvietos susinaikinimas. Neabejojame – ir tai sudaro mūsų *petitio principii,* – laisvė visuomenėje neatskiriama nuo šviečiamojo mąstymo. Tačiau tikime, kad mums pavyko aiškiai įsisąmoninti, jog kaip tik tokio mąstymo sampratoje ne mažiau negu konkrečios istorinės formos, visuomenės institutai, su kuriais tas mąstymas susipynęs,

jau slypi visur dabar pastebimos atžangos užuomazgos. Jei Apšvieta neapima šito atžangos momento, ji pasmerkia pati save. Pažangos destruktyvumo įsisąmoninimą palikus jos priešininkams, aklai pragmatizuotas mąstymas praranda nutraukimo sugebėjimą ir kartu ryšį su tiesa. Turint galvoje technologiškai auklėjamų masių mįslingą pasirengimą pasiduoti bet kokio despotizmo apžavams, jo savižudišką giminystę su tautine paranoja, šitos beprotybės fone tampa akivaizdus dabartinės teorinės sampratos silpnumas.

Mes tikime, kad šitais fragmentais stipriname tokį supratimą tiek, kiek parodome, kad regresyvaus Apšvietos tapimo mitologija priežasčių reikia ieškoti labiau ne specialiai dėl atžangos sugalvotose nacionalistinėse, pagoniškose ir kitose šiuolaikinėse mitologijose, o paralyžiuojančioje Apšvietos tiesos baimėje. Abu dalykus reikia suprasti ne tik kaip dvasios istorijos reiškinius, bet ir kaip realijas. Kaip Apšvieta išreiškia tikrąją buržuazinės visuomenės raidą apskritai atsižvelgiant į asmenybių ir institutų įkūnytą jos idėją, taip tiesa yra ne vien protinga savimonė, bet ir tikrovėje esanti jos forma. Šiuolaikinės civilizacijos tikrų sūnų baimė nukrypti nuo faktų, kurie net suvokimo momentu yra pagal klišes parengti vyraujantys papročiai moksle, versle ir politikoje, yra tiesiog tas pats, kaip visuomeninių nukrypimų baimė. Remiantis tais papročiais apibrėžiama taip pat kalbos bei mąstymo samprata, kurios šiandien turi laikytis menas, literatūra ir filosofija. Draudžiant faktus ir vyraujančias mąstymo formas negatyviai vertinantį mąstymą, kaip miglotą smulkmeniškumą, pageidautiną svetimos kilmės, jo dvasia tampa vis aklesnė. Tokia yra beviltiška padėtis, kad ir pats sąžiningiausias reformatorius, sustabarėjusia kalba siūlydamas nau-

jovę, perimdamas ištobulintą kategorinį aparatą ir už jo slypinčią filosofiją, tik stiprina egzistuojančią valdžią, kurią jis ketino sugriauti. Klaidingas aiškumas yra tik kita mito apraiška. Jis visada buvo ir miglotas, ir aiškus. Nuo seno tai patvirtino familiarus artimumas ir visiškas atsiribojimas nuo darbo sąvokos.

Žmogaus prigimties sugedimas šiandien neatskiriamas nuo visuomenės pažangos. Ekonominio produktyvumo didėjimas, viena vertus, sukuria sąlygas atsirasti teisingesniam pasauliui, antra vertus, techniniam aparatui ir toms socialinėms grupėms, kurios jį valdo, suteikia pernelyg didelį pranašumą prieš likusią gyventojų dalį. Ekonominių jėgų akivaizdoje pavienis žmogus visiškai anuliuojamas. Kartu visuomenės prievarta gamtai pasiekia negirdėtą mastą. Tuo metu, kai pavienis žmogus išnyksta to aparato fone, kurį jis aptarnauja, aparatas jį aprūpina geriau negu bet kada anksčiau. Esant neteisingai tvarkai bejėgiškumas ir masių klusnumas didėja proporcingai teikiamų gėrybių kiekiui. Materialiai akivaizdus ir socialiai menkas žemiausių luomų gyvenimo lygio pakėlimas rodo veidmainišką dvasingumo paplitimą. Tikrasis dvasios uždavinys yra sudaiktėjimo neigimas. Jis neišvengiamai sutirpsta, kai pavirsta kultūrinėmis prekėmis ir atiduodamas į rankas vartojimui. Tikslios informacijos ir rafinuotų pasilinksminimų srautas kartu ir teikia išminties, ir kvailina žmones.

Kalbama ne apie kultūrą kaip vertybę, kaip mano civilizacijos kritikai Huxley, Jaspersas, Ortega y Gassetas ir kiti, bet apie tai, jog Apšvieta turi suvokti pati save, kad žmonės nebūtų galutinai išduoti. Reikia kalbėti ne apie praeities konservavimą, bet apie buvusių vilčių išsipildymą. Bet dabar praeitis tęsiasi kaip praeities griovimas. Iki XIX a.

respektabilus išsilavinimas buvo privilegija, apmokama vis didėjančiomis neišsilavinusiųjų kančiomis, o XX a. už higienišką fabriko patalpą teko sumokėti visus kultūros reiškinius sulydant gigantiškoje keptuvėje. Galbūt tai nebūtų buvusi per didelė kaina, kaip mano kultūros gynėjai, jei kultūros pardavimas neskatintų ekonomikos laimėjimų paversti jų priešingybėmis.

Tokiomis sąlygomis žemės gėrybės tampa nelaimės elementais. Ankstesniu periodu be socialinio subjekto tos gėrybės pasireiškė vadinamąja pertekline gamyba vidinių ekonominių krizių metu, o šiandien įkopus į sostą valdžios grupėms kaip visuomeniniam subjektui jos sukelia tarptautinę fašizmo grėsmę: pažanga virsta atžanga. Kad higieninės fabrikų patalpos ir visa, kas su jomis susiję, folksvagenai ir sporto rūmai, bukaprotiškai likviduoja metafiziką, dar galima likti abejingiems, bet nevalia likti apatiškiems, kai visoje visuomenėje tai tampa metafizika, ideologine uždanga, už kurios bręsta reali nelaimė. Taip ir atsirado mūsų fragmentai.

Pirmame skyriuje, duodančiame teorinį pagrindą kitiems skyriams, siekiama kuo išsamiau paaiškinti racionalumo ir socialinės tikrovės samplaiką, kaip ir neperskiriamą gamtos bei gamtos valdymo susipynimą. Pateikta Apšvietos kritika įgalina suformuoti pozityvų tokio jos aiškinimo, kuris išlaisvina ją iš aklo valdymo konfliktų, supratimą.

Apskritai kalbant, pirmo skyriaus kritinę dalį galima apibrėžti dviem tezėmis: jau mitas yra Apšvieta ir, atvirkščiai, Apšvieta tampa mitologija. Tos tezės plėtojamos abiejuose ekskursuose nagrinėjant specifinius reiškinius. Pirmame aptariama mito ir Apšvietos dialektika remiantis *Odisėja*, tuo ypač ankstyvuoju Vakarų Europos civili-

zacijos reprezentatyviu liudijimu. Dėmesio centre yra aukos ir išsižadėjimo sąvokos, kuriomis vienodai pasireiškia mitinės gamtos ir šviečiamojo gamtos valdymo vienybė bei skirtumai. Antras ekskursas susijęs su Kantu, Sade'u ir Nietzsche, negailestingais Apšvietos užbaigėjais. Jis rodo, kaip, savavaliui subjektui užgrobus gamtos turtus, aklai objektyvių gamtos turtų valdymas galų gale tampa kaip tik stipriausias. Ši tendencija panaikina visas buržuazinio mąstymo prieštaras, ypač tarp moralinio rigorizmo ir absoliutaus amoralumo.

Skyrius „Kultūros industrija" rodo Apšvietos atžangą ir jos virtimą ideologija, kuri labiausiai pasireiškia kine ir radijo laidose. Apšvieta – tai visų pirma poveikio apskaičiavimas, gaminimo ir platinimo technika; pagal tikrąjį turinį ideologiją vainikuoja esamybės ir techniką kontroliuojančios valdžios sudievinimas. Svarstydami šią prieštarą į kultūros industriją žiūrime rimčiau negu ji to verta. Kadangi jos rėmimasis komerciniu pobūdžiu, minkštesnės tiesos pripažinimas seniai tapo pretekstu išsisukti nuo atsakomybės už melą, tai mūsų analizė orientuojasi į jos produktams būdingą objektyvų reikalavimą būti estetiniu kūriniu ir kartu tiesos forma. Ji išryškina visuomeninę savivalę anuliuodama šitą pretenziją. Skyrius apie kultūros industriją yra fragmentiškesnis už kitus skyrius.

Teziniai „Antisemitizmo elementų" svarstymai laikytini apšviestosios civilizacijos grįžimu į barbarybę šiuolaikiniame gyvenime. Ne tik ideali, bet ir praktinė susinaikinimo tendencija būdinga racionalumui iš pat pradžių, o ne vien tai fazei, kai ji pasireiškia atvirai. Būtent tokiu požiūriu pristatyta filosofinė antisemitizmo priešistorė. Jo „iracionalizmas" kildinamas tiek iš vyraujančio proto, tiek iš jį atitinkančio pasaulio vaizdo esmės. „An-

tisemitizmo elementai“ tiesiogiai susiję su empiriniais tyrimais Socialinių tyrimų instituto, įkurto ir gyvastingai palaikomo Felixo Weilio fondo, be kurio nebūtų buvę ne tik mūsų tyrinėjimų, bet ir, nepaisant Hitlerio, vokiečių emigrantų didelės dalies tęsiamų teorinių darbų. Pirmos trys tezės parašytos kartu su Leo Löwenthaliu, su kuriuo nuo pirmų metų Frankfurte mes drauge nagrinėjome daug mokslinių problemų.

Paskutinėje dalyje spausdinami užrašai ir apmatai, iš dalies priklausantys ankstesnių skyrių mintims, bet neradę ten savo vietos, iš dalies brėžiantys tolesnio darbo problemas. Daugiausia jie susiję su dialektine antropologija.

Los Andželas, Kalifornija, 1944 m. gegužė

Knygos tekste, kuris buvo užbaigtas prieš karą, nėra jokių esminių pakeitimų. Vienintelis papildymas yra „Antisemitizmo elementų“ paskutinė tezė.

1947 m. birželis
Max Horkheimer, Theodor W. Adorno

APŠVIETOS SĄVOKA

Pačia plačiausia pažangaus mąstymo prasme nuo seno Apšvietos tikslas buvo išvaduoti žmones iš baimės ir padaryti juos valdovais. Tačiau pagaliau apšviestoji planeta sušvytėjo triumfuojančio blogio ženklais. Apšvietos programa buvo pasaulio atkerėjimas. Ji siekė išsklaidyti mitus ir žinojimu nuversti vaizduotę. Jau „eksperimentinės filosofijos tėvas“[1] Baconas parinko tam motyvus. Jis niekina tradicijos adeptus, kurie „pirmiausia tiki, kad kiti žino, ko jie nežino; o paskui, – kad patys žino, ko jie nežino. Tačiau lengvatikystė, antipatija abejonei, atsakymų skubotumas, gyrimasis išsimokslinimu, prieštaravimo baimė, savanaudiškumas bei aplaidumas savo tyrinėjimų srityje, žodinis fetišizmas, pasitenkinimas tik dalinėmis žiniomis – visa tai ir panašūs dalykai sutrukdė laimingai žmogaus proto ir daiktų prigimties santuokai, o vietoj jos protą supiršo su bergždžiomis sąvokomis ir chaotiškais eksperimentais: tokios šlovingos sąjungos vaisius bei palikuonis nesunku buvo įsivaizduoti. Spausdintas žodis – didelis išradimas; patranka – išradimas, kuris sa-

[1] Voltaire. „Lettres philosophiques“ XII, *Oeuvres complètes*, ed. Garnier, Paris, 1879, t. 22, p. 118.

vaime prašėsi tokiu vadinamas; kompasas – jau žinomas anksčiau; kokių tik pasikeitimų nesukėlė šitie trys išradimai – vienas mokslo srityje, kitas karo, trečias finansų, prekybos ir laivybos srityse! Ir su jais buvo susidurta tik atsitiktinai ir suklupta. Taigi, be abejonės, žmogaus pranašumą sudaro žinios. Jose slypi daug dalykų, kurių su visomis brangenybėmis nenusipirktų karaliai, kurioms negalioja jų įsakymai, apie kurias jokių žinių nepraneša jų šnipai ir įskundėjai, į kurių gimtąsias šalis negali nuplaukti jų jūrininkai ir atradėjai. Šiandien mes valdome gamtą vien tik savo mintyse, o esame iš tikrųjų jos pavergti; jeigu leistume jai vadovauti mūsų išradimams, tai praktiškai ji imtų mums komanduoti“[2].

Nors Baconas neišmanė matematikos, jam pasisekė tiksliai nusakyti mokslo, atsiradusio po jo, nuostatą. Laiminga žmogaus proto ir gamtos santuoka, kurią jis turėjo galvoje, yra patriarchalinė: prietarus nugalėjusiam protui privalu valdyti atkerėtą gamtą. Žinojimui, kuris yra jėga, nėra jokių kliūčių nei pavergiant kūriniją, nei paklūstant pasaulio šeimininkams. Kaip ir visiems buržuazinės ekonomikos tikslams fabrike ir mūšio lauke, jis tarnauja veikliajam, nepaisant jo kilmės. Karaliai nedisponuoja technika taip tiesiogiai kaip prekybininkai: ji taip pat demokratiška kaip ir ekonominė sistema, su kuria ji kartu vystosi. Technika yra šio žinojimo esmė. Jos tikslas – ne sąvokos ir vaizdai, ne pažinimo laimė, bet metodas, kitų darbo panaudojimas, kapitalas. Daug dalykų, kurie, Bacono nuomone, dar slypi joje, patys yra tik instrumentai:

[2] Bacon F. „In Praise of Knowledge. Miscellaneous Tracts Upon Human Philosophy“, *The Works of Francis Bacon*, ed. Basil Montagu, London, 1825, t. 1, p. 254 ir t.

radijas kaip sublimuota spausdinimo mašina, pikiruojantis karinis bombonešis kaip efektyvesnė artilerija, distancinis valdymas kaip patikimesnis kompasas. Vienintelis dalykas, ko žmonės nori išmokti iš gamtos, yra žinojimas, kaip ją panaudoti, kad visiškai užvaldytų ir ją, ir žmones. Daugiau niekas neturi reikšmės. Negailestinga ir pačiai sau Apšvieta sudegina net paskutinius savo savigarbos likučius. Tik toks mąstymas pakankamai stiprus, kad sugriautų mitus, kurie taiko prievartą patys sau. Triumfuojančio realybės jausmo akivaizdoje net Bacono nominalistinis *credo* būtų tapęs įtartina metafizika ir sulauktų tuštybės nuosprendžio, kurį jis paskelbė scholastikai. Jėga ir pažinimas – sinonimai[3]. Ir Baconui, ir Lutheriui nevaisinga pažinimo laimė yra nepadori. Kalbama ne apie žmogui tiesos teikiamą pasitenkinimą, bet apie *operation*, apie efektyvų metodą; ne „įtikinamos, smagios, garbingos ar įspūdingos kalbos, ne kokie nors akivaizdūs argumentai, o iki šiol neatrastų detalių atradimo darbas ir veikla, norint geriau gyvenime apsirūpinti bei padėti, „sudaro" tikrą mokslo tikslą ir paskirtį"[4]. Neturėtų būti ne tik jokių paslapčių, bet ir noro jas atrasti.

Pasaulio atkerėjimas yra animizmo pašalinimas. Ksenofanas išjuokia daugelį dievų, nes jo dievai visais atsitiktiniais ir blogais bruožais panašūs į juos sukūrusius žmones, o naujausia logika diskredituoja visuotinai vartojamus kalbos žodžius kaip netikras monetas, kurias geriau pakeisti žaidimo žetonais. Pasaulis tampa chaosu, o sintezė – išgelbėjimu. Neleistina daryti skirtumo tarp to-

[3] Plg. Bacon F. „Novum Organum", *ibidem*, vol. 14, p. 31.

[4] Bacon F. „Valerius Terminus, of the Interpretation of Nature. Miscellaneous Tracts", *ibidem*, vol. 1, p. 281.

teminio gyvūno, aiškiaregio ašarų ir absoliučios idėjos. Žmogaus kelias į naujųjų laikų mokslą grindžiamas prasmės atsisakymu. Sąvokos pakeičiamos formulėmis, priežastis – taisykle ir tikimybe. Priežastis dar buvo paskutinė filosofinė sąvoka, su kuria lyginosi mokslo kritika, tarsi dėl to, kad iš visų senų idėjų ji susidūrė su ja viena, ta sekuliarizaciją sukeliančio principo vėlyviausia versija. Šiuolaikiškai apibrėžti substanciją ir kokybę, veiklą ir kančią, būtį ir egzistenciją – tai nuo Bacono laikų siekė filosofija, bet mokslas išsivertė be tokių kategorijų. Kaip *idola theatri* jos buvo paliktos ankstesnei metafizikai ir jau tuo metu pavirto seniai praėjusių laikų esmių bei jėgų paminklais. Remiantis jomis mituose buvo aiškinamas gyvenimas bei mirtis ir jos su mitais susipynė. Kategorijos, kuriomis Vakarų Europos filosofija apibūdino amžiną gamtos tvarką, žymi Okno, Persefonės, Ariadnės ir nereidžių užimtas vietas. Ikisokratikų kosmologijos laikosi perėjimo momento. Drėgmė, vienis, oras, ugnis, traktuojami kaip pirminė materija, kaip tik ir yra mitinės pasaulėjautos racionaliai užfiksuoti dalykai. Kaip nuo Nilo pas graikus atėję vandens ir žemės sueities vaizdai čia tampa hilozoistiniais principais ir elementais, taip išsikerojusi mitinių demonų įvairovė apskritai sudvasinama iki grynų ontologinių esmių formos. Pagaliau Platono idėjų dėka patriarchaliniai Olimpo dievai taip pat užsikrečia filosofiniu logosu. Tačiau Apšvieta Platono ir Aristotelio metafizikos palikimo dalyje atpažino senąsias jėgas ir universalijų pretenzijas pasiekti tiesą ėmė persekioti kaip prietarą. Visuotinių sąvokų autoritetas jiems vis dar kėlė baimę prieš demonus, kuriuos vaizduodami maginio ritualo metu jie stengėsi paveikti gamtą. Nuo šiol materija turėjo būti pavergta be jokių valdančių ir vidinių jėgų iliu-

zijų bei slaptų savybių. Tai, kas nenori atitikti apskaičiavimo bei naudingumo mato, Apšvietai atrodo įtartina. Jei ji įstengtų išsiskleisti be išorinio spaudimo kliūčių, jos niekas nesulaikytų. Jos pačios idėjos apie žmogaus teises laikomos ne kuo kitu, kaip ankstesnėmis universalijomis. Bet koks jos sutinkamas dvasinis pasipriešinimas padvigubina jos jėgas[5]. Taip yra dėl to, kad Apšvieta vis dar atpažįsta save mituose. Kad ir kokių mitų būtų šaukiamasi jai priešinantis, jau vien todėl, kad dėl tokio priešinimosi jie tampa argumentais, pripažįstamas griaunamojo racionalumo principas, dėl kurio priekaištaujama Apšvietai. Apšvieta – totalitarinė.

Nuo seno mito pagrindu Apšvieta laikė antropomorfizmą, subjektyvumo projekciją į gamtą[6]. Visa, kas antgamtiška, dvasios ir demonai, tapo gamtos jėgų bijančio žmogaus atspindžiu. Pagal Apšvietos sampratą daugybei mitinių figūrų galima pritaikyti vieną vardiklį, jos visos redukuojamos į subjektą. Edipo atsakymą į sfinkso klausimą „Tai žmogus" kaip stereotipinę žinią Apšvieta kartoja visais atvejais, nesvarbu, kas turima galvoje – objektyvios prasmės dalis, tvarkos kontūrai, blogio jėgų baimė ar išsigelbėjimo viltis. Kaip būtį ir įvykį Apšvieta iš anksto pripažįsta vien tai, ką galima pasiekti vienove; jos idealas yra sistema, iš kurios išplaukia viskas ir visi. Ne tuo skiriasi jos racionalistinė ir empiristinė versijos. Nors ir kaip skirtingai atskiros mokyklos interpretavo pradines aksiomas, vieningo mokslo sistema visada išliko ta pati.

[5] Plg. Hegel G. W. F. *Dvasios fenomenologija*, Vilnius, 1997, p. 397

[6] Dėl to vieningai sutaria Ksenofanas, Montaigne, Hume ir Salomonas Reinachas. Plg. Reinach S. *Orpheus*, London; New York, 1909, p. 6 ir t.

Esant tyrimo sričių pliuralizmui Bacono postulatas *Una scientia universalis*[7] tiek pat priešingas neprivalomumui, kiek Leibnizo *mathesis universalis* – šuoliui. Formų daugybė prilyginama jų buvimo vietai ir išdėstymui, istorija – faktui, daiktai – materijai. Bacono nuomone, tarp aukščiausių principų ir stebėjimo duomenų, remiantis visuotinumo pakopomis, turi egzistuoti aiškūs loginiai ryšiai. De Maistre tyčiojasi, kad jis puoselėja *une idole d'èchelle*[8]. Formalioji logika buvo žymi unifikacijos mokykla. Ji davė švietėjams pasaulio apskaičiavimo schemą. Paskutiniuose Platono veikaluose pasitaikantis idėjų tapatinimas su skaičiais išreiškia bet kokio numitinimo patosą: skaičius tapo Apšvietos kanonu. Pagal tuos pačius lyginimus vykdomas buržuazinis teisingumas ir reguliuojami prekių mainai. „Ar ši taisyklė nėra teisingumo ir matematikos aksioma, kad, kai sudedi nelygų su lygiu, gauni nelygų? Ir ar nėra tikro atitikimo tarp įvairiapusio ir išlyginamojo teisingumo bei tarp geometrinių ir aritmetinių proporcijų?"[9]. Buržuazinę visuomenę valdo ekvivalentiškumo principas. Ji sulygina nevienvardžius dalykus ir redukuoja juos į abstrakčius dydžius. Tai, ko neapima skaičiai, galų gale vienetas, Apšvietai tampa regimybe, iliuzija; šiuolaikinis pozityvizmas tai išveja į poeziją. Vienovė išlieka vyraujančiu šūkiu nuo Parmenido iki Russello. Svarbiausia – išnaikinti dievus ir ypatybes.

Bet mitai, tampantys Apšvietos aukomis, patys yra tiesioginiai jos produktai. Moksliniu įvykio apskaičiavimu anuliuojama ataskaita, kurią kažkada pateikė mintis apie

[7] Bacon F. „De augmentis scientiarum", *ibidem*, vol. 8, p. 152.

[8] „Les Soirèes de Saint-Pétersbourg, 5ième entretien", in *Oeuvres complétes*, Lyon, 1891, t. 4, p. 256.

[9] Bacon F. „Advancement of Learning", *ibidem*, vol. 2, p. 126.

įvykį mite. Mitas norėjo pranešti, pavadinti, nusakyti atsiradimą ir tuo kartu pavaizduoti, konstatuoti, paaiškinti. Mitus užrašant ir renkant ta tendencija stiprėjo. Jau nuo seno iš pranešimo mitai tampa mokslu. Bet koks ritualas apima vaizdinį apie įvykį kaip tam tikrą procesą, kurį privalu magiškai paveikti. Šis teorinis ritualo elementas išsiskiria pačiuose ankstyviausiuose tautų epuose. Tragedijų rašytojų atrasti mitai jau pasižymi disciplina ir jėga, kurias kaip tikslus garbina Baconas. Lokalinių dvasių ir demonų vietą užima dangus ir jų hierarchija, vietoj būrėjų ir genčių praktikuojamų užkeikimų – tiksliai subordinuotas aukojimas ir pagal įsakymą atliekamas belaisvių darbas. Olimpo dievybės daugiau netapatinamos su stichijomis, – jos reiškia jas. Homero Dzeusas valdo dienos debesis, Apolonas – saulę, Helijas ir Eos veikia alegoriškai. Dievybės išsiskiria iš materijos kaip jos idealai. Būtis dabar suskyla ir tampa logosu, kuris, vykstant filosofijos pažangai, virsta monada, tik atskaitos tašku, esančiu už visų daiktų ir tvarinių. Vienintelis skirtumas tarp savo egzistavimo ir realybės nustelbia visus kitus skirtumus. Nepaisant skirtumų, pasaulis tampa pavaldus žmogui. Čia sutampa žydiška kūrimo istorija ir Olimpo religija: „tevaldo jis ir jūros žuvis, ir padangių sparnuočius, ir galvijus, ir visus laukinius žemės gyvulius, ir visus žemėje šliaužiojančius roplius!" (*Pr 1, 26*). „O Dzeuse, mano tėve, tu valdai debesis, tu regi visus žmonių darbus, piktus ir teisingus, ir tau iš tikrųjų nėra nesvarbu, ar gyvūnas gyvas ar ne"[10]. „Juk taip jau yra, kad vienas turi užmokėti vėliau už kitą; tačiau jei jis pats to išvengia ir jo

[10] Archelajas, fr. 87; cit. iš: Deussen P. *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, Bd. 2, Erste Abteilung, Leipzig, 1911, S. 18.

nepasiekia gresiantis žiaurus dievų likimas, vis dėlto tai tikrai išsipildo ir nekaltasis turi už poelgį sumokėti, nesvarbu, ar jo vaikas, ar vėlesni giminaičiai"[11]. Prieš dievus atsilaiko tik tas, kas visiškai paklūsta. Subjekto pabudimo kaina – valdžios pripažinimas kaip jų santykių principas. Palyginti su panašia proto vienybe, skirtumas tarp Dievo ir žmogaus paverčiamas nereikšmingu dalyku, kurį neabejodamas konstatavo protas jau nuo senosios Homero kritikos laikų. Kaip gamtos valdovas Dievas kūrėjas ir dvasia tvarkytoja yra tapatūs. Žmogaus panašumas į Dievą – tai savarankiškumas egzistavimo atžvilgiu, valdovo žvilgsnis, komandavimas.

Mitas virsta Apšvieta, o gamta – tik objektyvybe. Žmonių valdžios stiprinimo kaina – susvetimėjimas nuo visko, ką jie valdo. Apšvietos santykis su daiktais toks pat kaip diktatoriaus su žmonėmis. Jis juos pažįsta tiek, kiek gali jais manipuliuoti. Mokslo žmogus daiktus pažįsta tiek, kiek įstengia juos sukurti. Kartu jie patys sau tampa jais kitiems. Toje kaitoje daiktų esmė visada atsiveria kaip ta pati, kaip valdymo substratas. Tuo tapatumu kuriama gamtos vienovė. Tiek pat nedaug, kiek ir subjekto vienovė, ją lėmė ir magiški užkeikimai. Šamano ritualai buvo nukreipti ne į medžiagas ar pavyzdžius, o į vėją, lietų, gyvatę išorėje arba demoną ligonio viduje. Ne vienintelė ir tapati sau pačiai dvasia sukeldavo magiją; ji keitėsi kaip kulto kaukės, kurios turėjo būti panašios į daugybę dvasių. Magija yra kruvina neteisybė, tačiau ją atliekant valdymas dar nepaneigiamas dėl to, kad ji, paversta visiška tiesa, laikoma jos pavergto pasaulio pamatu. Burtininkas darosi panašus į demonus; kad juos išgąs-

[11] Solon, fr. 13, 25, *ibidem*, S. 20.

dintų ar nuramintų, jis elgiasi kaip gąsdintojas ar ramintojas. Nors jo tarnyba yra nuolatinis kartojimas, jis nepasireiškia pats, kaip tai daro civilizuotas žmogus, kuriam kuklūs medžioklės plotai sumažėja iki unifikuoto kosmoso masto, laimikio galimybių visumos, nematomų jėgų pavidalo. Tik dėl tokio panašumo žmogus pasiekia savo tapatumą, kurio negali prarasti tapatindamasis su kitais ir kuris visada ir visur tampa nepermatoma kauke. Kaip tik dėl dvasios tapatumo ir jo koreliato, gamtos vienovės, aukojama savybių pilnatvė. Savybių netekusi gamta tampa chaotiška medžiaga tik klasifikacijai, o visagalė patybė – vien turėjimu, abstrakčiu tapatumu. Magijai būdingas specifinis pavadavimas. Kas atsitinka su priešo ietimi, jo plaukams, vardui, kartu padaroma ir pačiam žmogui, tad vietoj Dievo aukojamas gyvūnas. Sukeitimas aukojimo metu reiškia žingsnį diskursyviosios logikos link. Net jei elnė, aukojama vietoj dukters, ar avinėlis – vietoj pirmagimio, jie privalėjo turėti ir savo savybių, bet vis tiek jie buvo rūšies atstovai. Jie įkūnijo pavyzdžio atsitiktinumą. Bet antrasis iš esmės išsiskiria šventumu *hic et nunc*, išrinktojo ypatingumu, užtemdančiu pavaduojantįjį, ir tampa nepakeičiamu tame sukeitime. Tam mokslas rengia galą. Mokslui nebūdingas joks specifinis pavadavimas: jei aukojami gyvūnai, tai jau nėra jokio Dievo. Pavadavimas pakeičiamas universaliu tarpusavio pavaduojamumu. Atomas suskaidomas ne kaip pavaduojantis, bet kaip materijos pavyzdys, triušis taip pat ne pavaduojamas, tačiau paniekinamas vien laboratoriniu uolumu. Kadangi funkcionaliame moksle skirtumai tokie nepastovūs, kad viskas grimzta į vieną materiją, mokslo objektas suakmenėja ir kadaise sustingęs ritualas atrodo kintantis, nes jam Vieninteliam buvo priskiriamas ir Kitas. Magijos

pasaulyje tebeslypi skirtumai, kurių pėdsakai išnyko kalbos formoje[12]. Įvairiopus būtybių panašumus išstumia vienas santykis tarp prasmę teikiančio subjekto ir beprasmio objekto, tarp racionalios reikšmės ir atsitiktinio reikšmės reiškėjo. Maginėje pakopoje sapnas ir vaizdas buvo laikomi daikto ženklais, susietais su daiktu panašumo ar vardo ryšiu. Ryšiai čia yra ne intencijos, bet giminystės ryšiai. Burtininkavimas kaip ir mokslas kelia savo tikslus, bet pasiekia juos ne dėl didėjančios distancijos nuo objekto, bet mimezės dėka. Ji pagrįsta visai ne „minties visagalybe", kurią kaip neurotikas[13] galėtų sau prisiskirti primityvus žmogus; „psichinių procesų pervertinimas kaip atsvara realybei" negali būti ten, kur mintis ir realybė iš esmės neatskirtos. „Nesvyruojantis įsitikinimas pasaulio užvaldymo galimybe"[14], kurią Freudas anachronistiškai priskiria burtininkavimui, atitinka tik realybę patenkinantį pasaulio užvaldymą remiantis labiau patyrusiu mokslu. Kad prie tam tikros vietos prisirišusio burtininko praktika būtų pakeista visa apimančia pramonine technika, objekto atžvilgiu reikėjo savarankiškos minties, kaip ji buvo įgyvendinta realybę patenkinančiame *Aš*.

Kaip kalbiniu požiūriu išvystytas totalumas, kurio pretenzijas į tiesą nuslopina senesni mitiniai liaudies religijų tikėjimai, soliarinis, patriarchalinis mitas pats yra švietimas, su kuriuo gali susilyginti filosofinė Apšvieta. Ir jam šimteriopai atlyginama. Pati mitologija išjudino begalinio švietimo procesą, kurio metu bet kokia teorinė pažiūra bu-

[12] Plg., pvz., Lowie R. H. *An Introduction to Cultural Anthropology*, New York, 1940, p. 344 ir t.

[13] Plg. Freud S. „Totem und Tabu", in *Gesammelte Werke*, Bd. 9, S. 106 ir t.

[14] *Ten pat*, p. 110.

vo nuolat ir negailestingai kritikuojama su neišvengiamu būtinumu ir paverčianti ją vien tokiu tikėjimu, kad dvasios, tiesos, net švietimo sąvokos tampa susietos su animistiniu burtininkavimu. Mito herojus naikinantis lemtingo neišvengiamumo principas, išsiskleidžiantis kaip orakulo pranašavimo loginis padarinys, pakeltas iki formaliosios logikos įtikinamumo, ne tik viešpatauja bet kurioje Vakarų Europos filosofijos racionalistinėje sistemoje, tačiau net valdo pačios sistemos eigą, prasidedančią nuo dievybių hierarchijos, ir, egzistuojant permanentiniam stabų saulėlydžiui, perduodančią pyktį dėl trūkstamo padorumo kaip tapatų turinį. Panašiai kaip mitai jau įgyvendina švietimą, taip Apšvieta su kiekvienu žingsniu vis labiau įsipainioja į mitologiją. Ji perima visą mitų medžiagą, kad juos sugriautų, ir kaip teisėja būna pakerėta jų žavesio. Ji stengiasi išvengti likimo ir atpildo, pati surengdama jiems atpildą. Visi įvykiai mituose turi būti atgaila už tai, kas įvyko. Dėl to Apšvietoje lieka tik tai, kad vos atsitikęs faktas tampa menkas. Mokymu apie veiksmo ir atoveiksmio vienybę pakartojimo valdžia buvimo atžvilgiu įsitvirtino daug vėliau, negu žmonės atsisakė iliuzijos pakartojimu tapatintis su pasikartojančiu buvimu ir taip išvengti jo valdžios. Tačiau kuo labiau nyksta magiška iliuzija, tuo negailestingiau žmogus pasikartojimu, įgavusiu dėsningumo rangą, įsitraukia į tą apytaką, kurią konkretizavęs ir pavertęs gamtos dėsniu manosi įsitvirtinęs kaip laisvas subjektas. Imanentiškumo principas – kiekvieno įvykio kaip pasikartojimo aiškinimas, – kurį Apšvieta gina nuo mitinės vaizduotės, pats yra mitas. Sausos išminties, neleidžiančios nieko nauja po saule, nes beprasmiško žaidimo kauliukai jau išmesti, visos didžios mintys apmąstytos, galimi atradimai iš anksto suplanuoti, o žmonės nuteikti rū-

pintis savisauga prisitaikymu, – šita sausa išmintis reprodukuoja kaip tik tą fantastiškumą, kurį ji atmeta: likimo sankciją, kuri atpildu nuolat atkuria tai, kas kažkada buvo. Kas būtų kitoks, būtų sulygintas. Tai verdiktas, kritiškai praplečiantis galimo patyrimo ribas. Už tapatumą visų pirma sumoka tas, kas tuo pat metu nesugeba būti tapatus pats sau. Apšvieta panaikina ankstesnės nelygybės neteisybę, tiesioginį poniškumą, tačiau kartu jį įamžina universalaus tarpininkavimo raidoje, bet kuriai esamybei santykiaujant su bet kuria kita. Ji įvykdo tai, ką giria Kierkegaard'as savo protestantiškoje etikoje ir kas jau yra epiniame cikle apie Heraklį kaip mitinės galios provaizdį: ji nukerta tai, kas neišmatuojama. Čia mintimis ne tik suskaidomos kokybės, bet ir priverčiami prisitaikyti prie realaus konformiškumo žmonės. Gerovę, kad rinka neklausia apie kilmę, prekiaujantis apmoka tuo, jog rinkoje parduodamų prekių gamybos galimybes, kuriomis jis apdovanotas iš prigimties, leidžia modeliuoti kitiems. Žmonėms dovanojama savastis kaip jiems patiems būdinga, išsiskirianti iš visų kitų, kad ji būtų tikresnė. Kadangi jai niekada nepavyko visiškai susinaikinti, per visą liberalistinį periodą Apšvieta nuolat simpatizavo socialinei prievartai. Manipuliuojamo kolektyvo vienybę sudaro kiekvieno jo nario neigimas, o tai labai toli nuo to būdo, kuriuo visuomenė įstengė jį padaryti vieninteliu. Orda, be abejonės, vadinama Hitlerjugendo organizacija, jokiu būdu nėra atkrytis į senąją barbarybę, bet represyvios lygybės triumfas, teisių lygybės išsivystymas į lygybės neteisiškumą. Fašistinė mito imitacija demaskuoja save kaip tikrą pirmykštį mitą, nes tikrame mite įžvelgiamas kerštas, o netikrame kerštas savo aukoms surengiamas aklai. Kiekvienas bandymas sulaužyti prigimtinę prievartą sulaužo pačią prigimtį ir dar

labiau sustiprina prigimtinę prievartą. Toks europietiškos civilizacijos nutiestas kelias. Apšvietos instrumento – abstrakcijos – santykis su savo objektais panašus į likimą, kurio sąvoka išraunama ją likviduojant. Vyraujant niveliuojančiam abstraktumui, paverčiančiam viską pasikartojančiais dalykais gamtoje, ir pramonei, kuriai jis ją apdoroja, patys išlaisvintieji pagaliau tampa „mase", Hegelio[15] apibūdinta Apšvietos rezultatu.

Subjekto distanciją nuo objekto, abstrakcijos prielaidą, grindžia distancija su daiktais, kurią įgyja ponas su valdiniu. Homero giesmės ir *Rigvedos* himnai atsirado žemėvaldos ir užimtų plotų epochoje, kai karinga tauta, valdanti nugalėtų autochtonų masę, tampa sėsli[16]. Aukščiausiasis dievas tarp dievybių susiformuoja su tuo buržuaziniu pasauliu, kuriame karalius, kaip karinės aristokratijos vadovas, valdinius laiko ant žemės, o gydytojai, pranašai, amatininkai, prekybininkai mezga ryšius. Pasibaigus nomadų laikams, socialinė sankloda pagrindžiama tvirtos nuosavybės pagrindu. Toks savininkas kaip Odisėjas „iš toli vadovauja gausiam, pedantiškai suskirstytam personalui, kurį sudaro jaučių ir kiaulių piemenys, aviganiai ir tarnai. Vakare, stebėdamas kaip žemę nušviečia tūkstančiai liepsnų, jis gali ramiai užmigti, nes žino, kad jo šaunūs tarnai budi, jie pasiruošę apsaugoti nuo laukinių žvėrių ir vagių valdas, kurias saugoti jie čia ir yra"[17]. Minties visuotinumas, kokią plėtoja diskursyvioji logika, vyravimas sąvokos srityje remiasi vyravimu tik-

[15] Hegel G. *Dvasios fenomenologija*, p. 400.

[16] Plg. Kirfel W. „Geschichte Indiens", in *Propyläenweltgeschichte*, Bd. 3, S. 261 ir t.; Glotz G. „Histoire Grècque", t. 1, in *Histoire Ancienne*, Paris, 1938, p. 137 ir t.

[17] Glotz G. *Ten pat*, p. 140.

rovėje. Keičiantis magiškam palikimui, seniems difuziniams vaizdiniams sąvokine vienove reiškiasi įsakymu struktūruota, laisvų žmonių nustatyta gyvenimo konstitucija. Iš pasaulio užvaldymo išmokusi tvarkos ir subordinacijos savastis netrukus pradeda apskritai tapatinti tiesą su disponuojančiu mąstymu, be kurio aiškaus atskyrimo ji negali egzistuoti. Su mimetiniu burtininkavimu ji paverčia tabu tą žinojimą, kuris iš tikrųjų paliečia dalyką. Jos neapykanta kartu veikia ir nugalėto pirmykščio pasaulio vaizdą, ir savo pačios įsivaizduotą laimę. Senbuvių chtoninės dievybės išvaromos į pragarą, kuriuo žemę paverčia Indros ir Dzeuso saulės bei šviesos religijos.

Tačiau dangus ir žemė tarpusavyje susiję. Panašiai kaip Dzeuso vardas tuose kultuose, kurie neneigė vienas kito, priklausė ir požeminei dievybei, ir šviesos dievui[18], kaip Olimpo dievai palaikė įvairius santykius su chtoniniais dievais, taip vienareikšmiškai nebuvo atskirtos geros ir blogos jėgos, gėris ir blogis. Jie buvo susipynę kaip atsiradimas ir išnykimas, gyvenimas ir mirtis, vasara ir žiema. Šviesiame graikų religijos pasaulyje toliau gyvavo miglotas neatskiriamumas to religinio principo, kuris pačioje ankstyviausioje iš žinomų žmogaus vystymosi pakopų buvo laikomas mana. Iš pradžių būdama nediferencijuota ji buvo nežinoma, svetima; tuo, kas pasirodė transcendentiška patyrimo ratui, tuo, kas buvo daiktuose iš anksto daugiau negu jų žinomas buvimas. Tai, ką primityvas atpažįsta kaip antgamtiška, jokiu būdu nėra dvasinė substancija kaip priešpriešа materialumui, bet

[18] Plg. Eckermann K. *Jahrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie*, Halle, 1845, Bd. 1, S. 241 ir Kern O. *Die Religion der Griechen*, Berlin, 1926, Bd. 1, S. 181 ir t.

gamtiškumo sampyna kaip priešpriešа atskirai jo grandžiai. Siaubo, kuris patiriamas susidūrus su neįprastumu, šauksmas tampa jo vardu. Jis užfiksuoja nežinomo transcendentiškumą žinomo atžvilgiu ir kartu siaubo šventumą. Gamtos susidvejinimas į regimybę ir esmę, į veiksmą ir jėgą, dėl kurių tampa galimi mitas ir mokslas, kyla iš žmogaus baimės, kurios išraiška virsta aiškinimu. Ne siela perkeliama į gamtą, kaip verčia manyti psichologizmas; mana, judinanti dvasia, yra ne projekcija, bet gamtos realios visagalybės aidas silpnose laukinių sielose. Iš to pirminio animizmo atsiranda skirstymas į tai, kas gyva ir kas negyva, tam tikros vietos apgyvendinamos demonais ir dievybėmis. Jame jau slypi subjekto ir objekto skyrimas. Kai medis laikomas ne medžiu, o liudytoju kažko kito, kaip manos buvimo vieta, kalba išreiškia prieštaravimą, kad kažkas yra jis pats ir kartu kažkuo kitu negu jis pats, identišku ir neidentišku[19]. Dievybių dėka kalba iš tautologijos tampa kalba. Sąvoka, kuri iš suvoktų dalykų apibrėžiama kaip požymių vienybė, priešingai, iš pat pradžių buvo dialektinio mąstymo, kuriam kažkas visada yra tai, kas yra tik dėl to, kad jis tampa tuo, kuo jis nėra, produktas. Tokia buvo pirminė objektu tampančio apibrėžimo forma, kai išsiskyrė sąvoka ir daiktas, ta pati, kuria buvo daug pasiekta jau Homero epe ir kuri perėjo į šiuolaikinį pozityvųjį mokslą. Tačiau šita dialektika yra bejėgė tiek, kiek ji išplaukia iš siaubo šauksmo, kuris pats yra tik padvigubinimas, siaubo tautologija. Dievai

[19] Hubert'as ir Maussas taip aprašo „simpatijos", mimezės įsivaizdavimo turinį: *L'un est le tout, tout est dans l'un, la nature triomphe de la nature.* – Hubert H., Mauss M., „Théorie générale de la Magie", in *L'Année Sociologique*, 1902–1903, p. 100.

negali perimti žmogaus, kurio suakmenėjusius garsus jie įkūnija kaip vardus, siaubo. Jis įsivaizduoja, kad siaubo nusikratys tik tada, kai neliks nieko nežinomo. Taip nubrėžiamas demitologizacijos kelias, pagrindžiama Apšvieta, tapatinanti gyva su negyva, kaip mitas tapatina negyva su gyva. Apšvieta yra radikaliu tapęs mitologinis siaubas. Tikras pozityvizmo imanentiškumas, jo paskutinis produktas yra ne kas kita, kaip, galima sakyti, universalus tabu. Neleistina, kad kažkas apskritai būtų už ribų, nes vien įsivaizdavimas apie „už ribų" yra tikros baimės šaltinis. Kai dėl primityvo keršto už žmogžudystę, kurios auka kai kada tapdavo kažkas iš jo artimųjų, žmogžudys kartais būdavo priimamas į savo šeimą[20], tai reiškė svetimo kraujo įsigėrimą į nuosavą, imanentiškumo atkūrimą. Mitinis dualizmas neišveda iš įprasto buvimo aplinkos. Manos valdomas pasaulis ir net indų bei graikų mitas neišvengiamai ir be galo panašūs. Bet koks gimimas apmokamas mirtimi, bet kokia laimė – nelaime. Kad ir kaip žmonės bei dievai mėgino pakeisti savo dalią pagal kitus mastelius negu akla likimo tėkmė, galų gale egzistavimas visada juos nugalėdavo. Net iš likimo atkovotam pačiam teisingumui būdingi jo bruožai; jis atitinka žvilgsnį, kurį žmonės, primityvai ar graikai ir barbarai, nukreipdavo nuo priespaudos ir vargo visuomenės į juos supantį pasaulį. Dėl to pagal mitinį ir šviečiamąjį teisingumą kaltė ir bausmė, laimė ir nelaimė laikomos tos pačios lygties pusėmis. Teisingumas užgęsta teisėje. Šamanas pašalina pavojų, pasinaudodamas jo vaizdu. Lygybė yra jo priemonė. Ja reguliuojamos bausmės ir apdovanojimo

[20] Plg. Westermarck. *Ursprung der Moralbegriffe*, Leipzig, 1913, Bd. 1, S. 402.

procedūros civilizacijoje. Tapatinimui su gamtos santykiais pasiduoda visi be išimties mitų vaizdiniai. Kaip Dvynių žvaigždynas kartu su kitais dvilypumo simboliais rodo neišvengiamą gamtos apytaką, kaip jis jį pagimdžiusiame kiaušinio simbolyje įgyja savo seniausią ženklą, taip Dzeuso rankoje svarstyklės, įkūnijančios apskritai patriarchalinio pasaulio teisingumą, sugrąžina vien tik į gamtą. Lygybės principo nė kiek nepakeičia žingsnis nuo chaoso į civilizaciją, kai gamtiniais ryšiais valdžia įtvirtinama daugiau ne tiesiogiai, bet per žmonių sąmonę. Kaip tik tą žingsnį žmonės turėjo išpirkti dievindami tai, kam jie anksčiau pakluso kaip ir visi tvariniai. Kadaise fetišai pakluso lygybės dėsniui. Dabar lygybė pati tampa fetišu. Raištis ant justicijos akių reiškia ne tik tai, kad į teisę niekam neleista įsikišti, bet ir tai, kad ji kyla ne iš laisvės.

Žynių mokslas buvo simboliškas ta prasme, kad čia sutapo ženklas ir vaizdas. Kaip rodo hieroglifai, iš pradžių žodis atliko taip pat vaizdo funkciją. Vėliau ją perėmė mitai. Mitai kaip magiški ritualai byloja apie pasikartojančią gamtą. Ji yra simboliškumo šerdis – būtis arba procesas, įsivaizduojamas kaip amžinas dalykas, nes įgyvendinant simbolį jis visada tampa įvykiu. Neaprėpiamumas, begalinis atsinaujinimas, reiškiamo dalyko nepertraukiamumas – tai ne tik visų simbolių atributai, bet ir tikrasis jų turinys. Kūrimo vaizdavimai, kai pasaulis kyla iš pramotės, karvės ar kiaušinio, priešingai žydų Pradžios knygai, yra simboliški. Senųjų šaipymasis dėl pernelyg žmogiškų dievybių nepalietė dalyko esmės. Individualumas neapėmė tų dievybių esmės. Jose kažkas slypi iš manos; jos įkūnija gamtą kaip visuotinę valdžią. Savo pirminiais animistiniais bruožais jos iškyla virš Apšvietos. Po gėdingu olimpinės *chronique scandaleuse* apval-

kalu jau susiformavo teorija apie susimaišymo, slėgimo ir susidūrimo elementus, netrukus sukūrusius mokslą ir mitus pavertusius žmogiškos fantazijos vaisiais. Subtilios perskyros tarp mokslo ir poezijos paveiktas darbo pasidalijimas apėmė ir kalbą. Kaip ženklas į mokslą ateina žodis; kaip garsas, kaip vaizdas, kaip tikrasis žodis jis paplinta tarp įvairių menų, kiekvienu atskiru atveju nesileisdamas atkuriamas juos sumuojant, per sinesteziją ar kažkokį visuminį meną. Kalba, kaip ženklų sistema, turi nuolankiai pavirsti išskaičiavimu, kad pažintų gamtą, turi atsisakyti pretenzijos būti į ją panaši. Kaip vaizdui, jai pravartu pavirsti atvaizdu, kad taptų visa gamta, turi atsisakyti pretenzijos ją pažinti. Pažangėjančios Apšvietos sąlygomis tik autentiškiems meno kūriniams pavyko išvengti atviros imitacijos to, kas ir be to yra aišku. Paplitusi meno ir mokslo antitezė, atplėšianti juos vieną nuo kito kaip kultūros sritis, paverčia jas bendrai valdomomis ir kaip visiškoms priešybėms dėl savarankiškų tendencijų suteikia galimybę pereiti vienai į kitą. Neopozityvistinė mokslo interpretacija tampa estetizmu, besikeičiančių ženklų sistema, laisva nuo bet kokios sistemai transcendentiškos intencijos, žaidimu, kurį matematikai nuo senų laikų išdidžiai paskelbė savo reikalu. Bet integralaus atvaizdavimo menas atsiduoda iki pat jo pozityvistinio mokslo technikų. Jis iš tikro dar kartą tampa ideologiškai padvigubintu, nuolaidžiai reprodukuojamu pasauliu. Ženklo ir vaizdo perskyra buvo neišvengiama. Tačiau jei ji aklai pasitenkindama savimi dar kartą hipostazuojama, kiekvienas iš abiejų izoliuotų principų varomas naikinti tiesos.

Prarają, atsivėrusią įvykus perskyrai, filosofija laiko kaip santykį tarp stebėjimo ir sąvokos, ir nors bergždžiai,

bet nuolat bando ją panaikinti: šitaip bandydama ji įgyja savo apibrėžimą. Tiesa, daugiausia ji palaikė tą pusę, kuri jai davė vardą. Platonas išvaro poeziją tuo pačiu judesiu kaip ir pozityvizmas – teorija apie idėjas. Savo tarp daugelio žmonių pagarsėjusiu menu Homeras neįvykdė jokių reformų nei visuomeniniame, nei asmeniniame gyvenime, nelaimėjo nė vieno karo, nepadarė nė vieno išradimo. Nieko nežinome nė apie vieną iš jo šalininkų, kurie jį gerbė ar mylėjo. Menas dar turi įrodyti savo naudingumą[21]. Sekimas juo, kaip ir žydais, paskelbiamas už įstatymo ribų. Protas ir religija būrimo principą taip pat išstumia. Jau pasireiškiant atsižadančiam atsitraukimui nuo įprasto egzistavimo meno pavidalu jis laikomas negarbingu dalyku; tie, kas jį praktikuoja, tampa klajokliais, negandas išgyvenančiais nomadais, tarp sėsliųjų neturinčiais tėvynės. Gamtą jau reikia veikti ne prisitaikymu, o užvaldyti ją darbu. Meno kūriniui ir būrimui būdingas tas bendrumas, kad jie savaime sudaro uždarą sritį, esančią už profaninio būties konteksto. Joje galioja ypatingi įstatymai. Kaip burtininkas per ceremoniją nuo aplinkinio pasaulio visų pirma apriboja tą vietą, kurioje turi pradėti veikti šventosios jėgos, taip kiekviename meno kūrinyje jo aplinka atsiriboja nuo tikrovės. Kaip tik dėl atsisakymo paveikti, kuriuo menas skiriasi nuo magiškos simpatijos, išryškėja gilesnis magiškas palikimas. Jis iškelia gryną vaizdą kaip priešpriešą kūniškai egzistencijai, kurios elementai jį įima į save. Pačią meno kūrinio prasmę, estetinę regimybę sudaro buvimas tuo, kas kiekviename primityvo būrime tapo nauju, siaubingu įvykiu – visumos pasireiškimu atskirame reiškinyje. Meno kūrinyje nuolat

[21] Plg. Platonas. *Valstybė*, Vilnius, 2000, X knyga.

įvyksta padvigubinimas, todėl daiktas pasirodo kaip dvasinis dalykas, kaip manos išraiška. Taip susidaro jo aura. Kaip visuotinumo išraiška menas pretenduoja tapti absoliutu. Dėl to filosofija kartais linksta pripažinti jo prioritetą sąvokinio pažinimo atžvilgiu. Schellingo teigimu, menas prasideda tada, kai žinojimas palieka žmogų likimo valiai. Jis laikė jį „mokslo provaizdžiu, ir ten, kur yra menas, mokslas dar turi nueiti"[22]. Pagal jo mokslo dvasią perskyrą tarp vaizdo ir ženklo „visiškai panaikina kiekvienas atskiras meno vaizdavimo aktas"[23]. Tokį pasitikėjimą menu buržuazinis pasaulis patyrė labai retai. Tais atvejais, kai juo apsiribojo žinojimas, kaip paprastai tai atsitiko dėl to, kad būtų užleista vieta ne menui, bet tikėjimui. Remdamasis juo naujųjų laikų kovingasis religingumas, Torquemada, Lutheris, Mahometas stengėsi sutaikyti dvasią ir būtį. Bet tikėjimas yra neigiama sąvoka: kaip tikėjimas, ji sunaikinama, jei tik nuolat nepabrėžia savo priešingumo žinojimui arba savo harmonijos su juo. Orientuodamasis į žinojimo ribojimą, jis pats tampa apribotas. Protestantizmo bandymas sukurti tokį tikėjimą, kur transcendentinis tiesos principas, be kurio jis negali egzistuoti, kaip ir senovės laikais būtų pasireiškęs žodžiu ir kuriam būtų grąžinta simbolinė galia, buvo apmokėtas paklusimu žodžiui, ir ne tik sakraliam. Kol tikėjimas yra surakintas su žinojimu kaip su priešu ar draugu, jis įtvirtina perskyrą tarp jų ta kova, kuria stengiasi ją įveikti: tikėjimo fanatizmas tampa jo netiesos požymiu, objektyviu pripažinimu, kad tas, kuris tik tiki, kartu jau daugiau

[22] „Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie". Fünfter Hauptabschnitt, in *Werke*, Erste Abteilung, Bd. 2, S. 623.

[23] *Ten pat*, p. 626.

nebetiki. Nešvari sąžinė – antroji jo prigimtis. Jam būdingoje slaptoje savo nepilnavertiškumo savimonėje, imanentiškame jam prieštaringume, kuris sutaikymą paverčia specialybe, glūdi priežastis, kodėl tikinčiųjų sąžiningumas nuo seno buvo erzinantis ir pavojingas. Ne kaip pakvaišimas, o kaip paties tikėjimo principo įgyvendinimas ugnimi ir kalaviju buvo vykdomos Kontrreformacijos ir Reformacijos baisybės. Tikėjimas nuolat pasirodo esąs toks pat kaip ir pasaulio istorija, kurią jis norėjo valdyti, naujaisiais laikais jis net tampa pastarosios mėgstama priemone, jos ypatinga gudrybe. Nesulaikoma čia yra ne tik XVIII a. Apšvieta, kaip konstatavo jau Hegelis, bet, ir to niekas geriau nežinojo už jį patį, pačios minties raida. Pačiose žemiausiose ir pačiose aukščiausiose įžvalgose jau buvo išlaikoma distancija nuo tiesos, jos apologetus paverčiančios melagiais. Galų gale tikėjimo paradoksas išsigimsta ir pavirsta apgaule, XX a. mitu, o jo iracionalumas – racionaliu instrumentu tų įsitikinusių švietėjų, kurie, šiaip ar taip, visuomenę veda į barbarybę, rankose.

Kai tik istorijoje pasirodo kalba, jos ima mokyti žyniai ir burtininkai. Kas įžeidžia simbolius, tas dangiškų jėgų vardu perduodamas žemiškoms jėgoms, kurių atstovais pašaukti būti visuomenės organai. Kas buvo anksčiau, skendi tamsoje. Siaubas, iš kurio kilo mana, mažų mažiausiai visur, kur tai atranda etnologai, būna sankcionuotas genčių seniūnų. Neidentišką, ištirpstančią maną žmogus prievarta materializuoja ir padaro ją konsistencišką. Netrukus kiekvienoje vietoje burtininkai apgyvendina jos emanacijas ir sakralinių ritualų įvairovę pajungia sakralinių sričių įvairovei. Plėtodami dvasinį pasaulį ir jo savybes jie didina savo profesines žinias ir savo galią. Sak-

ralinė būtybė perkeliama į burtininką, kuris su ja bendrauja. Pirminėje nomadinėje pakopoje genties nariai dar savarankiškai dalyvauja siekiant paveikti gamtos ciklą. Medžiojamus žvėris suseka vyrai, o moterys dirba darbus, kuriems nereikia griežtos priežiūros. Neįmanoma nustatyti, kiek buvo panaudota prievartos tokiai paprastai tvarkai išmokyti. Čia pasaulis jau padalytas į valdžios sritį ir į profaninę sritį. Išnykus manai, čia gamtos ciklas jau pakeltas iki normos, reikalaujančios paklusti, rango. Tačiau kai laukinis klajoklis, būdamas visiškai paklusnus burtams, kurie tą paklusnumą varžė, dar tiesiogiai juose dalyvaudavo ir pats persirengdavo laukiniu žvėrimi, kad galėtų prie jo prisėlinti, vėlesniais periodais bendravimas su dvasiomis ir paklusnumas buvo paskirstyti įvairioms žmonijos klasėms: valdžia vienoms, paklusnumas – kitoms. Nuolat pasikartojantys tie patys procesai būdavo kalami į galvą pavergtiesiems, kilusiems tiek iš svetimų genčių, tiek iš savo klikos, kaip darbo ritmas pagal vėzdų ir lazdų taktą, kuris skamba kiekviename barbariškame būgne, kiekviename monotoniškame rituale. Simboliai įgauna fetišų išraišką. Jais reiškiamas gamtos pasikartojimas tolesnėje raidoje nuolat pasirodydavo kaip jų reprezentuojamas socialinės prievartos permanentiškumas. Suobjektintas ir aiškiu vaizdu paverstas siaubas tampa įtvirtintu privilegijuotųjų valdymu. Tačiau tokios yra ir bendrosios sąvokos, net jei jos yra praradusios visą vaizdingumą. Deduktyvi mokslo forma dar atspindi hierarchiją ir prievartą. Kaip pirmosiomis kategorijomis buvo reprezentuojama organizuota giminė ir jos valdžia atskiriems individams, atitinkamais socialinės tikrovės santykiais, darbo padalijimu buvo grindžiama loginė tvarka

apskritai, sąvokų sąsajos, sampynos, turinys ir juginiai[24]. Tiesa, šis mąstymo formų socialinis pobūdis yra, kaip moko Durkheimas, ne visuomeninio solidarumo apraiška, o visuomenės ir valdymo nesuardomos vienybės liudijimas. Valdymas visuomenės visumai, kurioje jis yra stipriai įsišaknijęs, suteikia konsistenciškumo ir galios. Darbo padalijimas, kai socialiniu atžvilgiu vystosi valdymas, tarnauja valdomos visumos savisaugai. Bet kartu visuma kaip visuma, jai imanentiško proto veikla, būtinai tampa atskiros valios vykdytoju. Viešpatavimas atskiram iškyla kaip visuotina, kaip protas tikrovėje. Visų visuomenės narių, neturinčių kitokios išeities, galia nuolat suskaičiuojama atsižvelgiant į tai, kas jiems duota darbo padalijimo, kad būtų realizuota kaip tik ta visuma, kurios racionalumas savo ruožtu padauginamas. Tai, kas atskiro dėka atsitinka visiems, visada įvyksta kaip atskiro nugalėjimas visų dėka: visuomenės priespaudai visuomet kartu būdingi ir kolektyvo priespaudos bruožai. Mąstymo formos atspindi ne tiesioginį socialinį visuotinumą, solidarumą, bet tą kolektyviškumo ir valdymo vienybę. Filosofinėmis sąvokomis, kuriomis pasaulį aprašė Platonas ir Aristotelis, dėl jų iškeltos pretenzijos į visuotinį pripažinimą jų grindžiami santykiai buvo pakelti iki tikros tikrovės rango. Jos atsirado, kaip teigia Vico[25], Atėnų turgaus aikštėje; taip pat jos iš tikrųjų atspindi fizikos dėsnius, laisvų piliečių lygybę, moterų, vaikų, vergų nevisavertiškumą. Pati kalba suteikia tam, kas pasakyta, valdymo santykiams, tą vi-

[24] Durkheim E. „De quelques formes primitives de classification", in *L'Année Sociologique*, t. 4, 1903, p. 66 ir t.

[25] Vico G. *Die Neue Wissenschaft über die gemeinschaftliche Natur der Völker*, München, 1924, S. 397.

suotinumą, kurį ji prisiima kaip pilietinės visuomenės bendravimo būdą. Metafizinis spaudimas, idėjų ir normų sankcijos buvo ne kas kita, kaip žiaurumo ir atskirtumo hipostazavimas, kurį turėjo įgyti sąvokos visur, kur valdančiųjų bendriją vienijo kalba, kad ji galėtų atlikti savo komandinę funkciją. Kaip toks kalbos visuomeninės valdžios patvirtinimas atsižvelgiant į tai, kaip ta valdžia stiprėja, idėjos tampa vis nereikalingesnės, o mokslo kalba rengia jų išnykimą. Ne į sąmoningą pateisinimą apeliuoja sugestija, kurioje dar kažkas yra išlikę iš fetišo siaubo. Priešingai, kolektyviškumo ir valdymo vienybė pasireiškia visuotinumu, kuris netikusį turinį būtinai primeta kalbai, nesvarbu, metafizinei arba mokslinei. Metafizinė apologija demaskuoja tvaraus egzistavimo neteisingumą mažiausiai kaip sąvokos ir tikrovės nesutapimą. Dėl mokslo kalbos bešališkumo tai, kas bejėgiška, galutinai netenka saviraiškos sugebėjimo ir tik tvarus egzistavimas randa savo neutralų ženklą. Toks neutralumas metafiziškesnis už pačią metafiziką. Galų gale Apšvieta išnaikina ne tik simbolius, bet ir juos pakeičiančias bendrąsias sąvokas, ir iš metafizikos nebelieka nieko, išskyrus abstrakčią kolektyvo baimę, iš kurios ji atsirado. Apšvieta sąvokoms yra tai, kas pramoninis trestas rentininkams: niekas negali jaustis saugus. Jei loginis pozityvizmas tikimybei ir duotų šansą, tai etnologinis pozityvizmas ją prilygintų esmei. „Mūsų migloti vaizdiniai apie šansą ir kvintesenciją yra menkos tos daug turtingesnės sąvokos liekanos“[26], būtent magiškos substancijos sąvokos.

Būdama nominalistinė Apšvieta sustoja prieš vardą, prieš neapibrėžtą, sudėtinį tikrinį vardą. Ar tikrai, kaip kai

[26] Hubert H. et Mauss M. *Ten pat*, p. 118.

kas teigia[27], tikriniai vardai iš pradžių buvo ir giminės vardai, pakankamai tiksliai nepavyks nustatyti, nes pirmiesiems neskirta paskutiniųjų dalia. Hume'o ir Macho paneigta *Aš* substancija nėra tokia pat kaip vardo substancija. Žydų religijoje, kurioje patriarchato idėja išplėtota tiek, kad sunaikina mitą, dėl draudimo minėti Dievo vardą išlieka ryšys tarp vardo ir būties. Atkerėtą judaizmo pasaulį su magija ją neigiant sutaiko Dievo idėja. Žydų religija nepakenčia žodžio, galinčio paguosti visus nusivylusius mirtinguosius. Viltis susijusi tik su draudimu kreiptis į stabą kaip į Dievą, į baigtybę kaip į begalybę, į melą kaip į tiesą. Išgelbėjimo laidas yra atsisakymas visų jį pakeičiančių tikėjimų, o pažinimo – suklydimo įskundimas. Tiesa, neigimas čia nėra abstraktus. Jokių išimčių nepripažįstantis bet kokio pozityvumo užginčijimas, stereotipinė anuliavimo formulė, kokią ją naudoja budizmas, iškyla aukščiau už draudimą absoliutą vadinti vardu, kaip ir jo priešingybė, panteizmas, arba jo karikatūra – buržuazinis skepticizmas. Pasaulio paskelbimas niekuo arba viskuo yra mitologija ir garantuotas kelias į sublimuotos magiškos praktikos išgelbėjimą. Pasitenkinimas savimi dėl išankstinės visažinystės ir neigimo pavertimas išgelbėjimo keliu yra netikros pasipriešinimo apgaulei formos. Vaizdo teisėtumas tampa išgelbėtas ištikimai laikantis jo draudimo. Toks draudimo laikymasis, „apibrėžtas neigimas"[28], dėl abstrakčių sąvokų suverenumo nepriimtinas viliojančiam suvokimui, kaip skepticizmo, kuriam nesvarbu ir tai, kas netikra, ir tai, kas tikra, atvejais. Netobulus vaizdinius apie

[27] Plg. Tönnies F. „Philosophische Terminologie", in *Psychologisch-Soziologische Ansicht*, Leipzig, 1908, S. 31.

[28] Hegel G. *Ten pat*, p. 108.

absoliutą, stabus, apibrėžtas neigimas atmeta ne taip, kaip rigorizmas, t. y. nesupriešindamas jų su idėjomis, kurių neįstengia atitikti. Dialektika, priešingai, kiekvieną vaizdą atveria kaip raštą. Iš jo bruožų ji moko išskaityti savo melagingumo prisipažinimą, dėl kurio jis netenka valdžios ir ją skiria tik tiesai. Kartu kalba tampa daugiau negu tik ženklų sistema. Apibrėžto neigimo sąvoka Hegelis iškėlė elementą, atskiriantį Apšvietą nuo pozityvistinio nuosmukio, kuriam jis ją priskiria. Tiesa, dėl to, kad jo įsisąmonintas neigimo proceso apskritai rezultatas – visuotinumas sistemoje ir istorijoje – galų gale pavirsta absoliutu, jis peržengia draudimą ir pats įpuola į mitologiją.

Tai atsitinka ne tik filosofijai kaip progresuojančio mąstymo apoteozei, bet ir pačiai Apšvietai, jos blaivumui, kuris, jos manymu, skiriasi nuo Hegelio ir apskritai nuo metafizikos, nes Apšvieta yra totalitarinė kaip nė viena iš sistemų. Jos netiesa yra ne tai, dėl ko seniai jai prikaišiojo romantiškai nusiteikę priešininkai, ne dėl analitinio metodo, ne dėl grįžimo prie elementų, ne griovimu refleksijos būdu, bet dėl to, kad bet koks procesas jai iš pat pradžių yra nulemtas. Kai matematinės procedūros metu nežinomasis paverčiamas tos pačios lygties nežinomuoju, ant jo dedamas seniai žinomo dalyko antspaudas, dar nenustačius kokios nors jo reikšmės. Ir prieš, ir po kvantų teorijos gamta suvokiama matematiškai; visa, kas tam priešinasi, pertvarkoma pagal matematines teoremas. Apšvieta tikisi apsisaugoti nuo mito sugrįžimo, remdamasi iki galo apgalvoto matematizuoto pasaulio išankstine identifikacija su tiesa. Ji sujungia mąstymą ir matematiką. Kartu pastaroji tarsi išlaisvinama, paverčiama absoliučia instancija. „Begalinis pasaulis čia sudarytas iš idealybių pasaulio, kurio objektai mūsų pažinimui duoti ne atskirai, netobuli ir at-

sitiktiniai, o galų gale kiekvienas objektas ir visa jo būtis pažįstama racionaliu, sisteminiu, vieningu metodu begaliniame procese... Galilėjaus gamtos matematika idealizuoja *ją pačią*, vadovaudamasi naujųjų laikų matematika, o kalbant šiuolaikiškai, gamta tampa matematine įvairove"[29]. Mąstymas sudaiktinamas ir tampa savaime veikiančiu, automatišku procesu, pamėgdžiojančiu mašiną, kurią jis pats pagimdo, kad ji pagaliau galėtų jį pakeisti. Klasikinis Apšvietos[30] reikalavimas mąstyti patį mąstymą, radikaliai išplėtotas Fichte's filosofijoje, buvo atmestas, nes nesiskaitė su nuostata vadovautis praktika, kuria remtis taip siekė Fichte. Matematinis tyrimo metodas tampa tarsi minties ritualu. Nepaisant aksiomiško savanoriško apsiribojimo, jis atsinaujina kaip būtinas ir objektyvus: jis mąstymą paverčia, jo paties žodžiais, daiktu, instrumentu. Bet dėl tokios mimezės, kai mąstymas prilyginamas pasauliui, faktiškumas dabar tampa tokiu vieninteliu dalyku, kad nuosprendis metafizikai apima net ateizmą. Pozityvizmo, kaip apšviestojo proto teisminės instancijos, tolesnis ištvirkavimas inteligibiliuose pasauliuose ne tik uždraudžiamas, bet jis vertinamas kaip beprasmis plepėjimas. Jam nereikia – jo laimei – būti ateistiniu, nes sudaiktintas mąstymas neįstengia net kelti klausimą. Oficialiam kultui, kuriam nebūdinga pažintinė funkcija ypatingoje visuomeninės veiklos srityje, pozityvistinė cenzūra taip pat mielai nuolaidžiauja kaip ir menui, o neigimui, pačiam keliančiam pretenziją būti pažinimu, – niekada. Mąstymo nutolimas nuo savo reikalų, faktiškumo apdorojimas, išėjimas

[29] Husserl E. „Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie", in *Philosophia*, Belgrad, 1936, S. 95 ir t.

[30] Plg. Schopenhauer A. *Parerga ir Paralipomena*, Vilnius, 2001, p. 308.

iš įprasto egzistavimo rato pagal scientistinę nuostatą laikomas tokia pat beprotybe ir savinaika, kaip primityviam burtininkui – išėjimas iš magiško rato, kurį jis nusibrėžė užkeikimams, ir abiem atvejais tabu pažeidimas tikrai turi virsti piktadario nelaime. Gamtos užvaldymas užbrėžia ratą, kuriame uždaroma grynojo mąstymo kritika. Kantas mokslą apie be atvangos varginančią, į begalybę nukreiptą pažangą sujungė su atkakliu tvirtinimu apie jos nepakankamumą ir amžiną ribotumą. Jo duotas atsakymas tapo orakulo posakiu. Nėra pasaulyje būties, į kurią negalėtų prasiskverbti mokslas, bet tai, kur prasiskverbia mokslas, nėra būtis. Kanto teigimu, filosofinis sprendinys nukreiptas į nauja, ir tuo labiau jis nepažįsta nieko naujo, nes nuolat tik kartoja tai, ką protas buvo perkėlęs į daiktus. Bet šitam nuo dvasių regėtojo iliuzijų mokslo srityje apsaugotam mąstymui pateikiama sąskaita: pasaulinis gamtos valdymas atsigręžia prieš patį mąstantį subjektą, iš jo nelieka nieko, išskyrus amžinai tą patį „Aš mąstau", kuris turi lydėti visus mano vaizdinius. Subjektas ir objektas tampa niekiniais. Abstrakčiai savasčiai, teisiniam bet kokio protokolavimo ir sisteminimo pagrindui, nėra jokios priešpriešos, išskyrus abstrakčią medžiagą, kuriai, be savybės būti panašaus turėjimo substratu, nebūdingos jokios kitos savybės. Dvasios ir pasaulio lygtis galų gale dalijasi be liekanos, bet taip, kad abi jų pusės vienodai trumpina viena kitą. Mąstymo redukcija į matematinį aparatą apima pasaulio sankcionavimą kaip jo paties matą. Tai, kas atrodo kaip subjektyvaus racionalumo triumfas, visos esamybės pajungimas loginiam formalizmui, nuperkama nuolankiu proto paklusimu tiesioginei duotybei. Siekimas suvokti esamybę kaip tokią, perimti ne tik abstrakčius realybės erdvės ir laiko santykius, kad paskui juos būtų galima supa-

kuoti, bet, priešingai, mąstyti juos kaip paviršutiniškus, kaip perduodamus sąvokos momentus, kurie atsiskleidžia tik visuomeninės, istorinės, žmogiškos prasmės raidoje, – tai atsisakyti visų pažinimo pretenzijų. Pažinimo pretenzija – tai ne tik suvokimas, klasifikavimas ir išskaičiavimas, tačiau kaip tik apibrėžtas tiesioginės duotybės neigimas. O matematiniu formalizmu, kurio mediumas yra skaičius, abstrakčiausias tiesioginės duotybės pavidalas, mintis vietoj jo laikosi grynos tiesioginės duotybės. Faktiškumas įrodo savo teisumą, pažinimas apsiriboja savo paties kartojimu, mintis pavirsta gryna tautologija. Kuo labiau mąstymo mašinerija pajungia esatį, tuo ji tampa aklesnė ją atkurdama. Dėl to Apšvieta nusviedžiama į mitologiją, iš kurios ji taip ir neištrūko, nes mitologija savo figūromis atspindi esamybės esmę – cikliškumą, likimą, pasaulio valdymą – kaip tiesą ir atsisako vilties. Mitinio vaizdo raiškumu, taip pat ir mokslinės formulės aiškumu patvirtinamas faktiškumo amžinumas, o paprastas buvimas išreiškiamas prasme, kurią jis užblokuoja. Pasaulis kaip gigantiškas analitinis sprendinys, vienintelis, likęs iš visų mokslo svajonių, yra tokio pat pobūdžio reiškinys kaip ir kosminis mitas, pavasario ir vasaros kaitą susiejęs su Persefonės pagrobimu. Mitinio įvykio vienkartiškumas, turintis faktiškai įteisinti įvykį, yra apgaulė. Iš pradžių deivės pagrobimas buvo susijęs su gamtos mirimu. Jis pasikartodavo kiekvieną rudenį, ir pats pasikartojimas buvo ne išsiskyrimo pasekmė, o kiekvieną kartą toks pats. Susiformavus laiko sampratai, šis įvykis tapo fiksuotas nepakartojamas praeities reiškinys, ir per kiekvieną naują metų ciklą mirties siaubą stengtasi numaldyti atsigręžiant į seniai praėjusius dalykus. Tačiau išsiskyrimas yra bejėgis. Dėl bandymo traktuoti tą įvykį kaip nesugrąžinamą cik-

las įgauna neišvengiamumo pobūdį, ir praėjusio laiko siaubas išsilieja į įvykių tėkmę kaip paprastas jo pasikartojimas. Faktiškumo pajungimas, ar legendinei priešistorei, ar matematiniam formalizmui, simboliniam dabarties ryšiui su mitiniu įvykiu rituale arba su abstrakčia kategorija moksle, įgalina pasireikšti naujam dalykui kaip iš anksto nulemtam, kuris iš tikrųjų yra senas. Be vilties yra ne būtis, o žinojimas, vaizdingu arba matematiniu simboliu užvaldantis būtį kaip schemą ir ją įamžinantis.

Apšviestajame pasaulyje mitologija įsilieja į profaniškumą. Nuo demonų ir jų sąvokų likučių iš esmės apvalyta būtis įgauna numinozinį pobūdį, pirmykščio pasaulio priskirtą demonams. Visuomeninis neteisingumas, pavadintas iš jo kylančiu brutaliu faktu, šiandien atrodo taip patikimai kanonizuotas, nuolat išsprūstantis iš užgrobimo, kaip kad neliečiamas jautėsi šamanas, ginamas savo dievų. Užvaldymo kaina – ne tik žmonių susvetimėjimas užvaldytų objektų atžvilgiu: sudaiktėjus dvasiai, užburti tampa pačių žmonių santykiai ir net atskiro žmogaus santykis su savimi. Jis susitraukia ir pavirsta konvencinių reakcijų ir funkcionavimo būdų, kurių objektyviai iš jo laukiama, pagrindiniu mazgu. Animizmas sudvasino daiktus, industrializmas sudaiktino sielas. Ekonominis aparatas jau automatiškai, dar iki visuotinio planavimo, prekes paverčia vertybėmis, lemiančiomis žmonių elgesį. Pasibaigus laisvai apyvartai, prekės praranda ekonomines savybes, išskyrus jų fetišistinį pobūdį, kuris tarsi mėšlungis apima visus gyvenimo aspektus. Nesuskaičiuojamos masinės gamybos agentūros ir jų kultūros normuotus individo elgesio būdus paženklina kaip vienintelius natūralius, tinkamus, protingus. Protingu jis save apibrėžia tik kaip daiktas, kaip statistinis elementas, kaip *success or failure*. Jo

mastelis yra savisauga, pavykęs ar nepavykęs prisitaikymas prie jos funkcijų ir jai teikiamų pavyzdžių objektyvumo. Visa kita, idėja ir nusikalstamumas, patiria kolektyvo, vykdančio priežiūrą pradedant mokyklos klase ir baigiant profesine sąjunga, jėgą. Vis dėlto grėsmingas kolektyvas yra tik apgaulingas luobas, po kuriuo slypi jėgos, manipuliuojančios juo kaip prievartos instancija. Jo brutalumas, paremiantis individą, tiek pat mažai atspindi tikras žmogaus savybes, kaip kaina – vartojimo daiktų savybes. Demoniškai iškreiptas paveikslas, kurį daiktai ir žmonės įgauna laisvo nuo prietarų žinojimo šviesoje, grąžina atgal prie valdymo, prie to principo, kuris kadaise darė specifinį poveikį dvasioms ir dievybėms, užburdavo žvilgsnį šamanų ir burtininkų apgaule. Senovėje nesuvokiamą mirtį sankcionavusi nesėkmė perkeliama į visiškai suprantamą būtį. Pusiaudieninį panišką siaubą, kai žmonės įsisąmonino gamtą kaip visuotinybę, atitinka ta panika, kuri šiandien gali prasiveržti bet kuriuo momentu: žmonės laukia, kad pasaulį be išeities sudegins visuotinybė, kurią sudaro taip pat jie patys ir prieš kurią jie yra bejėgiai.

Mitinis Apšvietos siaubas priskirtinas mitui. Jis jį traktuoja ne neaiškiais žodžiais ir sąvokomis, kaip įsivaizduoja semantinė kalbos kritika, tačiau bet kokia žmogaus raiška, tarnybiniame garsios savisaugos kontekste neužimančia jokios vietos. Spinozos tezėje *Conatus sese conservandi primum et unicum virtutis est fundamentum*[31] glūdi tikra visos Vakarų civilizacijos maksima, kurioje nuslopsta buržuazijai būdingi religiniai ir filosofiniai skirtumai. Savas-

[31] Spinoza B. *Ethica*, pars 4, propos 22, coroll.

tis, metodiškai išnaikinusi visus gamtinius pėdsakus kaip mitologinius, nedrįsta daugiau būti nei kūnu, nei krauju, nei siela ir net prigimtiniu *Aš*, būdama sublimuota į transcendentalinį arba loginį subjektą, įkūnija proto atspirties tašką, įstatyminę veiksmo instanciją. Kas tiesiogiai, racionaliai neatsižvelgdamas į savisaugą atsiduoda gyvenimui, tas Apšvietos ir protestantizmo nuosprendžiu nubloškiamas į priešistorinius laikus. Pats potraukis toks pat mitiškas, kaip ir netikėjimas; tarnauti savasties nepostuluojančiam dievui yra tokia pat beprotybė, kaip ir girtavimas. Abiem pažanga renčia vienodą likimą: sudievinimą ir nugrimzdimą į tiesioginę gamtišką būtį; minties ir geismo užmiršimas prakeikiamas. Buržuaziniame ūkyje perduotas savasties principas yra kiekvieno individo visuomeninis darbas; vienam už jį atlyginama didesniu kapitalu, kitam – papildomo darbo jėga. Tačiau kuo labiau dėl buržuazinio darbo pasidalijimo spartėja savisaugos procesas, tuo labiau didėja individo susvetimėjimas su savimi, kuris ir savo kūną, ir sielą priverstas formuoti pagal techninę įrangą. Į tai atsižvelgia apšviestasis mąstymas: pagaliau, matyt, dar panaikinamas transcendentalus pažinimo subjektas kaip paskutinis subjektyvumo priminimas ir pakeičiamas dar nuoseklesniu funkcionuojančių automatinių sistemos mechanizmų darbu. Subjektyvumas išsisklaido tarsi pagal savaiminių žaidimo taisyklių logiką, kad dar geriau galėtų valdyti. Galų gale pozityvizmas, taip pat nebodamas tos tiesiogine žodžio prasme chimeros – paties mąstymo, panaikina paskutinę atotrūkio tarp individualaus veiksmo ir socialinės normos instanciją. Techninis procesas, kurio metu subjektas, ištrynęs save iš savimonės, sudaiktina save, yra laisvas nuo mitinio mąstymo daugiareikšmiškumo kaip ir nuo bet kokios reikš-

mės apskritai, nes protas tampa tik visa apimančio ekonominio aparato pagalbine priemone. Jis panaudojamas kaip visuotinis instrumentas, tinkantis visiems kitiems instrumentams pagaminti, labai tikslingas, fatalus ir pedantiškai ekonomiškas materialinės gamybos darbas, kurio rezultatų žmogui neįmanoma apskaičiuoti. Pagaliau išsipildo sena garbėtroškiška svajonė – būti tikru tikslo siekimo organu. Loginių dėsnių išskirtinumą lemia kaip tik tas funkcijos vienareikšmiškumas, galų gale – priverstinis savisaugos pobūdis. Savisauga vėl tampa pasirinkimu tarp išgyvenimo ir mirties, kurią atspindi principas, kad iš dviejų prieštaringų teiginių tik vienas gali būti teisingas ir tik vienas – klaidingas. Šito principo ir visos pasireiškiančios logikos formalizmą lemia interesų neskaidrumas ir prieštaringumas visuomenėje, kurioje tik atsitiktinai sutampa formų išlaikymas ir individo išsaugojimas. Mąstymo išvijimas iš logikos auditorijoje ratifikuojamas žmogaus sudaiktinimu gamykloje ir biure. Taip tabu taikomas tabuizuotai valdžiai, Apšvieta – dvasiai, kuria ji pati yra. Tačiau kartu gamtą kaip tikrą savisaugą išlaisvina procesas, kuris ją žadėjo išvyti, – iš individo nė kiek ne mažiau kaip iš bendros krizės ir karo lemties. Jei teorija kaip vienintelė norma yra vieningo mokslo idealas, tai praktika turi tapti nesulaikomos pasaulio istorijos raidos auka. Pagaliau civilizacijos pasiekta savastis pavirsta to nežmoniškumo, kurio iš pat pradžių stengėsi išvengti civilizacija, pradu. Išsipildo seniausia baimė – savo vardo praradimo baimė. Vien gamtinis egzistavimas, animalistinis ir vegetatyvus, yra didžiausias civilizacijos pavojus. Mimetinis, mitologinis, metafizinis elgesio būdai laikomi pagrečiui įveiktomis epochomis, grįžimo į kurias bausmė yra siaubas, kad savastis vėl pavirs ta gryna pri-

gimtimi, nuo kurios nutolti jai prireikė didžiulių pastangų ir kuri sukelia jai nepaprastą pasibaisėjimą. Gyvas senovės laikų, nomadinių, tuo labiau tikrų patriarchalinių pakopų prisiminimas iš žmonių sąmonės visais laikais buvo išdeginamas pačiomis baisiausiomis bausmėmis. Apšviestoji dvasia kankinimus ugnimi ir mirties bausmę, sulaužant ratu kaulus, pakeitė stigmomis, kuriomis paženklina bet kokį iracionalumą, vedantį į pražūtį. Hedonizmui buvo būdingas nuoseklumas, kraštutinumų jis nepakentė ne mažiau negu Aristotelis. Buržuaziniu natūralumo idealu laikoma ne amorfinė prigimtis, bet vidurio dorybė. Promiskuitetas ir askezė, perteklius ir alkis, nepaisant jų tarpusavio priešingumo, yra tiesiogiai identiški kaip suirimo jėgos. Visą gyvenimą paskyrusi jo išsaugojimo reikalavimams, įsakinėjanti mažuma garantuoja kartu ir savo saugumą, ir tolesnį visumos egzistavimą. Valdanti dvasia pradedant Homeru ir baigiant modernu siekia nugrįsti kelią tarp nuokryčio į paprastą reprodukciją Scilos ir nevaldomo viso ko įvykdymo Charibdės; ji nuo seno įprato nepasitikėti jokia kita kelrode žvaigžde, išskyrus mažesnio blogio žvaigždę. Vokiečių neopagonys ir karo gynėjai vėl nori duoti valią troškimui. Tačiau kadangi per tūkstantmečius dėl darbo streso jis išmoko savęs neapkęsti, totalitarinės emancipacijos sąlygomis jis tėra vulgari ir iškreipta savinieka. Jis išlieka visiškoje savisaugos valdžioje, kurios dvasia jį anksčiau ugdė tuo metu atstatydintas protas. Vakarų civilizacijos lūžio momentais, pradedant nuo perėjimo prie Olimpo religijos ir baigiant Renesansu, Reformacija ir buržuaziniu ateizmu, kai vis naujos tautos ir visuomenės sluoksniai ryžtingai išstūmė mitą, baimė dėl nesuvokiamos, grėsmingos gamtos, galiausiai dėl jos sudaiktinimo ir suobjektyvinimo pavirto

animistiniu prietaru, o vidinės ir išorinės gamtos apvaldymas – absoliučiu gyvenimo tikslu. Jei galų gale savisauga automatizuojama, protą atleidžia iš darbo tie, kurie kaip gamybos vadovai, pradėję valdyti palikimą, dabar dreba dėl palikimo teisės netekimo. Apšvietos esmė yra alternatyva, kurios neišvengiamumas sutampa su valdymo neišvengiamumu. Žmonės visada buvo priversti rinktis tarp paklusimo gamtai arba paklusimo savasties prigimčiai. Išsivysčius buržuaziniam prekių ūkiui tamsų mito horizontą nušvietė apskaičiuojančio proto saulė, po kurios lediniais spinduliais subręsta naujos barbarybės daigai. Dėl valdymo prievartos žmogaus darbas atitraukė nuo mito, į kurio įtakos sferą esant valdymo sąlygoms jis nuolat patenka.

Homero pasakojime glūdi mito, valdymo ir darbo sampyna. Dvyliktoje *Odisėjos* giesmėje pasakojama, kaip bendražygiai praplaukė pro sirenes. Jų vilionės – tai vilionės prarasti save praeityje. Tačiau jas patyrusį herojų išbandymai subrandino. Mirtinų pavojų, kuriuos jam teko įveikti, įvairovė sustiprino jo paties gyvenimo vienovę, asmenybės tapatumą. Laiko sferos jam atrodo skirtingos kaip vanduo, žemė ir oras. Praeities bangos pasitraukia nuo dabarties uolos, o miglota ateitis glūdi horizonte. Tai, ką Odisėjas palieka po savęs, nugrimzta į šešėlių pasaulį: savastis tėra dar tokia artima archajiniam mitui, iš kurio vidaus ji išsiveržė, kad jos pačios išgyventa praeitis tampa mitine priešistore. Griežtai suskirsčiusi laiką ji stengiasi pasipriešinti mitui. Trijų dalių schema dabarties akimirką turi išgelbėti iš praeities valdžios, kad pastarąją išvarytų už absoliučios negrįžtamumo ribos ir pajungtų praktiškai panaudojamų žinių dabarčiai. Poreikis išgelbėti praeitį kaip gyvą dalyką, užuot ją panaudojus kaip

pažangos medžiagą, patenkinamas tik mene, kuriam priklauso pati istorija kaip praėjusio gyvenimo vaizdavimas. Kol menas nepripažįsta savęs kaip pažinimo ir kartu kaip aistra atsiriboja nuo praktikos, tol jį toleruos visuomeninė praktika. Bet sirenių daina, kaip ir menas, dar neprarado jėgos. Jos žino „taip pat, kas dedas dabar penėtojoj žemėj"[32], juo labiau ką patyrė pats Odisėjas, „žinom iš seno mes puikiai abi, ką Trojoj plačiojoj / Argo ir Trojos kariai, dievams panorėjus, kentėjo"[33]. Tiesiogiai užkerėdamos ką tik praėjusius dalykus, jos, žadėdamos neįveikiamą geidulingumą, kuriuo palaikomos jų dainos, grasina tai patriarchalinei tvarkai, grąžinančiai gyvenimą kiekvienam mainais tik į pilnus jo matmenis laike. Kas pasiduoda jų apgaulei, žūsta ten, kur egzistenciją gamtoje įgyja tik nuolatinis dvasios buvimas. Jei sirenės žino viską, kas įvyko, tai kaina, kurios jos reikalauja už tai, yra ateitis, ir laimingo sugrįžimo pažadas yra tik apgaulė, kuria remdamasi praeitis gaudo prasiveržusias aistras. Odisėją įspėjo Kirkė, burtininkė, žmones pavertusi gyvuliais ir juos vėl atkerėjusi, kuriai jis įstengė pasipriešinti ir kuri už tai jį apdovanojo sugebėjimu priešintis ir kitoms ardomosioms jėgoms. Bet sirenių apžavai stipresni ir pranoksta jo jėgas. Nė vienas, išgirdęs jų dainų, negali joms atsispirti. Kažką baisiau žmonija turėjo padaryti sau iki tol, kol nebuvo susiformavusi savastis, identiškas, tikslo siekiantis, vyriškas žmogaus charakteris, ir kas iš tų laikų vis dar pasikartoja kiekvieno vaikystėje. Pastangos išlaikyti *Aš* būdingos visoms *Aš* pakopoms, ir pagunda jį prarasti visa-

[32] Homeras. *Odisėja* / vertė A. Dambrauskas, Vilnius, 1997, XII giesmė, 191 eil.

[33] *Ten pat*, 189–190 eil.

da siejosi su aklu ryžtingumu jį išsaugoti. Narkotinis apsvaigimas, už savasties suspendavimo euforiją priverčiantis užmokėti į mirtį panašiu sapnu, yra vienas seniausių visuomeninių renginių, tarpininkaujančių tarp savisaugos ir saviniekos, bandymu savastimi pergyventi patį save. Baimė prarasti savastį ir kartu su ja panaikinti ribą tarp savęs ir kito gyvenimo, drebėjimas dėl mirties ir suirimo broliškais saitais susiję su tuo laimės pažadu, kuris nuolat grėsė civilizacijai. Jos kelias buvo paklusimo ir darbo kelias, virš kurio nuolat spindėjo jos atsiskleidimas kaip regimybė, kaip bejėgis grožis. Tai rodo Odisėjo mintys, vienodai svetimos tiek savo mirčiai, tiek savo laimei. Jis žino tik dvi galimybes, kaip išvengti pavojaus. Vieną jis priskiria savo bendražygiams. Jis užklijuoja jiems vašku ausis, ir jie turi irkluoti iš visų jėgų. Kas nori ištverti, nedrįsta pasiduoti nesugrąžinamai praėjusių dalykų vilionei, o tai jis geba tik tada, kai įstengia jų negirdėti. Tuo visuomenė rūpinosi nuolat. Dirbantieji turi žvelgti į ateitį žvalūs bei susikaupę ir užmiršti visus pašalinius dalykus. Kiekvieną juos priverčiantį nukrypti instinktą jie turi atkakliai sublimuoti papildomomis pastangomis. Taip jie taps praktiški. Kitą galimybę pasirenka pats Odisėjas, šeimininkas, priverčiantis kitus dirbti jam. Jis girdi, bet bejėgiškai pririštas prie laivo stiebo, ir kuo didesnė vilionė, tuo stipriau jis liepia jį priveržti, – taip vėliau biurgeriai tuo atkakliau patys stengėsi atsisakyti savo laimės, kuo labiau ji prie jų artėjo didėjant jų galiai. Tai, ką jis išgirsta, nepalieka jokių pasekmių, jis gali tik linkčioti galva ir reikalauti, kad jį atrištų, bet per vėlu, – jo bendražygiai, patys nieko negirdėdami, žino tik, kokios yra pavojingos dainos ir nieko apie jų grožį, tad palieka jį pririštą prie laivo stiebo, kad išgelbėtų jį bei save. Jie atgamina pri-

spaudėjo gyvenimą kartu kaip savo, ir savo gyvenimo jie negali jau atriboti nuo savo socialinio vaidmens. Grandinės, kuriomis jis galutinai prirakintas prie praktikos, kartu pašalina iš praktikos sirenes: jų vilionės neutralizuojamos ir tampa vien stebėjimo objektu, menu. Prirakintasis dalyvauja koncerte, jis sustingęs klausosi to, kas atliekama, kaip vėliau – koncerto klausytojai, ir jo įkvėptas raginimas išlaisvinti mąžta kaip plojimai. Taip atsisveikinant su archajiška praeitimi, išsiskiria pasitenkinimas menu ir fizinis darbas. Epe glūdi jau tikra teorija. Kultūrinės gėrybės griežtai atitinka komanduojamą darbą ir abu grindžia priverstinį visuomeninio gamtos valdymo būtinumą.

Priemonės, kurių imamasi Odisėjo laive, pamačius sirenes, yra pranašiška Apšvietos dialektikos alegorija. Kaip pavadavimas yra valdymo ir tos galybės, kuri leidžia pavaduoti daugelį funkcijų, mastelis, taip pavadavimas yra ir pažangos, ir atžangos akstinas. Turint galvoje esamas visuomenines sąlygas, būti išmestam iš darbo – ne tik bedarbiams, bet ir priešingam socialiniam poliui – reiškia būti sužalotam. Viršūnės patiria būtį, su kuria daugiau nereikia susidurti, tik kaip substratas ir visiškai sustingsta į komanduojančią savastį. Pirmieji žmonės gamtos daiktus patyrė kaip išnykstančius geismo objektus, „tačiau ponas, kuris tarp daikto ir savęs įspraudžia vergą, dėl to susiduria tik su daikto nesavarankiškumu ir jį visiškai suvartoja; o daikto savarankiškumo aspektą jis perleidžia vergui, kuris tą daiktą perdirba"[34]. Odisėjas pavaduojamas darbe. Kaip jis neįstengia pasiduoti savęs atsižadėjimo vilionei, taip jis, kaip savininkas, taip pat atsisako dalyvauti darbe, galų gale net vadovauti jam, o jo bendražygiai, nepai-

[34] Hegel G. *Dvasios fenomenologija*, p. 160.

sant jų artimumo daiktams, negali pasitenkinti darbu, nes jį atlieka kaip būtinybę, nusivylę, prievarta užslopinę jausmus. Vergas lieka pavergtas kūnu ir siela, šeimininkas smunka. Kol kas nė vienam valdymui nepavyko sumažinti to atpildo kainos, ir į ratą panašios istorijos pažanga aiškinama tokio pobūdžio silpnumu, jėgos ekvivalentu. Žmonija, kurios meistriškumas ir žinios diferencijuojasi pagal darbo pasidalijimą, kartu nustumiama į antropologiškai žemesnę pakopą, nes technikai palengvinant egzistavimą valdymo trukmė lemia instinktų fiksaciją stiprėjančiu jų slopinimu. Fantazija gęsta. Bėda ne ta, kad individai būna atsilikę nuo visuomenės ar jos materialinės gamybos ir tampa jos autsaideriais. Kur mašinos vystymasis virto valdymo mašinerijos vystymusi, kad nuo seno susipynusios techninė ir socialinė tendencijos dabar susilieja į visa apimantį žmogaus suvokimą, autsaideriai ne tik atstovauja netiesai. Priešingai, prisitaikymas prie pažangos valdžios skatina valdžios pažangą ir kaskart sukelia atgalinį vystymąsi, perduodantį ne nepavykusią, o pavykusią pažangą. Nesulaikomos pažangos prakeikimas yra nesulaikoma atžanga.

Pastaroji neapsiriboja pojūtinio pasaulio patyrimu, susijusiu su kūno artumu, bet kartu daro įtaką savavališkam intelektui, kuris atsiskiria nuo juslinio patyrimo, kad jį užvaldytų. Intelektualinių funkcijų unifikacija, per kurią įsivyrauja jausmų valdymas, mąstymo rezignacija, siekiant atkurti santarvę, reiškia ir mąstymo, ir patyrimo nuskurdinimą; šių sričių perskyra kenkia abiem. Mąstymo apribojimas organizacija ir administravimu, kurio mokosi viršininkai pradedant apsukriuoju Odisėju ir baigiant naiviu generaliniu direktoriumi, lemia ribotumą, apninkantį didžiuosius, kai nebekalbama apie manipuliaciją šio

pasaulio mažaisiais. Dvasia iš tikrųjų tampa valdymo ir savitvardos aparatu, ko nuo seno neįvertino buržuazinė filosofija. Iš mito laikų paklusnaus proletariato paveldėtos kurčios ausys neturi pranašumo prieš valdovo nerangumą. Visuomenės per didelis subrendimas gyvas dėl valdančiųjų nesubrendimo. Kuo sudėtingesnė ir rafinuotesnė socialinė, ekonominė ir ūkinė aparatūra, kurią aptarnauti gamybos sistema nuo seno prisitaiko žmogaus kūnas, tuo skurdesni pastarojo išgyvenimai. Savybių eliminavimas, jų pavertimas funkcijomis racionalizuotomis darbo formomis iš mokslo perkeliamas į tautų patyrimo pasaulį, o pastarajam būdinga tendencija būti panašiam į varliagyvių patyrimo pasaulį. Šiandien masių atžanga – tai nesugebėjimas savo ausimis išgirsti tai, kas negirdima, savo rankomis paliesti tai, kas neapčiuopama; tai nauja apakimo rūšis, kuri pakeičia bet kokią įveiktą mitinio apakimo formą. Padedant totaliai visus santykius ir akstinus apimančiai visuomenei, žmonės vėl tampa tokie, prieš kokius buvo nukreiptas visuomenės raidos dėsnis, savasties principas: vien rūšinėmis būtybėmis, vienas į kitą panašiomis dėl izoliavimo priverstinai valdomame kolektyviškume. Irklininkai, netekę galimybės kalbėtis tarpusavyje, be išlygų paklūsta tam pačiam ritmui, kaip šiuolaikiniai darbininkai fabrike, kine ir kolektyve. Prisitaikyti prie konformizmo priverčia ne sąmoninga įtaka, galinti prispaustuosius dar labiau apkvailinti ir nukreipti nuo tiesos, o konkrečios darbo sąlygos visuomenėje. Dirbančiųjų bejėgiškumas yra ne valdančiųjų gudrybė, bet logiška tos industrinės visuomenės, į kurią stengiantis ja atsikratyti galų gale pavirto antikinis fatumas, pasekmė.

Ta loginė būtinybė nėra galutinė. Ji išlieka susijusi su valdymu kartu kaip jo atspindys ir instrumentas. Dėl to

jos teisingumas netampa mažiau abejotinesnis, negu jos akivaizdumas – neišvengiamu. Žinoma, konkrečiai nužymėtų mąstymo abejonių visada buvo pakankamai. Vergas yra tas, kurio būklės dėl savo savivalės šeimininkas negali panaikinti. Kadangi valdymas nuo to laiko, kai žmonės tapo sėslūs ir vėliau, prekinio ūkio sąlygomis, sudaiktėjo ir pavirto įstatymu bei organizacija, jis priverstas save suvaržyti. Instrumentas įgauna savarankiškumo: tarpininkaujanti dvasios instancija nepriklausomai nuo valdančiojo valios sušvelnina ekonominės neteisybės tiesiogiškumą. Valdymo instrumentai, kuriais visus privalu užvaldyti, – kalba, ginklai, pagaliau mašinos – visų pirma turi valdyti save. Taip valdymo sąlygomis išryškėja racionalumo momentas, kuris kartu ir skiriasi nuo jo. Priemonės, darančios jį visuotinai prieinamą, daiktiškumas, jos „objektyvumas" visiems jau implikuoja valdymo kritiką, kurio priemone tapo išaugęs mąstymas. Kelyje nuo mitologijos į logistiką mąstymas prarado savirefleksijos elementą, ir dabar mašinerija luošina žmones net tada, kai juos maitina. Bet mašinų pavidalu susvetimėjęs *Ratio* krypsta į visuomenę, įstengiančią sutaikyti sustabarėjusį mąstymą kaip materialią bei intelektualią aparatūrą su išlaisvinta gyva mintimi ir susieti jį su pačia visuomene kaip realiu subjektu. Nuo seno partikuliari mąstymo kilmė ir jo universali perspektyva buvo neatskiriami dalykai. Dabar, kai pasaulis pavirto pramone, visuotinumo perspektyva, mąstymo tapimas visuomenės tikrove yra toks atviras klausimas, kad dėl jos valdantieji atsiriboja nuo paties mąstymo kaip nuo grynos ideologijos. Išdavikiška nešvarios sąžinės klikų, kurios galų gale įkūnija ekonominę būtinybę, apraiška yra tai, kad jos pasireiškimuose, pradedant vado intuicija ir baigiant dinamiška pasau-

lėžiūra, visiškai priešingai ankstesnei buržuazinei apologetikai, jų pačių nusikaltėliška veikla daugiau nepripažįstama kaip dėsningų ryšių pasekmė. Jų vartojami mitologiniai pramanai apie misiją ir likimą nebuvo visiškas melas: tai nėra daugiau objektyvūs rinkos dėsniai, kuriais savo veikloje vadovaujasi verslininkai ir kurie stumia į katastrofą. Atvirkščiai, sąmoningi generalinių direktorių sprendimai kaip atstojamoji jėga, kuri pagal būtinumą nenusileidžia patiems akliausiems kainodaros mechanizmams, paskelbia nuosprendį ankstesniam vertės dėsniui ir kartu kapitalizmo likimui. Valdantieji netiki jokiu objektyviu būtinumu, net jei retkarčiais tuo jie pavadina tai, ką prasimano. Jie apsimeta pasaulio istorijos inžinieriais. Tik pavergtieji vystymąsi, kuris su kiekvienu dekretiškai paskelbtu gyvenimo lygio pakilimu viena pakopa juos daro silpnesnius, laiko neišvengiamu būtinumu. Po to, kai tų, kurie apskritai dar panaudojami mašinoms aptarnauti, pragyvenimą gali garantuoti minimali darbo laiko, priklausančio visuomenės šeimininkams, dalis, imama muštruoti perteklinį likutį, didžiulę gyventojų masę kaip papildomą sistemos, skirtos būti medžiaga pastarajai dabar ir ateityje, gvardiją. Ją pamaitina kaip bedarbių armiją. Ją pažeminus ir pavertus tik administravimo, formuojančio kiekvieną šiuolaikinio gyvenimo sritį, net kalbą ir suvokimą, objektu, stengiamasi įtikinti tuo objektyviu būtinumu, prieš kurį, ji mano, nieko negalima padaryti. Skurdas kaip jėgos ir bejėgiškumo priešingybė neišmatuojamu mastu auga kartu su pajėgumu, įgalinančiu ilgainiui atsikratyti bet kokio skurdo. Ne kiekvienam praeiti mišką klikų ir institucijų, kurios, pradedant didžiausiomis komandinėmis ekonomikos aukštumomis ir baigiant paskutiniu profesionaliu reketu, garantuoja neribotą esamos pa-

dėties tęstinumą. Jei profsąjungų bonzai, nekalbant jau apie vadybininką, pasirodytų akyse proletaras, tai jis būtų jam ne daugiau kaip nereikalingas egzempliorius, tuo tarpu bonza dreba nuo minties apie jo posto likvidavimą.

Būklės absurdiškumas, kai sistemos prievarta žmonėms, kuri juos išlaisvina iš gamtos prievartos, didėja kiekviename žingsnyje, protingos visuomenės protą demaskuoja kaip pasenusį. Jos būtinumas yra regimybė, ne mažesnė negu verslininko laisvė, kurios prievartinę prigimtį atveria neišvengiamos kovos ir susitarimai. Tokia regimybė, į kurią kaip į užmarštį visa ir visiškai nugrimzta apšviestoji žmonija, neįstengia panaikinti mąstymo, kuris kaip valdymo organas turi pasirinkti tarp įsakymo ir paklusimo. Mąstymo, nesugebančio išsipainioti iš prieštaravimų, į kuriuos pateko priešistoriniais laikais, vis dėlto pakanka, kad būtų pripažinta arba – arba, nuoseklumo ir antinomiškumo logika, kurios dėka jis radikaliai išsilaisvino iš gamtos, kaip pati gamta nesusitaikiusi ir pati nuo savęs susvetimėjusi. Mąstymas, kurio prievartiniame mechanizme reflektuojama ir pratęsiama gamta, kaip tik dėl savo pastovaus nuoseklumo taip pat reflektuoja save kaip užmirštą gamtą, kaip prievartinį mechanizmą. Tiesa, vaizdinys yra tik instrumentas. Mąstydami žmonės nutolsta nuo gamtos, kad pamatytų ją tokią, kokia ji turėtų būti. Panašiai kaip daiktas yra materialus instrumentas, esantis toks pat įvairiose situacijose ir taip pasaulį kaip chaotišką, įvairiopą, diproporcišką atskiriantis nuo žinomo, vieningo, identiško pasaulio, taip ir sąvoka yra idealus instrumentas, nepriekaištingai tinkantis visais atvejais, kur tik jis gali būti taikomas. Juk mąstymas tampa iliuzinis taip pat ir tais atvejais, kai stengiasi paneigti atskyrimo, nutolinimo ir sudaiktinimo funkciją. Bet koks

mistinis vienijimasis virsta iliuzija, bejėgišku vidiniu revoliucijos, nuo kurios atsiribota, pėdsaku. Tačiau kadangi Apšvieta, atmesdama bet kokį utopijos hipostazavimą, pasirodo esanti teisi ir šaltakraujiškai skelbia valdymą esant skaldymu, subjekto ir objekto perskyra, kurią įveikti ji trukdo, tampa savo pačios neteisingumo ir tiesos indikatoriumi. Prietarų draudimas kartu su valdymo pažanga visada reiškė ir jo kompromitaciją. Apšvieta yra daugiau negu Apšvieta, tai gamta, suvokiama kaip susvetimėjimas nuo jos. Prasidedant dvasios savižinai, kaip pačiai suskilusiai gamtai, kaip ir priešistoriniais laikais, gamta šaukia pas save, bet labiau ne netiesiogiai, tariamais jos vardais, tokiais kaip mana, reiškiančiais jos visagalybę, o kaip akla, sudarkyta. Gamtos pasmerktumas glūdi gamtos valdyme, be kurio nėra dvasios. Tokiu atsižadėjimu, kuriuo dvasia pripažįsta savo viešpataujančią padėtį ir grįžta į gamtą, išsklaidoma jos valdingumo pretenzija, kaip tik ta, kuri paverčia ją gamtos verge. Jei bėgdama nuo būtinybės, pažangos ir civilizacijos raidoje žmonija taip pat neįstengė susilaikyti nuo to, kad atsisakytų savęs pažinimo, tai kaip būsimos laisvės garantų ji mažų mažiausia nepripažino prieš būtinybę suręstų pylimų, institucijų, valdymo praktikos, kas visa tai nuo neatmenamų laikų iš gamtos pavergimo srities buvo perkelta į visuomenę. Bet kokia civilizacijos pažanga kartu su valdymu atnaujindavo taip pat jos sutramdymo perspektyvą. Kol reali istorija išlieka nuausta iš realios kančios, nė kiek nenumaldomos ją mažinančių priemonių augimo, tol minėtos perspektyvos realizacija perleidžiama sąvokai, nes ji kaip mokslas ne tik žmogų nutolina nuo gamtos, bet kaip to mąstymo, kuris kaip mokslo forma tebėra surakintas aklų ekonominių tendencijų, savimonė įgalina iš-

matuoti tą neteisybę įamžinantį nuotolį. Dėl to, kad gamtą taip atsimena subjektas, kurio realizacija – nesuprantama bet kurios kultūros tiesa, Apšvieta priešinasi apskritai valdymui, ir raginimai nutraukti Apšvietą buvo girdimi net Vanini'o laikais ne tiek dėl tiksliųjų mokslų baimės, kiek dėl neapykantos minties drąsai, minties, kuri išsprūsta iš gamtos jurisdikcijos, nes pripažįsta save kaip savo virpulį nuo savęs pačios. Žyniai visada keršijo už maną švietėjui, kuris stengėsi numaldyti maną tuo, kad nustėrdavo iš baimės vien tą vardą paminėjus, ir Apšvietos augurai sutarė su žyniais dėl savo *hybris*. Apšvieta, kaip buržuazinė, dar gerokai iki Turgot ir d'Alembert'o pasimetė dėl savo pozityvizmo. Ji niekada nebuvo apdrausta nuo laisvės supainiojimo su savisaugos reikalu. Sąvokos, atsiradusios dėl pažangos ar kultūros, slaptai nuo seno rengusios sąmokslą prieš tiesą, suspendavimas teikė erdvę melui. Tai vyko pasaulyje, verifikuojančiame tik protokolinius sakinius ir saugančiame nužemintą iki didžiųjų mąstytojų laimėjimų mintį, tarsi dėl senaties netekusių galios antraščių, nuo kurių tampa neatskiriama iki kultūrinio gėrio neutralizuota tiesa.

Tačiau valdymo ir paties mąstymo kaip nesutaikomos prigimties suvokimas galėjo padėti susilpninti būtinybę, kurios amžinumą kaip nuolaidą reakcingam sveikam protui skubotai patvirtino net pats socializmas. Laikydamas būtinybę bet kokios ateities pagrindu ir visiškai idealistiškai labiausiai sužalodamas dvasią, pernelyg mėšlungiškai jis laikosi buržuazinės filosofijos palikimo. Dėl to būtinybės ir laisvės viešpatijos ryšys yra grynai kvantitatyvus, mechaniškas, o gamta, kaip visiškai svetima, kaip ir pirmojoje mitologijoje, tampa totalitarinė ir absorbuoja laisvę ir kartu socializmą. Atsižadėjusi mąstymo, keršijan-

čio jį užmiršusiam žmogui tokiomis sudaiktintomis formomis kaip matematika, mašina, organizacija, Apšvieta atsisakė ir savo savirealizacijos. Auklėdama visus individus, nepasiekiamai visumai ji suteikė laisvę smogti daiktų valdymo prasme atgal būčiai ir žmonių savimonei. Tačiau tikra revoliucinė praktika tiesiogiai priklauso nuo teorijos nenuolaidumo užmarščiai, kurios paveikta visuomenė leidžia sustingti mąstymui. Klausimas kyla ne dėl materialinės įvykdymo prielaidos, t. y. ne dėl išsilaisvinusios technikos. Tai teigia sociologai, vėl ieškantys priešnuodžio, tegu ir kolektyvinio, kad taptų jo šeimininkais. Kaltė yra socialinio pobūdžio suklaidinimo kontekstas. Mitinė mokslinė tautų pagarba duotybei, nuolat jų pačių kuriamai, galų gale pati tampa pozityviu faktu, bastionu, prieš kurį net revoliucinė fantazija ima gėdytis savęs kaip utopizmo ir išsigimsta į nuolankų paklusimą objektyvioms istorijos tendencijoms. Kaip tokio prisitaikymo organas, tiesiog kaip priemonių konstrukcija Apšvieta yra destruktyvi tuo, kuo ją kaltino jos romantiniai priešininkai. Ji sugrįžta į save tik tada, kai galutinai atsisako sutarti su pastaraisiais ir išdrįsta panaikinti netikrą absoliutą, aklo valdymo principą. Tokios nenuolaidžios teorijos dvasia galėtų palenkti savo tikslams negailestingą pažangą. Jos šauklys Baconas svajojo apie daug dalykų, „kurių karaliai negali nusipirkti su visom brangenybėm, kurių nesiekia jų valdžia, apie kuriuos jiems nepraneša jokių žinių jų šnipai ir skundėjai". Kaip jis ir norėjo, jie atiteko biurgeriams, apsišvietusiems karaliaus paveldėtojams. Kadangi buržuazinis ūkis, rinkos dėka padauginęs prievartą, taip pat padaugino jos daiktus ir jėgas, kurias valdyti reikia ne karalių ir daugiau net ne biurgerių – tik visų. Daiktų valdžia galų gale moko juos

visai atsisakyti valdžios. Apšvieta baigiasi ir pasitraukia tada, kai artimiausi praktiniai tikslai atsiskleidžia kaip pasiekti tolimiausieji, o šalys, „apie kurias jiems nepraneša jokių žinių jų šnipai ir skundėjai", būtent viešpataujančio mokslo neįvertinta gamta, prisimenamos kaip apgyvendintos žemės. Dabar, kai Bacono utopija „praktiškai komanduoti gamtą" įgyvendinta pagal telūrinį mastą, tampa akivaizdi prievartos, priskirtos nevaldomai gamtai, esmė. Tai buvo paties valdymo esmė. Jį galėjo panaikinti žinojimas, kuris, be abejonės, sudaro, Bacono žodžiais, „žmogaus pranašumą". Tačiau turint galvoje tokią galimybę, Apšvieta, tarnaudama dabarčiai, virsta totaline masių apgaule.

I ekskursas

ODISĖJAS, ARBA MITAS IR APŠVIETA

Kaip pasakojime apie sirenes glūdi mito ir racionalaus darbo sampyna, taip *Odisėja* apskritai yra Apšvietos dialektikos liudytoja. Epas, ypač jo seniausias sluoksnis, parodo sąsają su mitu: nuotykių šaltinis – liaudies padavimas. Kadangi Homero dvasia užvaldo mitus, juos „organizuoja", tad ji prieštarauja jiems. Įprastas epo ir mito tapatinimas, ir, be to, anuliuotas naujausios klasikinės filologijos, filosofinei kritikai atrodo kaip visiška apgaulė. Abi sąvokos iš esmės skiriasi. Jos žymi dvi fazes istorinio proceso, kuris atpažįstamas iš homeriškosios redakcijos pataisų. Homero kalbėjimas sukuria kalbos visuotinumą, jei bent nesuponuoja tokio; jis suskaido hierarchinę visuomenės tvarką egzoterine jos vaizdavimo forma, ten ir būtent ten, kur ji garbinama; nuo Achilo pykčio ir Odisėjo klajonių laikų dainavimas tapo nostalgiška stilizacija to, kas daugiau neleidžia dainuoti; o nuotykių herojus pasirodo kaip provaizdis kaip tik to buržuazinio individo, kurio samprata susiformuoja iš unifikuotos saviteigos ir kurio priešistorinis pavyzdys yra klajoklis. Senovės epe, toje filosofinėje-istorinėje romano priešybėje, galų gale išryškėja į romaną panašūs bruožai ir homeriškojo pasaulio jausmo kupinas garbingas kosmosas at-

siskleidžia kaip tvarkančio proto, sugriaunančio mitą kaip tik dėl tos jį atspindinčios racionalios tvarkos, laimėjimas.

Vėlyvoji romantinė vokiška antikos interpretacija, remdamasi ankstyvaisiais Nietzsche's darbais, pabrėžė buržuazinio šviečiamojo Homero elemento suvokimą. Nietzsche, kaip nedaugelis nuo Hegelio laikų, suprato Apšvietos dialektiką. Jis suformulavo jos dvejopą požiūrį į valdymą. Reikia „Apšvietą įvaryti į liaudį, kad visi pamokslininkai taptų negrynos sąžinės pamokslininkais, – lygiai taip pat reikia elgtis ir su valstybe. Apšvietos uždavinys – visą valdovų ir valstybės veikėjų elgesį paversti tikslingu melu..."[1] Antra vertus, Apšvieta nuo seno buvo „didžiųjų valdymo meistrų (Konfucijus Kinijoje, *Imperium Romanum*, Napoleonas, popiežiai, kai jie buvo atsigręžę į valdžią, o ne tik į pasaulį) priemonė... Masių saviapgaulė šiuo požiūriu, pavyzdžiui, bet kokioje demokratijoje vertintina kuo labiausiai: žmonių sumenkinimo ir valdymo siekta kaip „pažangos"![2] Kadangi toks Apšvietos dvejopas pobūdis iškilo kaip istorinis leitmotyvas, jos sąvoka, kaip ir progresuojančio mąstymo sąvoka išplečiama iki istorinio padavimo pradžios. Tačiau kartu paties Nietzsche's požiūris į Apšvietą ir į Homerą išliko dvejopas; Apšvietoje jis įžvelgė ne tik universalų savarankiškos dvasios sąjūdį, dvasios, kurios vainiku jis jautėsi, bet ir priešišką gyvenimą, „nihilistinę" jėgą; jo profašistinėse ataugose išliko tik antras momentas ir perversiškai pavirto ideologija. Pastaroji tampa aklu gyrimu aklo gyvenimo, kuriam priskiriama ta pati praktika engti vi-

[1] Nietzsche F. „Nachlass", in *Werke*, Grossoktavausgabe, Bd. 14, Leipzig, 1904, S. 206.

[2] *Ten pat*, t. 15, p. 235.

sa, kas gyva. Tai atspindi kultūrfašistų pozicija Homero atžvilgiu. Homero feodalinių santykių vaizduose jie nujaučia kažką demokratiška, smerkia veikalą kaip jūrininkų ir prekeivių kūrinį ir jonėnų epą atmeta kaip pernelyg racionalizuotą plepalą bei per daug paviršutinišką komunikaciją. Piktam žvilgsniui tų, kurie jaučiasi vieningi su visu tariamu valdymo betarpiškumu ir kurie bet kokį tarpininkavimą, bet kokio atspalvio „liberalizmą" paskelbia už įstatymo ribų, pavyko pamatyti kažką tikra. Iš tikrųjų proto, liberalizmo, buržuaziškumo linijos nutįsta daug toliau, negu spėja istorinė vaizduotė, biurgerio sąvoką datuojanti tik viduramžių feodalizmo pabaiga. Kadangi neoromantine reakcija biurgeris atpažįstamas jau ir ten, kur ankstesniam buržuaziniam humanizmui vaidenosi šventoji aušra, privalėjusi įteisinti jį patį, pasaulio istorija ir Apšvieta tampa tuo pačiu dalyku. Madinga ideologija, Apšvietos likvidaciją paverčianti labiausiai savu uždaviniu, prieš savo valią parodo jai savo pagarbą. Net pačiame toliausiame pakraštyje ji priversta pripažinti apšviestąjį mąstymą. Kaip tik seniausias jo pėdsakas šiuolaikiniams archajikams grasina negryna sąžine tuo, kad vėl prasidės tas procesas, kurį jie dabar ėmėsi slopinti, kartu nesąmoningai jį tęsdami.

Tačiau antimitologinio, šviečiamojo Homero kūrinių pobūdžio įžvelgimas, prieštaravimas jų chtoninei mitologijai yra netikras dėl ribotumo. Pavyzdžiui, Rudolfas Borchardtas, pats žymiausias ir dėl to pats silpniausias tarp vokiečių sunkiosios industrijos ezoterikų, tarnaudamas represyviai ideologijai, pernelyg anksti nutraukia savo analizę. Jis nepastebi, kad jo išliaupsintos kūrinio jėgos pačios žymi Apšvietos pakopą. Kadangi jis pernelyg kategoriškai romaną traktuoja kaip epą, jam išsprūsta tai,

ką turi bendra epas ir romanas: valdymas ir išnaudojimas. Tas nekilnumas, kurį jis pasmerkia epe, tarpininkavimas ir apytaka, yra tik išsiskleidimas to abejotino kilnumo, kuris sudievinamas mite, – grynos prievartos. Tariamam tikrumui, archajiškam kraujo ir aukos principui būdinga kažkas iš negrynos sąžinės ir valdymo gudrumo tų, kurie priskirtini ir nacionaliniam atsinaujinimui, pirmykštę epochą panaudojančiam kaip reklamą. Savitame mite slypi melo elementas, triumfuojantis fašizmo apgaulėje, ir už kurią atsakomybę fašizmas suverčia Apšvietai. Tačiau nė vienas kūrinys nėra iškalbingesnis Apšvietos ir mito susipynimo liudytojas kaip Homero veikalas – pagrindinis europietiškos civilizacijos tekstas. Homero kūryboje epas ir mitas, forma ir materija ne tiek skiriasi, kiek vienas su kitu diskutuoja. Estetinis dualizmas liudija istorinę ir filosofinę tendenciją. „Apoloniškasis Homeras yra tik visuotinio žmogiškojo meno proceso tęsėjas, kuriam mes dėkingi už individualizavimą“[3].

Homero medžiagos sluoksniuose atsispindi mitai; bet pasakodamas apie juos, apie tą vienybę, kurią pavyko pasiekti sutelkus palaidus padavimus, jis kartu aprašo ir subjekto bėgimo nuo mitinių jėgų kelius. Gilesne prasme tai tinka jau *Iliadai*. Deivės mitinio sūnaus pyktis prieš racionalų karo vadą ir organizatorių, to herojaus nedisciplinuotas neveiklumas, pagaliau pergalingai žuvusiojo kaip nacionalinio helenistinio herojaus mirties samprata, o jau ne kaip giminės nelaimės, perteiktos kaip mitinės ištikimybės žuvusiems bendražygiams, – visa tai tvirtai užtikrina priešistorės ir istorijos sampyną. Tai pasakytina apie *Odisėją* tuo labiau, kuo pagal formą ji artimesnė nuoty-

[3] Nietzsche F. *Ten pat*, t. 9, p. 289.

kių romanui. Išgyvenančio *Aš* ir įvairiapusio likimo prieštaroje pasireiškia ir Apšvietos bei mito prieštara. Klajonės nuo Trojos iki Itakės yra tikrai be galo menkas kelias gamtinės prievartos ir mitų dėka tik besiformuojančios savasties savimonės akivaizdoje. Pirmykštė epocha tampa sekuliarizuota toje erdvėje, kurioje jis keliauja, civilizuotų Viduržemio šalių tolimiausiuose pakraščiuose ir salose apsigyvena ankstesni demonai, išgrūsti į uolas ir olas, iš kur jie kažkada pabėgo nuo priešistorinių laikų siaubo. Tačiau nuotykiai kiekvieną vietą apdovanoja savo vardu. Jų dėka ątsiranda racionali erdvės apžvalga. Tas, kuris išsigelbėja iš skęstančio laivo ir dreba iš baimės, numano kompaso darbą. Jo bejėgiškumas, daugiau nepaliekantis nežinomos nė vienos jūros dalies, kartu siekia nuversti ankstesniųjų jėgų valdžią. Bet visiška mitų netiesa, tai yra kad jūra ir žemė iš tikrųjų neapgyvendinta demonais, stebuklinga iliuzija ir tradicinės liaudies religijos difuzija pilnametystės sulaukusio žvilgsniui atrodo kaip „paklydimas", palyginti su jo savisaugos tikslo vienareikšmiškumu, grįžimu į tėvynę ir patikima nuosavybe. Visi kartu Odisėjo išgyventi nuotykiai yra pavojų kupinos vilionės, išvedančios savastį iš jo logikos kelio. Jis atsiduoda joms nuolat, bandydamas jas kaip pradedantysis mokinys, kai kada kaip paikas smalsuolis, kaip savo vaidmenį bandantis aktorius. „Tačiau ten, kur pavojus, / gelbstintis bręsta taip pat"[4]: žinojimo, kuriame glūdi jo identiškumas ir kuris įgalina išgyventi, substancija yra įvairovės, nukreiptumo, skaidymo patyrimas, ir žinantis yra tas, kuris drąsiai pasitinka mirties pavojų, kurio dė-

[4] Hölderlin F. „Patmos", in *Gesamtausgabe des Inselverlags*, Text nach Zinkernagel, Leipzig, o. J., S. 230.

ka jo gyvenimas tampa kietesnis ir valingesnis. Tai yra epo ir mito bylinėjimosi paslaptis: savastis nesudaro nesutaikomų prieštaravimų dėl nuotykių, bet savo nesutaikomumu tik formuoja save remdamasi prieštaravimais, būdama vienovė įvairovėje to, kas tą vienovę neigia[5]. Odi-

[5] Šis procesas tiesiogiai paliudytas dvidešimtos giesmės pradžioje. Odisėjas pastebėjo, kaip naktį slapta „išlėkė mergos, kurios su jaunikiais draikės iš seno", „širdis jo krūtinėj drebėjo. / Lygiai kaip dreba kalė, apglėbusi savo šunyčius, / Urzgia ir gąsdina kąst, kai svetimą žmogų pamato, – / Taip jo širdis dabar dėl darbų nedorųjų drebėjo. / Trenkė sau kumščiu todėl į krūtinę ir pratarė šitaip: / 'Reikia ištverti, širdie! Nepalygint baisesnę ištvėrei / Kančią, kai milžinas tas žmogėdra kiklopas prarijo / Bendražygius narsius. Ištvėrei, kol tavo gudrybė / Leido pabėgti iš urvo, kuriam turėjai pražūti'. / Taip jis kalbėjo dabar ir mieląją širdį ramino. / Šiai iš palengvo aprimus, krūtinėn sugrįžo kantrumas / Dar pakentėt, bet pats vis vartės nuo šono ant šono" (*XX, 13–24*). Subjektas dar nepasitiki savo identiškos struktūros *Aš*. Prabyla nuo jo nepriklausomi afektai, emocijos ir širdis. „Dvidešimtos giesmės pradžioje urzgia *kradie* arba taip pat *etor* (abu žodžiai sinonimai, *17.22*), o Odisėjas trenkia sau į krūtinę, taigi į savo širdį, ir kreipiasi į ją. Jo padažnėjęs pulsas, vadinasi, ta kūno dalis sujaudinta prieš jo valią. Kreipimasis į širdį čia ne vien forma, kaip, pavyzdžiui, Euripido kreipimasis į ranką ir koją, duodantis impulsą joms judėti, širdis čia veikia visiškai savarankiškai" (Wilamowitz-Moellendorff. *Die Heimkehr des Odysseus*, Berlin, 1927, S. 189). Afektas čia prilyginamas gyvūnui, kurį pavergia žmogus: palyginimas su kale priklauso tam patyrimo sluoksniui, kaip ir Odisėjo bendražygių pavertimas kiaulėmis. Subjektas, vis dar suskilęs ir priverstas imtis prievartos prieš gamtą savyje ir ne savyje, „baudžia" savo širdį ir, privertęs ją susitaikyti, priklausomai nuo laiko perspektyvos saugo ją nuo tiesioginės dabarties. Muštis į krūtinę vėliau tapo triumfo gestu: juo nugalėtojas parodo, kad jo pergalė prieš savo prigimtį visada yra tokia. Laimėjimas pasiekiamas save saugančiu protu. „...iš pradžių kalbantysis galvojo tik apie nesuvaldomai besidaužančią širdį; ją pranoko *metis*, kaip kita vidinė jėga: ji ir išgelbėjo Odisėją. Vėlesni filosofai ją būtų priešpriešinę kaip *nus* arba *logistikon* neprotingai sielos daliai" (Wilamowitz. *Ten pat*, p. 190). Tačiau apie „savastį" – *autos* – kalbama tik dvidešimt ketvirtos eilutės vienoje vietoje – kai instinktą sutramdė protas. Jei žodžių

sėjas, kaip ir visi po jo sukurtų tikrų romanų herojai, blaškosi, kad save atrastų; jo pasiektas susvetimėjimas su gamta pasireiškia atsiduodant gamtos prievartai, su kuria jis lygina kiekvieną savo nuotykį, ir ironiškai bei pašiepiančiai džiūgauja nepermaldaujamumas, kuriuo jis įsakinėja tiems, kas grįžta namo nepermaldaujamas kaip tų jėgų, nuo kurių jis paspruko, teisėjas ir keršytojo įpėdinis. Homero savasties identiškumo pakopa yra tokia aukšta disocijuotų, neartikuliuotų mitų neidentiškumo funkcija, kad pastarąją ji turi iš jų pasiskolinti. Laikas, ta vidinė individualumo organizacijos forma, yra dar tokia netvari, kad nuotykių vienovė lieka išorinė, o jų seka – scenos aikštelių erdvinė kaita, lokalinių dievybių vieta, į kurią atbloškia audra. Kai istoriškai vėlesniais laikais tokį nuosmukį savastis vėl patyrė arba panaši silpnybė buvo siūloma skaitytojams kaip pasakojimas, gyvenimo aprašymai vėl nuslysdavo į nuotykių seką. Tik labai sunkiai ir atšaukimo dėka kelionės vaizde istorinis laikas atsilukšteno nuo erdvės, nuo bet kokio mitinio laiko neatšaukiamos schemos.

Savasties įrankis, įgalinantis leistis į avantiūras, mėtytis, kad išsilaikytų, yra gudrumas. Jūrininkas Odisėjas apgauna gamtos dievybes kaip kažkada civilizuotas keliautojas apgaudavo laukinius, už dramblio kaulą jiems siūlydamas margaspalvius stiklinius karolius. Tik retkarčiais

atrankai ir tvarkai būtų galima skirti įrodymų vaidmenį, tai Homero identiškas *Aš* būtų laikomas žmogaus vidinio pavergimo rezultatu. Ta naujoji savastis dreba savyje kaip daiktas, kūnas po to, kai širdis joje buvo nubausta. Bet kokiu atveju Wilamowitzo išsamiai išanalizuotu sielos momentų, dažnai bendraujančių vienas su kitu, sugretinimu patvirtinamas nepastovus efemeriškas subjekto, kurio substancija yra vienintelė tų momentų unifikacija, susietumas į viena.

jis pasireiškia kaip mainytojas. Tokiu atveju duodamos ir priimamos dovanos. Homero dovana užima tarpinę padėtį tarp mainų ir aukos. Kaip atnašaujama auka jis turi atsilyginti už pralietą, nesvarbu, ar svetimojo, ar į nelaisvę piratų paimto vietinio gyventojo, kraują, ir padėti atsisakyti keršto. Kartu dovana atspindi ir ekvivalentiškumo principą: už savo darbą šeimininkas gauna realią ar simbolišką kompensaciją, svečias – kelionei lauknešėlį, kuris leidžia jiems iš principo pasiekti namus. Jei šeimininkas už tai negauna tiesioginio atlygio, jis gali tikėtis, kad kada nors pats arba jo giminaičiai susidurs su panašiu atveju: kaip auka stichijų dievybėms, dovana kartu yra ir rudimentinė apsauga nuo jų. Ankstyvojo helenizmo laikotarpiu paplitusios ir pavojų kupinos kelionės jūra sudarė tam pragmatines prielaidas. Stichinis Odisėjo priešas, pats Poseidonas, mąsto ekvivalentiškumo sąvokomis ir nuolat skundžiasi, kad Odisėjas savo kelionės sustojimo vietose gavo dovanų daugiau negu jo visa Trojos trofėjų dalis, jeigu jis, nepaisant Poseidono keliamų kliūčių, būtų jas parsivežęs namo. Tačiau tokią Homero racionalizaciją galima atsekti iki pat tikrojo aukojimo situacijų. Pagal hekatomboms skirtas proporcijas atsižvelgiama į dievybių palankumą. Jei mainai yra aukos sekuliarizacija, tai ji pasireiškia kaip magiška racionalių mainų schema, kaip žmogaus priemonė pavergti dievus, kurie nuverčiami jiems rodomų pagerbimų sistema[6].

[6] Priešingai materialistinei Nietzsche's interpretacijai, aukos ir mainų sąryšį Klagesas traktuoja visiškai magiškai: „Prievolė aukoti paliečia kiekvieną, nes kiekvienas, kaip matėme, gauna skirtą gyvenimo ir gyvenimiškų gėrybių dalį – pradinį *suum cuique* – tik dėl to, kad nuolat duoda ir grąžina. Tačiau kalbama ne apie mainus kaip įprastus gėrybių mainus (kurie, aišku, iš pradžių taip pat traktuojami kaip ir au-

Apgaulės momentas aukoje yra odisėjiško gudrumo provaizdis, panašiai kaip daugybė Odisėjo gudrybių tarsi inkrustuoja gamtos dievybėms atnašaujamą auką[7]. Pergudrauti gamtos dievybes pavyksta ir herojui, ir Saulės dievams. Olimpiniai Odisėjo dievai Poseidono apsilankymą pas etiopus, prasčiokus, vis dar garbinančius jį ir atnašaujančius jam gausias aukas, panaudoja tam, kad savo globojamąjį pervestų į saugią vietą. Apgaulė jau slypi pačioje aukoje, kurią su malonumu priima Poseidonas: amorfiško jūros dievo apribojimas nustatytu lokalumu, šventu regionu, kartu apriboja ir jo valdžią, ir kad pašertų etiopų jaučius, jis priverstas atsisakyti išlieti savo pyktį Odisėjui. Visi planingai atnašaujami aukojimai apgaudi-

kos idėja), bet apie fliuidų arba esencijų mainus, savo sielą paaukojant viską laikančioms ir maitinančioms pasaulio jėgoms". (Klages L. *Der Geist als Widersacher der Seele*, Leipzig, 1932, Bd. 3, Teil 2, S. 1409). Dvejopas aukos charakteris, magiškas individo pasiaukojimas kolektyvui, kad ir kaip būtų, ir savisauga, remiantis tokios magijos technika, juo labiau implikuoja objektyvų prieštaravimą, skatinantį kaip tik racionalaus aukos elemento vystymąsi. Tebegyvuojant magiškam žavesiui racionalumas, kaip atnašautojo elgesio būdas, tampa gudrumu. Klagesas, uolus mito ir aukos apologetas, pats su tuo susidūrė ir jaučiasi esąs priverstas daryti perskyrą tarp tikros komunikacijos su gamta ir melo dar idealiuose senovės pelasgų vaizduose, be ko vis dėlto jam pavyko, remiantis mitiniu mąstymu, magiško gamtos valdymo regimybei priešpriešinti priešingą principą, nes tokia regimybė kaip tik sudaro mito esmę. „Tai daugiau nėra vien pagoniškas tikėjimas, tai jau yra pagoniškas prietaras, kai, pavyzdžiui, dieviškasis valdytojas, žengdamas į sostą, turi duoti priesaiką, kad ateityje jis leis saulei šviesti, o laukams – užderėti vaisiais" (Klages L. *Ten pat*, p. 1408).

[7] Dėl to žmogaus paaukojimų tikrąja to žodžio prasme nesutinkame Homero kūriniuose. Civilizacinės epo tendencijos pasireiškia jau parenkant pranešamus įvykius. „Išskyrus vieną išimtį ... ir „Iliada", ir „Odisėja" apvalytos nuo žmogaus aukojimo bjaurumo" (Murray G. *The Rise of the Greek Epic.*, Oxford, 1911, p. 150).

nėja tą dievą, kuriam jie skirti: jie pajungiami žmogiškų tikslų primatui ir atima iš jo valdžią, o apgaulė jo atžvilgiu nekliudomai virsta tuo, ką netikintys žyniai sukelia tikinčiųjų bendruomenei. Gudrumas kyla iš kulto. Pats Odisėjas veikia ir kaip auka, ir kaip žynys. Apskaičiuodamas savo dalyvavimą jis stiprina tos jėgos, kurios pusėje jis dalyvauja, negaciją. Taip jis išsidera savo pasmerktą gyvenimą. Tačiau apgaulė, gudrumas ir racionalumas jokiu būdu neprieštarauja aukos archajiškumui. Odisėjo dėka apgaulės momentas aukoje – ta giliausia, ko gero, mito apgaulingumo priežastis – pakeliama iki savimonės lygio. Toks patyrimas turėtų būti labai senas, nes simbolinė komunikacija su dievybe aukos dėka nėra reali. Naujamadiškų iracionalistų garbinamas aukoje glūdintis pavadavimas neatskiriamas nuo paaukotojo sudievinimo, nuo žyniškos nužudymo racionalizacijos iliuzijos, remiantis išrinktojo apoteoze. Panaši apgaulė, kuria mirtingas asmuo išaukštinamas iki dieviškos substancijos įkūnytojo, nuo seno pasireiškė tame *Aš*, kuris už akimirkos auką dėkingas ateičiai. Jo substancialumas yra regimybė kaip ir nužudytojo nemirtingumas. Ne veltui daugelis Odisėją laikė dievybe.

Kol individas aukojamas, kol auka apima kolektyvo ir individo prieštarą, tol apgaulė objektyviai tebėra įglausta į auką. Jei tikėjimas pavadavimu per auką reiškia atminimą to, kas nėra pradinis, susijęs su valdymo istorija savastyje, tai susiformavusi savastis kartu tampa paklydimu: savastis kaip tik yra žmogus, kuris laikomas neturinčiu magiškos galios pavaduoti save. Savasties konstitucija perkertamas kaip tik tas kintantis ryšys su gamta, kurį pretenduojama atkurti savasties auka. Bet kuri auka yra restauracija, kurios priimamą melą demaskuoja isto-

rinė realybė. Tačiau garbingas tikėjimas auka atspindi tą mechaniškai nukaltą schemą, pagal kurią pavergtieji dar kartą patys sau užsitraukia neteisingumą, kad galėtų jį iškęsti. Pavaduojančio grąžinimo dėka tikėjimas auka neišgelbsti tiesioginės, tik ką pertrauktos komunikacijos, kurią jai priskiria šiuolaikiniai mitologai, bet pats aukos institutas yra istorinės katastrofos požymis, prievartos aktas, vienodai nukreiptas ir prieš žmones, ir prieš gamtą. Gudrumas yra ne kas kita kaip subjektyvi tokio objektyvaus netikrumo aukos išsklaida, pakeičianti auką. Galimas daiktas, kad tas netikrumas ne visada buvo netikrumas. Vienoje pirmykštės epochos stadijų[8] aukos turbūt buvo apimtos tam tikro kruvino racionalumo, kurį, tiesa, net tada vargu ar buvo galima atskirti nuo privilegijų troškimo. Dabar vyraujanti aukos teorija siejasi su genties kolektyvinio kūno vaizdiniu, pagal kurį genties nario pralietas kraujas turi būti sugrąžintas kaip jėga. Totemizmas, kaip kažkada buvusi ideologija, žymi tam tikrą realią būklę, kai vyraujantis protas reikalavo aukos. Tai buvo archajinio poreikio būklė, kada žmogaus aukojimą sunku atskirti nuo kanibalizmo. Skaičiumi didėjantis kolektyvas galėjo išgyventi tik nuolat tenkindamasis žmogaus kūno skoniu; galbūt kai kurių etninių ir socialinių grupių geidulingumas kažkaip buvo susijęs su kanibalizmu,

[8] Vargu ar seniausioje. „Žmogaus aukojimo paprotys ... tarp barbarų ir pusiau civilizuotų tautų yra labiau paplitęs negu tarp visiškų laukinių, o tarp žemiausių kultūros pakopų jis beveik nežinomas. Stebėjimai rodo, kad laikui bėgant daugelyje tautų jis vis labiau paplinta", Sandraugos šalyse, Indijoje, tarp actekų. „Turint galvoje afrikiečius, kaip tvirtina Winwoodas Reade'as, kuo stipresnė tauta, tuo reikšmingesnė auka" (Westermarck E. *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*, Leipzig, 1913, Bd. 1, S. 363).

ką šiandien liudija tik pasibjaurėjimas žmogienos skoniu. Vėlesnių laikų papročiai, pavyzdžiui, *ver sacrum* paprotys, kai bado laikotarpiais tam tikra vienmečių jaunuolių karta laikydamasi papročių turėjo emigruoti, pakankamai aiškiai išlaiko tokio barbariško ir apšviestojo racionalumo bruožus. Dar iki mitologinių liaudies religijų susiformavimo jis turėjo demaskuoti save kaip iliuzinis: pagal tai kaip sisteminga medžioklė ėmė pakankamai aprūpinti gentį gyvūnais, kad nereikėtų suvalgyti genties narių, įsigudrinę medžiotojai ir žvėrių gaudytojai vis beprotiškesniais turėjo laikyti šamanų nurodymus atiduoti juos suvalgyti[9]. Kolektyvui būdinga magiška aukos interpretacija, visiškai paneigusi jos racionalumą, yra jos racionalizavimas; tačiau tiesmuka apšviestoji hipotezė, kad tai, kas dabar vadinama ideologija, kažkada galėjo būti tiesa, yra pernelyg drąsi[10]: naujosios ideologijos yra tik senųjų rep-

[9] Kanibalų tautose, tokiose kaip, pvz., Vakarų Afrikos tautose, „nei moterims, nei paaugliams ... nebuvo leidžiama mėgautis delikatesais" (Westermarck E. *Ten pat*, Leipzig, 1909, Bd. 2, S. 459).

[10] Wilamowitzas *nus* „aiškiai priešpriešina" logosui (*Glaube der Hellenen*, Berlin, 1931, Bd. 1, S. 41). Jam mitas yra „istorija, papasakota sau pačiam", vaikiška pasaka, pramanas arba kas nuo jo neatskiriama, neįrodoma aukščiausia tiesa, kaip, pvz., Platonui. Turėdamas galvoje iliuzinį mitų pobūdį, Wilamowitzas kartu juos tapatina su poezija. Kitais žodžiais tariant, jis ieško jų vien signifikatyvioje kalboje, jau susidūrusia su jų polinkiu į objektyvų prieštaravimą, kurį jis stengiasi išspręsti poezija: „Visų pirma mitas yra ištarta kalba, su jos turiniu žodis niekada nesusijęs" (*Ten pat*). Kadangi jis hipostazuoja vėlesnę mito sąvoką, kurioje glūdi prielaida – protas, kaip eksplicitinė jo prieštara, jam pavyksta – neakivaizdžioje polemikoje su Bachofenu, iš kurio jis tyčiojasi kaip iš paskutinės mados, vis dėlto nepaminėdamas jo vardo, – įtikinamai atskirti mitologiją nuo religijos (*Ten pat*, p. 5), dėl ko mitas pasirodo esąs ne ankstesnė, o vėlesnė pakopa: „Aš mėginu sekti mito atsiradimo iš tikėjimo procesą, pasikeitimą ir perėjimą iš tikėjimo į mitą

rizos, tuo labiau nusitveriančios anksčiau nežinomų ideologijų, kuo labiau luominės visuomenės raida demaskuoja anksčiau sankcionuotų ideologijų melą. Aukos iracionalumas, kuriuo dažnai remiamasi, yra ne kas kita, kaip išraiška tos aplinkybės, kad aukojimo praktika truko daug ilgiau negu netikra, t. y. partikuliari, racionali būtinybė. Kaip tik šiuo plyšiu tarp racionalumo ir iracionalumo ir pasinaudoja gudrumas. Bet kokiam demitologizavimui būdinga nuolatinio aukos bergždumo ir nereikalingumo patyrimo forma.

Jei aukojimo principas dėl iracionalumo pasirodo esąs laikinas, jis išlieka gyvybingas dėl savo racionalumo. Jis pasikeitė, bet neišnyko. Savastis priešinasi išnykimui akloje gamtoje, apie kurios teises nuolat skelbia auka. Tačiau čia ji išlieka pasmerkta ir susaistyta gamtiniais ry-

(*Ten pat*, p. 1). Suakmenėjęs departamentinis antikinės Graikijos specialisto pasipūtimas neleidžia jam įžvelgti mito, religijos ir Apšvietos dialektikos: „Aš nemoku kalbų, iš kurių perimti tokie populiarūs dabar žodžiai kaip *totemas* ir *tabu*, *mana* ir *orenda*, bet laikausi patikimo kelio – būti su graikais ir apie graikiškus dalykus mąstyti graikiškai" (*Ten pat*, p. 10). Kaip tada su netikėta nuomone, kad „seniausiame helenizme slypėjo platoniškos dievybės užuomazga", turi derėti Kirchhoffo pateiktas ir Wilamowitzo perimtas istorinis požiūris, mitiniuose *nostos* susitikimuose įžvelgiantis seniausią knygos apie Odisėją branduolį, lieka neaišku, panašiai kaip pagrindinės mito sąvokos atžvilgiu Wilamowitzui pavyksta išsiversti be pakankamos jo filosofinės artikuliacijos. Vis dėlto nekelia abejonių jo nepaprasta įžvalga apie pasipriešinimą iracionalizmui, iškėlusiam mitą į padanges, mitų iliuzoriškumo demaskavimas. Pasibjaurėjimas primityviu mąstymu ir priešistoriniais laikais įgalina juo aiškiau pasireikšti įtampai, kuri visada egzistavo tarp apgaulingo žodžio ir tiesos. Tai, dėl ko Wilamowitzas priekaištauja vėlesniems mitams, savavališkiems prasimanymams, *pseudos* aukos dėka turėjo būti būdinga jau seniausiems mitams. Tas *pseudos* kaip tik giminiškas platoniškai dievybei, kurios gimimą Wilamowitzas pažymi atgaline data, archajinio helenizmo epocha.

šiais, gyvais, siekusiais įsitvirtinti prieš visa, kas gyva. Aukos devalvacija dėl savisaugos racionalumo yra mainai ne mažiau, negu buvo auka. Nekintančio tapatumo savastis, atsirandanti įveikiant auką, vėl yra griežtas, besąlygiškai vykdomas aukojimo ritualas, kai žmogus, priešpriešindamas savo sąmonę gamtiniam sąryšiui, iškilmingai aukoja pats save. Dėl to iš dalies teisingas pasirodo skandinavų mitologijos pasakojimas, pagal kurį Odinas pasikorė ant medžio kaip auka pats sau, ir Klageso tezė, kad bet kuri auka yra Dievo aukojama Dievui, kaip vaizduoja monoteistinis mito perkeitimas – kristologija[11]. Tik tas mitologijos sluoksnis, kur savastis pasirodo kaip auka sau, išreiškia ne tiek pradinę tautinės religijos koncepciją, kiek mito įtraukimą į civilizaciją. Klasių istorijoje savasties priešiškumas aukai visada apėmė ir aukojimą savasčiai, nes būdavo apmokamas žmogaus prigimties neigimu tam, kad valdytų už žmogaus esančią gamtą ir kitus žmones. Kaip tik tas neigimas, bet kokio civilizacinio racionalumo šerdis, yra audringai augančio mitinio racionalumo ląstelė: prigimtinio prado žmoguje neigimu supainiojamas ir darosi neįžvelgiamas ne tik išorinio gamtos valdymo *telos*, tačiau ir asmeninio gyvenimo *telos*. Tuo momentu, kai žmogus suvokdamas pats save atskiria save nuo gamtos, niekingi tampa ir tie tikslai, dėl kurių jis gyvena: visuomeninė pažanga, visų materialinių ir dvasinių jėgų augimas, net pati sąmonė, o iškėlimas į sostą priemonės kaip tikslo, vėlyvojo kapitalizmo epochoje įgaunančio atviros beprotybės pobūdį, išryškėja jau sub-

[11] Krikščionybės kaip pagoniškos aukojimo religijos traktavimas sudaro Wernerio Hegemannso *Išgelbėtas Kristus* (Potsdam, 1928) pagrindą.

jektyvumo priešistorėje. Žmogaus savęs valdymas, pagrindžiantis jo savastį, visais atvejais virtualiai yra to subjekto, dėl kurio jis įgyvendinamas, sunaikinimas, nes sutramdyta, pavergta ir savisaugos sunaikinta substancija yra ne kas kita, kaip gyvenimiškumas, kurio vienintelės funkcijos yra visi savisaugos veiksmai, – kaip tik tai, kas turi būti išsaugota. Priešingas protui totalitarinis kapitalizmas, kurio technika skirta poreikiams tenkinti, sudaiktintas, valdymo nulemtas kapitalizmas daro neįmanomą poreikių tenkinimą ir naikina žmogų: tą priešingumą protui kaip prototipą atspindėjo herojus, kuris išvengia aukos, nes aukoja save. Civilizacijos istorija yra aukos introversijos istorija, kitaip tariant, – pasiaukojimo istorija. Kiekvienas pasiaukojantysis atiduoda savo gyvenimo daugiau, negu jam grąžinama, daugiau negu tas gyvenimas, kurį jis gina. Tai skleidžiasi melagingos visuomenės kontekste. Joje kiekvienas yra pernelyg didelis ir apgautas. Bet tokia yra visuomeninė būtinybė, kad tas, kuris nukryptų nuo universalių, nelygių ir neteisingų mainų, bet neatsisakytų jų, iškart apimtų nesumažintą visumą, kartu prarastų viską, net tą menką likutį, kurį jam garantuoja savisauga. Visa tai reikalauja papildomų aukų už auką. Toks ir yra Odisėjas – savastis, nuolat įveikianti save[12] ir

[12] Pavyzdžiui, kai jis susivaldė ir nenužudė Polifemo (*IX, 302*); kai kentė žiaurų Antinojo elgesį su juo ir stengėsi neišsiduoti (*XVII, 460 ir t.*). Palygink toliau epizodą su vėjais (*X, 50 ir t.*) ir Teiresijo pranašystę pirmoje Nekyia (*XI, 105 ir t.*), kai grįžimas į tėvynę padaromas priklausomas nuo savo širdies sutramdymo. Tiesa, tas Odisėjo atsisakymas nėra definityvaus pobūdžio, bet tik atidėjimas: keršto aktai, kai jis pats susivaldo, vėliau atliekami su didesniu užmoju. Jo elgesys gana atvirai kaip prigimtinį tikslą atspindi tai, ką vėliau slepia totalus imperatyvus atsiribojimas, kad įgytų nenugalimą valdžią, viso gamtiškumo pavergimą. Perkėlus jį į subjektą, po iš anksto mito nulemto turinio emancipacijos toks

taip praleidžianti savo gyvenimą, kurį ji išgelbsti ir prisimena tik kaip klajones. Kartu jis yra ir auka, kad panaikintų aukojimą. Jo poniškas pasiaukojimas, kaip kova su mitu, atstoja visuomenę, kuriai daugiau nereikia nei pasiaukojimo, nei valdymo: jis valdo save ne tam, kad pats prievartautų save ir kitus, bet kad susitaikytų.

Aukos transformacija į subjektyvumą pažymėta klastos ženklu, kuri visada buvo būdinga aukojimui. Iš klastos melagingumo aukoje išplaukianti apgaulė tampa charakterio elementu, suluošinimu paties „sumuštojo", kurio fizionomijoje atsispindi tie smūgiai, kuriuos jis saugodamasis smogė pats sau. Čia pasireiškia dvasios ir fizinės jėgos ryšys. Tas, kuris įkūnija dvasią, vadas, kokį esant beveik visada įsivaizduojame klastingąjį Odisėją, nepaisant visų pasakojimų apie jo žygius, kiekvienu atveju fiziškai jis yra silpnesnis už archajines jėgas, su kuriomis turi kovoti dėl gyvybės. Tie atvejai, kai šlovinama nuotykių ieškotojo gryna fizinė jėga, jaunikių išprovokuotos kumštynės su elgeta Iru ir lanko įtempimas, yra tik sportinės situacijos. Savisauga ir kūno jėga čia išsiskiria: atletiški Odisėjo gebėjimai yra džentelmeniški, o jis, neturėdamas praktinių rūpesčių, gali poniškai treniruoti savo

pavergimas tampa „objektyvus", daiktiškai priklausomas nuo bet kokių dalinių žmogaus tikslų, jis virsta visuotiniu racionaliu įstatymu. Jau iš Odisėjo kantrybės, o tai aiškiai rodo tai, kas vyksta po jaunikių žmogžudystės, kerštas tampa juridine procedūra: galutinė mitinio proveržio realizacija atvirai pavirsta tikslingu valdymo instrumentu. Teisė yra keršto atsisakymas. Tačiau kai tokia teisėjiška kantrybė formuojasi, remdamasi ne savimi pačia, tėvynės ilgesiu, ji įgauna žmogiškumo bruožus, virsta beveik tuo, kuo galima pasitikėti, kas išstumiama už atidėto keršto ribų. Išsivysčiusioje buržuazinėje visuomenėje ir viena, ir kita panaikinama: kartu su mintimi apie kerštą tabu tampa ir ilgesys; taip kaip tik išaukštinamas kerštas, perduotas kaip savasties kerštas sau.

kūną. Nuo savisaugos nutolusi jėga kaip tik yra naudinga savisaugai: *agono* eigoje su silpnu, nepasotinamu, nedisciplinuotu elgeta arba su tais, kurie tinginiauja, tiems autsaideriams Odisėjas pakartotinai simboliškai surengia tai, ką organizuoti feodalai realiai buvo surengę anksčiau, ir įteisina save kaip aristokratą. Tačiau jam sunkiau, kai jis susiduria su pirmykštėmis jėgomis, neprijaukintomis ir suglebusiomis. Jis niekada neįsitraukia į fizines grumtynes su toliau egzotiškai egzistuojančiomis mitinėmis jėgomis. Jis priverstas pripažinti aukojimo ceremonialus, su kuriais susiduria, kaip duotus: jis neįstengia jų pažeisti. Vietoj to jis formaliai paverčia juos savo protingo sprendimo prielaidomis. Sprendimas realizuojamas tarsi priešistorinio nuosprendžio viduje, sudarančio aukojimo situacijos pamatą. Kad senovinė auka pati tuo metu buvo iracionali, silpnesniam protui atrodo kaip ritualo kvailumas. Tai pripažįstama, jo raidės griežtai laikomasi. Bet beprasmišku tapęs nuosprendis paneigiamas, kai savi nuostatai sudaro galimybę jo išvengti. Kaip tik gamtą siekianti valdyti dvasia, rungtyniaudama su ja, visada atkeršija už jos pranašumą prieš ją. Visa buržuazinė Apšvieta yra vieninga reikalaudama blaivumo, realybės jausmo, teisingo jėgų santykio vertinimo. Troškimas nedrįsta būti minties tėvu. Taip atsitinka dėl to, kad klasinėje visuomenėje bet kokia valdžia yra saistoma savo bejėgiškumo prieš fizinę gamtą ir jos socialinius paveldėtojus daugelį graužiančios sąžinės. Tik sąmoningai valdomas prisitaikymas prie gamtos paverčia pastarąją pavaldžią fiziškai silpnesniajam. Mimezę išstumiantis *ratio* nėra vien jos priešybė. Jis pats yra mimezė – mirusiojo mimezė. Gamtos sudvasinimą likviduojanti subjektyvi dvasia apmirusią gamtą užvaldo tik tada, kai imituoja jos stagnaciją ir sunaikina

save kaip animistinį reiškinį. Sekimas ima tarnauti valdymui tada, kai žmogus prieš žmogų tampa antropomorfiškas. Odisėjo gudrybės schema yra gamtos užvaldymas remiantis tokiu prisitaikymu. Jėgų santykio vertinimas, kai išgyvenimas tarsi iš anksto ima priklausyti nuo savo pralaimėjimo pripažinimo, virtualiai – nuo mirties, jau atspindi *in nuce* buržuazinio nusivylimo principą, išorinę aukos suvidujinimo, pasiaukojimo schemą. Klastingasis išgyvena tik savo svajonių, kurias jis devalvuoja, kaina, pats save atkerėdamas panašiai kaip išorinės jėgos. Jis niekada negali turėti visko, jis visada turi įstengti laukti, turėti kantrybės, gebėti atsisakyti, jis neturi ragauti nei lotoso, nei šventųjų Hiperiono jaučių, ir kai jis plaukia per sąsiaurius, turi apskaičiuoti savo bendražygių praradimą, kuriuos iš laivo išplėšia Scila. Laviruodamas jis pranyra, jam pavyksta išgyventi, ir visa garbė, kurią už tai jis prisiskiria sau ir kurią jam teikia kiti, tik liudija, kad herojaus titulas iškovojamas tik sutramdžius veržimąsi į visišką, bendrą, nedalomą laimę.

Odisėjo gudrumo formulė: atskirta, instrumentinė dvasia, nuolankiai prisiderindama prie gamtos, deramai ją įvertina ir dėl to ją apgaudinėja. Mitinės pabaisos, kurių valdžioje jis atsiduria, visais atvejais pasirodo kaip suakmenėjusios sutartys, teisinės priešistorinių laikų pretenzijos. Taip išsivysčiusio patriarchato laikais pasireiškia senesnės tautinės religijos savo išsklaidytais reliktais: po Olimpo dangumi jie yra abstraktaus, būtinumui nejautraus likimo figūros. Tai, kas buvo neįmanoma, pavyzdžiui, pasirinkti kitą kelią negu tarp Scilos ir Charibdės, galima būtų aiškinti racionalistiškai kaip jūros srovių pranašumo prieš mažą senovišką laivą transformaciją į mitą. Tačiau perkeltas į mitinį daiktiškumą gamtinis jėgos ir be-

jėgiškumo santykis įgauna teisinį pobūdį. Scila ir Charibdė turi teisę į tai, kas joms patenka tarp dantų, kaip Kirkė turi teisę pakeisti pažeidžiamus dalykus arba Polifemas – pasiimti savo svečių kūnus. Kiekviena šių mitinių figūrų priversta daryti tą patį. Kiekvienos jų esmė – kartojimas: jo nesėkmė būtų jų galas. Jie visi įkūnija tokius bruožus, kuriuos įkūnija Olimpo dievų baudimo mitai, pavyzdžiui, mitai apie pragarą, Tantalą, Sisifą, danaides. Tai yra prievartos figūros: jų vykdomas žvėriškumas yra ant jų krentantis prakeiksmas. Mitinį neišvengiamumą apibrėžia ekvivalentiškumas tarp to prakeiksmo, baisios piktadarybės, kuria jis atperkamas, ir iš jos išplaukiančios kaltės, kuri daugina prakeiksmą. Visa ankstesnės istorijos teisė pažymėta šios schemos antspaudu. Mite kiekvienas ciklo momentas kompensuoja ankstesnįjį ir padeda instaliuoti kaltės sąryšį kaip įstatymą. Tam pasipriešina Odisėjas. Nepaisant likimo neišvengiamumo, savastis reprezentuoja racionalų visuotinumą. Kadangi jis aptinka, jog visuotinumas ir neišvengiamumas susikryžiuoja vienas su kitu, jo racionalumas įgyja būtinai ribojančią formą kaip išimtį. Jis turi išsinerti iš jį supančių ir jam gresiančių teisinių santykių, kurie tam tikra prasme įrašyti į kiekvieną mitinę figūrą. Jis įvertina teisines nuostatas tokiu būdu, kad jos netenka jam galios ir jis nusileidžia tokiai valdžiai. Neįmanoma klausytis sirenių ir nepasiduoti jų apžavams – negalima joms atsispirti. Priešinimasis ir apakimas yra tas pats, ir tas, kas joms priešinasi, kartu pralaimi tam mitui, su kuriuo jis susidūrė. Tačiau klasta yra racionalus priešinimasis. Odisėjas ir nebando plaukti kokiu nors kitu keliu, išskyrus tą, kuris eina pro sirenių salą. Jis taip pat nesistengia, pavyzdžiui, didžiuodamasis savo žinojimo pranašumu, laisvai klausytis gundytojų, įsivaizduoda-

mas, kad jo laisvė bus pakankama apsauga. Jis siekia būti nepastebimas, laivas plaukia iš anksto numatytu, fatališku kursu, ir čia jis realizuoja tai, kad kaip klausantysis, kad ir kokią sąmoningą distanciją išlaikytų nuo gamtos, jis visiškai priklauso nuo jos. Jis laikosi savo paklusnumo sutarties ir kol kas dreba prie laivo stiebo, ruošdamasis pulti į pražudytojų glėbį. Bet jis jau pajuto sutarties landą, kuri padeda jam išsisukti visiškai laikantis sutarties straipsnių. Priešistorinėje sutartyje nenumatyta, ar praplaukiantysis turi klausytis sirenių dainavimo surakintas ar nesurakintas. Surakindavo tik tada, kai belaisvį žudydavo ne iš karto. Odisėjas pripažįsta archajišką dainavimo visagalybę ir, būdamas techniškai apsišvietęs, priverčia save surišti. Jis nusilenkia dainos troškimui ir sužlugdo jį kaip ir mirtį. Surakintas klausantysis veržiasi prie sirenių kaip ir bet kuris kitas. Tik skirtumas tas, kad jis imasi priemonių, jog kaip pasmerktasis nebūtų pasmerktas. Kad ir koks stiprus jo troškimas, atspindintis pačių pusdeivių galią, jis negali jų pasiekti, nes irkluojančių bendražygių vašku užlipdytos ausys kurčios ne tik pusdeivių kvietimui, bet ir beviltiškam savo vado šauksmui. Sirenės gauna tai, kas joms priklauso, bet buržuazinėje priešistorėje tai neutralizuota ir paversta aistringu troškimu to, kas praplaukia pro šalį. Epas nutyli, kas atsitinka sirenėms, kai laivas dingsta iš jų akiračio. Bet tragedijoje tai būtų jų paskutinė valanda, panašiai kaip Sfinksui buvo momentas, kai Edipas atspėjo jo mįslę, įvykdydamas jo įsakymą ir kartu jį sugriaudamas. Juk mitinių figūrų kaip stipresniųjų teisė gyva vien jų nuostatų neįvykdomumu. O jei jie įvykdomi, tai pribaigiamas ir mitas, ir pats tolimiausias jo palikimas. Nuo laimingo ir kartu nelaimingo Odisėjo susitikimo su sirenėmis visos dainos ligotos ir visa Vakarų Eu-

ropos muzika kenčia nuo absurdiško dainavimo, kuris visam muzikos menui vėl grąžina jo varomąją jėgą.

Nutraukus sutartį laikantis jos raidės keičiasi istorinė kalbos vieta: ji ima virsti žymeniu. Mitinis likimas, fatumas buvo vieningas su ištartu žodžiu. Vaizdinių ratui, kuriam priklauso mitinių figūrų galutinai realizuoti likimo nuosprendžiai, dar nežinomas žodžio ir daikto skirtumas. Žodis tiesiogiai valdo daiktą, išraiška ir intencija susilieja. Tačiau klastos esmė ta, kad tas skirtumas panaudojamas. Tada griebiamasi žodžio, kad reikalas būtų pakeistas. Taip randasi intencijos sąmonė: reikalas prispiria Odisėją įsitikinti dualizmu, kai jis patiria, jog tas pats žodis gali turėti skirtingą reikšmę. Kadangi *Udeiso* vardą gali prisiskirti ir herojus, ir niekas, pirmasis įgauna gebėjimą išsklaidyti savo vardo apžavus. Nekintantys žodžiai tampa nepermaldaujamų gamtos dėsnių formulėmis. Jau magijos nepalenkiamumas turėjo duoti atkirtį likimo, kurį ji ir atspindėjo, nepalenkiamumui. Jau čia slypėjo priešpriešа tarp žodžio ir to, prie ko jis prisitaikė. Homero laikais ji tapo lemiama. Odisėjas žodžiuose atranda tai, kas išsivysčiusioje buržuazinėje visuomenėje vadinama žodžių formalizmu: už jų ilgalaikį paslaugumą užmokama atsiribojant nuo juos pripildančio turinio tuo, kad atsiribodami nuo bet kokio turinio jie neliečia nieko, kaip ir paties Odisėjo. Iš mitinių vardų ir nuostatų, kurie panašiai kaip gamta stengiasi nurodinėti žmogui ir istorijai, formalizmo išauga nominalizmas, buržuazinio mąstymo prototipas. Savisaugiška klasta gyva tuo tarp žodžio ir daikto vykstančiu procesu. Abu vienas kitam prieštaraujantys Odisėjo veiksmai susitikime su Polifemu, jo paklusimas vardui ir jo atsisakymas juk yra tapatūs vienas kitam. Jis išpažįsta pats sau, kad atsiriboja nuo savęs kaip niekas,

jis išgelbsti savo gyvenimą, nes priverčia save išnykti. Toks prisitaikymas prie mirusiojo per kalbą atspindi šiuolaikinės matematikos schemą.

Klasta kaip mainų priemonė, kai viskas klojasi kaip reikia, kai laikomasi sutarties, kai juo labiau paliečiamas partneris, sugrąžina prie ūkininkavimo tipo, kuris atsiranda jei ne mitinėje senovėje, tai mažų mažiausiai ankstyvosios antikos laikotarpiu, – prie seniausių „atsitiktinių mainų" tarp uždarų natūrinių ūkių. „Pasitaikius progai pertekliumi pasikeičiama, bet aprūpinimo svorio centru lieka tai, kas gaminama sau"[13]. Kaip tik atsitiktinių mainų dalyvio veikimo būdas primena avantiūristo Odisėjo elgseną. Jau patetiniame elgetos paveiksle feodalas pasirodo įkūnijąs bruožus Rytų pirklio[14], grįžtančio namo su negirdėtais turtais dėl to, kad jam, nepaisant tradicijos, pirmajam pavyksta išsiveržti iš siaurų natūrinio ūkio ribų, „išplaukti". Avantiūrinis jo verslo pobūdis ekonomiškai yra ne kas kita, kaip iracionalus jo *ratio* aspektas, palyginti su vis dar vyraujančia tradicine ūkio forma. Tas *ratio* iracionalumas pasireiškia klasta, kaip buržuazinio proto prisiderinimas prie bet kokios beprotybės, iškylančios prieš jį kaip dar didesnė jėga. Gudrus individualistas jau yra *homo oeconomicus*, į kurį panašios visos protingos būtybės: dėl to *Odisėja* jau yra robinzonada. Abu prototipiškai patyrę laivo sudužimą, savo silpnumą – paties individo, atsiskyrusio nuo kolektyviškumo, silpnumą – paverčia socialine jėga. Kai jie pasijunta atiduoti jū-

[13] Weber M. *Wirtschaftsgeschichte*, München; Leipzig, 1924, S. 3.

[14] Viktoras Bérard'as ypač pabrėžia, tiesa, ne be tam tikros apokrifinės konstrukcijos, *Odisėjos* semitinį elementą. Plg. skyrių "Les Phéniciens et l'Odyssée", in *Résurrection d'Homère*, Paris, 1930, p. 111 ir t.

ros srovėms, bejėgiškai izoliuoti, pats jų izoliuotumas be gailesčio verčia juos laikytis atomistinės naudos. Jie įkūnija kapitalistinio ūkio principą dar iki tol, kol jie pradėjo samdytis darbininką; tačiau tai, ką iš išgelbėto gėrio jie perkelia į verslą, paaiškina tą tiesą, kad verslininkas nuo seno konkuruoja su kažkuo daugiau negu su savo rankų darbštumu. Jų bejėgiškumas gamtos akivaizdoje jau funkcionuoja kaip jų socialinio pranašumo ideologija. Odisėjo bejėgiškumas jūros bangų akivaizdoje skamba kaip keliauninko praturtėjimo įteisinimas čiabuvių sąskaita. Vėliau buržuazinė ekonomika tai užfiksavo kaip rizikos sąvoką: žūties galimybė turi morališkai pagrįsti pelną. Išsivysčiusios mainų visuomenės ir jos individų požiūriu, Odisėjo avantiūros yra ne kas kita, kaip rizikos, kuri grindžia kelią į sėkmę, vaizdavimas. Odisėjas gyvena pagal pirminį principą, kuris kadaise grindė buržuazinę visuomenę. Galima pasirinkti – arba apgauti, arba žūti. Apgaulė buvo *ratio* žymė, išduodanti jos partikuliarumą. Todėl į universalią socializaciją pagal po pasaulį keliaujančio Odisėjo ir solofabrikanto Robinzono projektą iš pat pradžių įeina absoliuti vienatvė, ir tai tampa akivaizdu buržuazinės eros pabaigoje. Radikali socializacija reiškia radikalų susvetimėjimą. Abu, ir Odisėjas, ir Robinzonas, susiję su totalumu: pirmasis apkeliaudamas, antrasis jį kurdamas. Abu tai realizuoja būdami visiškai atskirti nuo visų kitų žmonių. Pastarieji abu susitinka visiškai susvetimėję, kaip priešai ar kaip atspirties taškai, visada – kaip instrumentai, daiktai.

Tačiau viena iš pirmųjų tikrojo *nostos* avantiūrų siekia senesnius laikus negu demonų grimasų ir dievybių burtų barbariškas laikotarpis. Turimas galvoje pasakojimas apie lotofagus, lotoso valgytojus. Kas paragaus jų maisto, tas

bus pasmerktas kaip klausantysis sirenių arba Kirkės lazdos paliestasis. Bet tam, kuris tapo burtų auka, neskirta patirti jokio blogio. „O lotofagai galvot negalvojo pikta daryti / Mūsų žmonėms ir juos pavaišino lotosu gardžiu"[15]. Jam gresia tik užmarštis ir valios paralyžius. Tuo prakeikimu jis pasmerkiamas ne kam kitam, kaip pirmykštei būklei be darbo ir kovos „derlingoje žemėje"[16]: „Kas paragauja bentsyk to vaisiaus, saldesnio už medų, / Grįžt nebenori atgal ir žinios neduoda saviesiems, / Lieka visas dienas ir gyvena čia su lotofagais, / Raško lotosą gardų ir savo šalį pamiršta"[17]. Panašios idilijos, labai primenančios narkotikų teikiamą laimę, kuri, kai būdavo sugriežtinama visuomeninė tvarka, pavergtiesiems sluoksniams padėdavo iškęsti neiškenčiama, neįstengdavo pripažinti save saugantis protas. Iš tikrųjų tai buvo tik laimės regimybė, aklas augalų vegetavimas, skurdus kaip gyvūnų egzistencija. Geriausiu atveju tai nelaimės suvokimo nebuvimas. Tačiau laimė apima tiesą. Iš principo ji yra rezultatas. Ji skleidžiasi, kai panaikinta kančia. Todėl teisus kentėtojas, kuris tarp lotofagų nesikankina. Priešingai, jis gina jų pačių reikalus, utopijos įgyvendinimą, bet istorinio darbo dėka, o paprastas buvimas palaimos būklėje atima bet kokias jėgas. Bet kadangi Odisėjas suvokia šį teisumą, pastarasis neišvengiamai įgauna neteisybės pobūdį. Jo veikla tiesiogiai išsiskleidžia kaip veikla dėl valdymo. Ta laimė „pasaulio pakraščiuose"[18] save saugančiam protui prieinama taip pat mažai kaip pavojingesni vėlesnės fazės dalykai.

[15] Homeras. *Odisėja*, IX, 92–93.

[16] *Ten pat*, XXIII, 311.

[17] *Ten pat*, IX, 94–97.

[18] Burckhardt J. *Griechische Kulturgeschichte*, Stuttgart, o. J., Bd. 3, S. 95.

Tinginiai pakeliami ir pasiunčiami į galeras: „Verkiančius juos todėl jėga parvaryti turėjau / Ir prie suolų pririšau laivuos gaubtašoniuos parvaręs"[19]. Lotosas – rytietiškas valgis. Smulkiai supjaustyti gabaliukai ir dabar svarbūs kinų ir indų virtuvėje. Turbūt jam priskiriama vilionė yra ne kas kita, kaip regresijos vilionė žemės[20], kaip ir jūros, vaisių rinkimo stadijoje, daug senesnėje negu žemdirbystė, gyvulininkystė ir net medžioklė, žodžiu, negu bet kokia gamyba. Vargu ar atsitiktinis dalykas, kad pasakiško dykinėjimo vaizdai siejami su gėlių valgymo epopėja, net jei tai gėlės, apie kurias nieko panašaus nepasakysi. Gėlių valgymas, Artimuosiuose Rytuose vis dar paplitęs kaip desertas, europiečių vaikams žinomas kaip lipdiniai iš rožinio vandens arba cukrinių našlaičių, žada būklę, kai gyvenimo reprodukcija nepriklauso nuo sąmoningos savisaugos, sotumo palaima nepriklauso nuo planingo valgymo naudingumo. Tolimiausios ir seniausios laimės prisiminimai, įsižiebiantys uoslei, vis dar susikryžiuoja visai arti valgymo. Jis kaip tik parodo pirmykštę būklę. Ir nesvarbu, kiek kančių tokioje būklėje žmonės patyrė, jie neįstengia mąstyti apie jokią laimę, kurios nemaitintų pirmykštės istorijos vaizdas: „Yrėmės vėl tolyn, marindami skausmą krūtinėj"[21].

Kita figūra, kurią pergudravo Odisėjas, – pergudrauti ir būti mėtytam ir vėtytam – Homerui tai ekvivalentai, –

[19] Homeras. *Odisėja*, IX, 98–99.

[20] Indų mitologijoje lotosas yra žemės dievas (plg. Zimmer H. *Maja*, Stuttgart; Berlin,1936, S. 105 ir t.). Jei čia egzistuoja ryšys su mitologiniais padavimais, iš kurių kyla senasis Homero *nostos*, tai tada ir susitikimą su lotofagais reikėtų apibūdinti kaip vieną ginčo su chtoninėmis jėgomis pakopą.

[21] Homeras. *Odisėja*, IX, 105.

kiklopas Polifemas, turintis vienintelę rato dydžio akį kaip to paties priešistorinio pasaulio pėdsaką: vienintelė akis primena nosį ir burną, ji primityvesnė už akių ir ausų simetriją[22], iš kurios dviejų vienas kitą patenkinančių pojūčių vienybės apskritai kyla identifikacija, gelmė, daiktiškumas. Bet palyginti su lotofagais, jis reprezentuoja vėlesnę, iš tikrųjų barbarų epochą, medžiotojų ir piemenų amžių. Homerui barbariškumas yra tai, kad nesiverčiama sistemine žemdirbyste ir dėl to dar nepasiekta sisteminė, laiką tvarkanti darbo ir visuomenės organizacija. Kiklopus jis vadina nuožmiais ir nemokančiais būti vaišingais[23], nes jie, ir tuo civilizacija tarsi pripažįsta savo kaltę, „dievų nemirtingų valiai palikę, / Jie nei aria, nei sėja ir rankos neprideda niekur, / Nes ir be sėklos jiems, ir be arklo auga ten viskas: / Miežiai, geltoni kviečiai ir vynuogių kekės sultingos, / Tinkančios vynui puikiam: lietum jiems Dzeusas augina"[24]. Gausai nereikia įstatymo ir civilizacinis anarchijos nuosprendis skamba beveik kaip gausos įskundimas: „Jie nei vyrijų nešaukia bendrų, nei įstatymų leidžia, / O gyvena po vieną aukštųjų kalnų ir uolynų / Apvaliaskliaučiuos urvuos ir teisia kaip nori kiekvienas / Žmoną arba vaikus, nesiklausdamas niekad kaimynų"[25]. Tai jau patriarchalinė gimininė bendruomenė, paremta fiziškai silpnesniųjų engimu, bet dar neorganizuota pagal nuolatinės nuosavybės kriterijų ir jos hierarchiją ir, tiesą sakant, kaip tik olų gyventojų susiskaldymu grindžiamas objektyvaus įstatymo trūkumas bei

[22] Wilamowitzo teigimu, kiklopai yra „tikri gyvūnai" (*Glaube der Hellenen*, Bd. 1, S. 14).

[23] Homeras. *Odisėja*, IX, 106.

[24] *Ten pat*, 107–111.

[25] *Ten pat*, 112–115.

Homero priekaištas dėl tarpusavio nepagarbos, dėl laukinės būklės. Kartu vėliau vienoje vietoje atmetama pragmatinė pasakotojo ištikimybė savo civilizaciniam nuosprendžiui: reaguodamas į siaubingą apakusiojo šauksmą, nepaisant jų tarpusavio nepagarbos, atbėga padėti visas klanas, ir tik triukas su Odisėjo vardu sulaiko kvailuosius nuo panašių veiksmų[26]. Kvailumas ir įstatymo nebuvimas čia pasireiškia kaip tapatūs apibrėžimai: kai Homeras kiklopą vadina „be įstatymo mąstančia pabaisa"[27], tai reiškia ne tik tai, kad jo mąstymas negerbia gražaus elgesio dėsnių, bet ir tai, kad jo mąstymas yra neteisėtas, nesistemingas, rapsodiškas tiek, kiek jis nesugeba išspręsti buržuazinio proto uždavinio, kad jo neprašyti svečiai gali pasprukti iš olos įsikibę į avių papilves, o ne raiti ant jų nugarų, ir nepastebi netikro Odisėjo vardo sofistinės dviprasmybės. Polifemas, pasitikintis nemirtingųjų galia, vis dėlto yra žmogėdra, ir tai atitinka, nepaisant jo pasitikėjimo dievais, jo atsisakymą juos gerbti: „Baisiai tu kvailas, svety, ar labai iš toli atkeliavęs, – vėlesniais laikais kvailą nuo svetimojo skyrė jau ne taip sąžiningai, ir papročių nežinojimą pliekė kaip kvailystę, – jei man liepi pagerbti dievus ar jų pabijoti. / Įsidėmėk: kiklopai egidvaldžio Dzeuso nepaiso / Nei laimingųjų dievų – toli jiems lig mūsų galybės"[28]. „Galybės", – pasakodamas ironizuoja Homeras. Turbūt buvo turimi galvoje senieji; pripažįstama Saulės sistemos valdžia, bet panašiai kaip feodalas pripažįsta biurgerio turtus, o kartu slapta jaučiasi kilnesnis ir visiškai nesupranta, kad jam padaryta netei-

[26] Plg. *Ten pat,* 403 ir t.

[27] *Ten pat*, 428.

[28] *Ten pat*, 273–276.

sybė yra tokia pat neteisybė, kurios interesų reiškėjas yra jis pats. Artimiausia dievybė, jūrų dievas Poseidonas, Polifemo tėvas ir Odisėjo priešas, senesnis už universalų, nutolusį dangaus dievą Dzeusą, ir dabar ant subjekto pečių tarsi perkeliami vaidai tarp elementarios liaudies religijos ir logocentrinės įstatymo religijos. Tačiau įstatymo nepaisantis Polifemas – tai nėra tiesiog piktadarys, kuriuo jį padaro civilizacijos tabu, apšviestosios vaikystės pasakų pasaulyje pavertęs jį milžinu Galijotu. Toje varganoje srityje, kur savisauga tapo sutvarkyta ir virtusi įpročiu, jam netrūksta pastangų susitaikyti. Kai jis savo avių ir ožkų jauniklius padeda prie jų tešmenų, tai šis praktinis veiksmas čia apima ir rūpestį pačiais tvariniais, o garsioji apakintojo kalba, skirta avių kaimenės vadui, kurį jis vadina savo draugu ir klausia, kodėl šįkart jis olą palieka paskutinis ir ar neliūdina jo šeimininko nelaimė, jaudina su tokia jėga, kuri pasiekiama tik aukščiausioje *Odisėjos* vietoje, sugrįžusio namo seno šuns Argo atpažinimo scenoje, nepaisant pasibjaurėtino grubumo, kuriuo pasižymi tos kalbos pabaiga. Milžino elgesys dar netapo charakterio pamatu. Į jam skirtą Odisėjo maldavimą jis atsako ne laukinės neapykantos protrūkiu, bet tiesiog atsisako paklusti tam įsakymui, kurio jis dar nesuvokė, – jis nenori pasigailėti Odisėjo ir jo bendražygių: „draug su tavim nepaliksiu gyvų, jei pats nenorėsiu“[29], ir lieka neišspręstas klausimas, ar iš tikro jis, kaip teigia pasakojantis Odisėjas, kalba klastingai. Pakiliai girdamasis, kaip ir kiekvienas apsvaigusysis, jis žada apdovanoti Odisėją, svečią, dovanomis[30], ir tik tai, kad Odisėjas prisistato kaip

[29] *Ten pat*, 278.

[30] Plg. *Ten pat*, 355 ir t.

Niekas, pakiša jam piktą mintį atsilyginti svečiui skirta dovana – vadovą suėsti paskutinį; matyt, dėl to, kad pasivadino Nieku, ir todėl silpname kiklopo sąmojyje laikomas nesančiu[31]. Šio galiūno fizinį žiaurumą lemia jo nuolat kintantis pasitikėjimas. Todėl mitinių nuostatų įgyvendinimas visada tampa neteisybe nuteistojo atžvilgiu, neteisybe net įstatymus priimančiai gamtos prievartai. Polifemas ir kitos pabaisos, kurias Odisėjas vynioja apie pirštą, yra vis labiau kvailėjančio krikščioniškosios epochos velnio, net ir Šeiloko bei Mefistofelio prototipai. Milžino kvailumas, jo barbariško žiaurumo substancija, kol jam sekasi, įkūnija geresnius dalykus, kuriuos sugriauna tas, kas geriau tai suvokia. Odisėjas įgyja Polifemo pasitikėjimą ir kartu jo atstovaujamą teisę į žmogaus kūną kaip grobį pagal tą gudrumo schemą, kurią, laikydamasis nuostatų, šis sugriauna: „Prašom, kiklope, išgerk mūs vyno, žmogienos privalgęs. / Tu pamatysi, koks buvo vynas laive, kurs paskendo“[32], – pataria kultūros skleidėjas.

Ratio tapatinimas su jo priešybe, sąmonės būsena, kai dar nesusikristalizavo joks tapatiškumas – jį reprezentuoja nenuovokus milžinas, – vis dėlto užbaigiamas gudravimu su vardu. Tai yra plačiai paplitusio folkloro dalis. Čia akivaizdus graikų kalbos žodžių žaismas; žodyje, apie kurį kalbama, išsiskiria vardas – Odisėjas ir intencija – Niekas. Šiuolaikiniam žmogui *Odysseus* ir *Udeis* dar skamba panašiai, ir visiškai galima įsivaizduoti, kad viena iš tarmių, kuria iš kartos į kartą buvo perduodama istorija apie grįžimą į Itakę, salos valdovo vardas skambėjo panašiai

[31] „Toks dažnas šio silpnapročio vaikiškumas pagaliau iškyla negyvo gimusiojo humoro šviesoje“ (Klages L. *Ten pat*, p. 1469).

[32] Homeras. *Odisėja*, IX, 347–348.

kaip žodis „Niekas". Apskaičiavimas, kad po to, kas įvyko, į savo giminės klausimą apie kaltininką Polifemas atsakys: „Niekas" ir taip padės atskleisti poelgį, o kaltininkui – išvengti bausmės, atrodo kaip menkas racionalistinis apvalkalas. Iš tikrųjų subjektas Odisėjas čia atsisako savo tapatybės, darančios jį subjektu, ir išsaugo savo gyvenimą amorfiškumo mimikrija. Jis pasivadina Nieku, nes Polifemas nėra savastis, o dėl vardo ir daikto supainiojimo apgautas barbaras praranda galimybę išsisukti iš keblios padėties: jo šauksmas kaip kvietimas atkeršyti lieka magiškai susijęs su vardu to, kuriam jis nori atkeršyti, ir kaip tik tas vardas tampa bejėgiškumo kvietimu. Į vardą įvesdamas intenciją, Odisėjas kartu ištraukia jį iš magiško rato. Tačiau jo saviteiga, kaip visoje epopėjoje ir visoje civilizacijoje, yra atsižadėjimas. O savastis kaip tik patenka į priverstinį gamtinių sąryšių ratą, kurio ji prisitaikydama stengiasi išvengti. Tas, kas savo labui vadina save nieku ir manipuliuoja panašėjimu į gamtos būklę kaip gamtos valdymo priemonę, tampa *Hybris* auka. Gudragalvis Odisėjas negali kitaip pasielgti: bėgdamas, bet vis dar būdamas ten, kur jį gali pasiekti akmenis svaidančios milžino rankos, jis ne tik šaiposi iš jo, bet ir pasisako savo tikrąjį vardą bei kilmę, tarsi jam, ką tik ištrūkusiam, archajinis pasaulis turėtų tokią reikšmę, kad jis, kartą pasivadinęs Nieku, privalėtų bijoti vėl tapti nieku, jei jis neatkurs savo tapatumo magišku žodžiu, kurį ir pakeitė racionalus tapatumas. Draugai stengiasi jį atkalbėti nuo tos kvailystės – pripažinti savo gudrumą, bet jiems tai nepavyksta ir jis vos išvengia akmens luito, o prisipažindamas savo vardą jis, matyt, užsitraukia Poseidono, kurį vargu ar galima įsivaizduoti visagalį, rūstybę. Gudrumas, kurį sudaro tai, kad protingasis prisidengia kvailio kauke, virs-

ta kvailumu, kai tik jis nusiplėšia kaukę. Tokia gražbylystės dialektika. Nuo antikos laikų iki fašizmo Homerui buvo priekaištaujama dėl plepumo – tiek herojų, tiek pasakotojo. Tačiau palyginti su senaisiais ir naujaisiais spartiečiais, jonėnas pasirodė pranašiškai pranašesnis tuo, kad pavaizdavo lemtį, kurios susilaukia gudruolis, žmogaus tarpininko kalba. Kalba, gebanti apgauti fizinę prievartą, nevalioja pati susilaikyti. Kaip parodija ją lydi sąmonės srautas, pats mąstymas: kieno nesvyruojanti autonomija įgauna paiko pokštavimo maniakišką pobūdį, kai ji kalbos dėka įžengia į realybę, tarsi mąstymas ir realybė būtų vadinami vienu žodžiu, o iš tikrųjų kaip tik pirmasis dėl nutolimo valdo antrąją. Tačiau tas nuotolis kartu yra ir kančia. Todėl protingasis, kaip byloja patarlė, visada apimtas pagundos pasakyti pernelyg daug. Jam objektyviai vadovauja baimė, kad, jei tik jis nepaliaujamai negins trapų žodžio pranašumą prieš prievartą, pastaroji vėl gali panaikinti šį jo pranašumą, nes žodis žino, jog yra silpnesnis negu jo apgauta gamta. Pernelyg didelis kalbėjimas leidžia išryškinti prievartą ir neteisybę kaip pirminį principą ir pažadina tai, ko reikėtų bijoti, – būtent išgąsdintus veiksmus. Archajinės epochos mitinis žodžio primygtinumas įamžinamas nelaime, kuri pati prisišaukia apšviestąjį žodį. Udeisas, priverstas prisipažinti esąs Odisėjas, jau įkūnija bruožus žydo, kuris net jausdamas mirties baimę vis dar didžiuojasi savo pranašumu, kylančiu iš mirties baimės, ir kerštas tarpininkui būdingas ne tik buržuazinės visuomenės pabaigai, bet ir pradžiai kaip negatyvi utopija, kurios nuolat siekia bet kuri prievarta.

Palyginti su pasakojimu apie pabėgimą iš mito kaip išsigelbėjimą iš žmogėdros barbariškumo, stebuklinga istorija apie Kirkę vėl nukelia į tikrai magišką pakopą. Ma-

gija dezintegruoja savastį, kuri vėl tampa jos auka ir kartu nusviedžiama į senesnį biologinį lygmenį. Jos atomazgos prievarta vėl yra užmaršties prievarta. Griežta laiko tvarka ji apima tvirtą subjekto, nukreipto į tą tvarką, valią. Kirkė suvilioja vyrus pasiduoti inkstinktui, ir nuo senų laikų gyvūniška suviliotųjų išvaizda sietina su jos vilionėmis, o pati Kirkė tampa prototipu heteros, kuri geriausiai apibūdinta, ko gero, Hermio eilutėmis, priskiriančiomis jai erotinę iniciatyvą kaip kažką savaime suprantama: „Ji nusigandus tave pavadins ilsėtis į guolį. / Tu nesišiaušk per daug ir patalo deivės neniekink"[33]. Kirkės signatūra yra dviprasmybė, nes savo poelgiais ji pasirodo arba kaip tvirkintoja, arba kaip gelbėtoja; dviprasmiška jau pati jos kilmė: ji Helijo duktė ir Okeano vaikaitė[34]. Joje neatskiriami ugnies ir vandens pradai, ir šitas neatskiriamumas kaip priešingybė apibrėžto prigimtinio aspekto primatui – motiniškajam ar patriarchaliniam – sudaro promiskuiteto, heteriškumo esmę, atsispindinčią mergaitės žvilgsnyje, drėgname žvaigždynų atspindy[35]. Hetera suteikia laimę ir sugriauna laimingojo autonomiją – tuo ir reiškiasi jos dviprasmybė. Bet ji nebūtinai jį sunaikina: ji išsaugo senesnę gyvenimo formą[36]. Panašiai kaip lotofagai, Kirkė savo svečių nepražudo, ir net tie, kurie tampa laukiniais žvėrimis, yra taikūs: „Sergėjo rūmus kalnynų vilkai ir liūtai rusvieji, / Juos užkerėjo anksčiau, žolėm apgirdžiusi deivė. / Žvėrys žmonių nebepuolė piktai, juos meiliai patiko, / Vizgino uodegas vien ir aplink šokinėjo

[33] *Ten pat*, X, 296–297.

[34] Plg. *Ten pat*, 138 ir t. Plg. taip pat Bauer F. C. *Symbolik und Mythologie*, Stuttgart, 1824, Bd. 1, S. 47.

[35] Plg. Baudelaire Ch., "Le vin du solitaire", in *Les fleurs du mal.*

[36] Plg. Thomson J. A. K. *Studies in the Odyssey*, Oxford, 1914, p. 153.

iš džiaugsmo. / Lygai kaip šunys linksmi, šeimininko sulaukę iš vaišių, / Jį pasitinka pulku, tikėdamies gausią lauktuvių, – / Taip šokinėjo tie liūtai dabar ir vilkai tvirtanagiai"[37]. Užburti žmonės elgiasi kaip laukiniai žvėrys, kurie klauso Orfėjo grojimo. Mitinis priesakas, kurio aukomis jie tapo, kartu sugrąžina laisvę ir jų užgniaužtai prigimčiai. Tai, ką panaikina jų atkrytis į mitą, savaime yra mitas. Inkstinkto, darančio juos savastimi ir skiriančio nuo gyvūnų, užgniaužimas yra užgniaužimo introversija beviltiškai uždarame gamtos rate, – tai primena, kaip rodo ankstesnė traktuotė, ir pats Kirkės vardas. Todėl priverstiniai burtai, primenantys jiems apie idealizuotą priešistorę kartu su panašumu į gyvūnus, kaip ir lotofagų idilija, kad ir kaip tai trikdytų, sukuria taikingumo regimybę. Bet kadangi jie jau vieną kartą buvo žmonės, civilizacinė epopėja nebeįstengia parodyti to, kas su jais atsitiko, kitaip, kaip pavaizduoti jų mirtiną nuosmukį, ir vargu ar kur nors kitur Homero kūrinyje galima sutikti nors kokį paties geismo pėdsaką. Jis užgniaužiamas tuo stipriau, kuo civilizuotesnės yra jo aukos[38]. Odisėjo bendražygiai virsta ne kaip ankstesni svečiai šventais laukinės gamtos tvariniais, bet nešvariais laukiniais gyvūnais – kiaulėmis. Galbūt į Kirkės istoriją įsipynė chtoninio Demetros kulto atminimas, kai kiaulės buvo šventi gyvuliai[39]. Bet taip pat galimas daiktas, kad mintis apie į žmogų panašią kiaulės anatomiją ir jos nuogumą paaiškina tą

[37] Homeras. *Odisėja*, X, 212–218.

[38] Murray kalba apie „seksualinį ištrynimą", kuris buvo pritaikytas redaguojant Homero poemas (plg. *ten pat*, p. 141 ir t.).

[39] „Apskritai kiaulės yra Demetrai aukojami gyvuliai" (Wilamowitz-Moellendorf. *Der Glaube der Hellenen*, Bd. 2, S. 53).

motyvą – jonėnai būtų skelbę susimaišymui su panašiais dalykais tabu, kuris išliko tarp žydų. Pagaliau galima pagalvoti ir apie kanibalizmo uždraudimą, nes, panašiai kaip Juvenalio kūriniuose, žmogienos skonis čia nuolat aprašomas kaip panašus į kiaulienos skonį. Šiaip ar taip, ilgainiui bet kuri civilizacija mėgo kiaulėmis vadinti tuos, kurių instinktas atmena kitą potraukį, negu tą, kurį sankcionuoja visuomenė savo tikslais. Užkerėjimas ir atkerėjimas Odisėjo bendražygių persikeitimo metu susijęs su žole ir vynu, apsvaigimas ir išsiblaivymas – su uosle, tuo visada už kitus labiau užspaustu ir išstumtu jausmu, artimiausiu ir lyčiai, ir labiausiai primenančiu archajinius laikus[40]. Tačiau kiaulės įvaizdyje tokia uodimo laimė paversta nelaisvu uostinėjimu[41] to, kurio nosis yra prie žemės ir kuris atsisako vaikščioti stačias. Atrodo, tarsi burtininkė-hetera vyrus pavergiančiu ritualu vėl pakartoja ritualą, kuriam patriarchalinė visuomenė pavergia pati save. Panašiai kaip ji civilizacijos spaudžiamos moterys visų pirma linksta perimti moteriai paskelbtą civilizacinį nuosprendį ir apjuodinti seksą. Apšvietos polemikoje su mitu, kurio pėdsakus saugo epopėja, galingoji suvedžiotoja kartu yra ir silpna, pasenusi, pažeidžiama, kuriai reikia visiškai priklausomų žvėrių kaip eskorto[42]. Kaip gamtos reprezentantė moteris buržuazinėje visuomenėje yra

[40] Plg. Freud S. „Das Unbehagen in der Kultur", in *Gesammelte Werke*, Bd. 14, Frankfurt am Main, 1968, S. 459, išnaša.

[41] Vienoje pastaboje Wilamowitzas netikėtai nurodo ryšį tarp uostinėjimo sąvokos ir *nus*, autonomiško proto: „Schwyzeris visiškai įtikinamai susieja *nus* su šnopavimu ir uostinėjimu" (Wilamowitz-Moellendorff. *Die Heimkehr des Odysseus*, S. 191). Tiesa, Wilamowitzas užginčija, kad ta etimologinė giminystė gali turėti kokią nors reikšmę šiam žodžiui.

[42] Homeras. *Odisėja*, X, 434.

tapusi paslaptingu neįveikiamumo[43] ir bejėgiškumo paveikslu. Taip ji atspindi tuščiagarbį melą, kuris susitaikymą su gamta pateikia kaip jos įveikimą.

Santuoka yra vidurinis visuomenės kelias, kurio dėka ji susitaiko: žmona lieka bejėgė, nes valdžia jai tenka tarpiškai, per vyrą. Kai kas čia įžvelgia heteriškos *Odisėjos* deivės pralaimėjimą, o sudaryta santuoka su Penelope, literatūriškai ankstesne, reprezentuoja vėlesnę patriarchalinių pamatų objektyvumo pakopą. Odisėjui įžengus į Ajajės salą, aistros ir draudimo dviprasmiškumas tarp vyro ir moters įgauna jau kontrakto saugomų mainų formą. To prielaida yra atsisakymas. Odisėjas atsilaikė prieš Kirkės burtus. Kaip tik todėl jam tenka tai, ką jos burtai vien apgaulingai žadėjo tiems, kurie nesugebėjo prieš ją atsilaikyti. Odisėjas miega su ja. Bet prieš tai jis priverčia ją duoti šventą, olimpinę priesaiką. Priesaika turi apsaugoti vyrą nuo sugedimo, nuo keršto už promiskuiteto draudimą ir už vyrišką valdžią, o tai savo ruožtu kaip permanentinis inkstinkto užgniaužimas vis dar simboliškai vykdoma vyrui susižalojant. Tam, kuris prieš ją atsilaikė, ponui, savasčiai, tam Kirkė dėl jo nepakeičiamumo meta priekaištą: „Tavo krūtinėj, matyt, širdis kažkokia geležinė“[44], ir pasiruošusi jam nusilenkti: „Kišk kalaviją atgal į makštis, ir eikim abudu / Mano minkštan patalan, kad, meile bentsyk pasidžiaugę, / Vienas kitu pasikliaut nuo šiandien galėtume drąsiai“[45]. Už dovanojamą malo-

[43] Vėliau neįveikiamumo sąmonė buvo išreikšta Afroditės, „kurios žavesys nepakenčia atsisakymo“, kultu (Wilamowitz-Moellendorff. *Der Glaube der Hellenen*, Bd. 2, S. 152).

[44] Homeras. *Odisėja*, X, 329.

[45] *Ten pat*, 333–335.

numą ji nustato kainą, pagal kurią paniekinamai atsisakoma malonumo; paskutinė hetera pasirodo esanti pirmasis moteriškas charakteris. Pereinant nuo sagos prie istorijos ji įneša lemiamą indėlį į buržuazinio šaltumo formavimosi procesą. Savo elgesiu ji rodo meilės draudimą, kuris ilgainiui buvo įgyvendinamas tuo ryžtingiau, kuo labiau meilė kaip konkurentų neapykantos ideologija turėjo vesti į apgaulę. Mainų pasaulyje teisus tas, kuris duoda daugiau; bet mylintysis visada yra labiau mylintis.

Tuo laiku, kai atnašaujama auka garbinama, pavydžiai sekama, kad mylintysis neišvengtų aukos. Kaip tik pačioje meilėje mylintysis paskelbiamas neteisiu ir baudžiamas už tai. Jo meile paliudytas nesugebėjimas valdyti save ir kitus yra pakankama priežastis, dėl kurios atsisakoma tai vykdyti. Atkuriant visuomenę atkuriama ir vienatvė. Net švelniausias jausmo atšakas valdo mechanicizmas, kol pati meilė, kad rastų kelią į kitą, nepriverčiama atšalti tiek, jog visiškai sugriaunama kaip iš tikro įgyvendinamas dalykas. Kirkės jėga, pavergianti vyrus kaip visiškai jai priklausančius, tampa pavergiančia priklausomybe tam, kuris, kaip atsisakantis, pranešė jai apie pavergimą. Poveikis gamtai, kurį poetas priskiria deivei Kirkei, sumažėja ir virsta žynių pranašavimu ar net išmintingu laivininkystės sunkumų numatymu. Tai gyvuoja kaip karikatūrinis moteriškos išminties vaizdas. Juk silpstančios burtininkės pranašavimas apie sirenes, Scilą ir Charibdę galų gale naudingas tik vyriškai savisaugai.

Tačiau kad ir kaip brangiai tektų sumokėti už tvarkingų santykių atkūrimą tarp kartų, tik nedaug paaiškėja tamsios eilutės, aprašančios elgesį Odisėjo draugų, kuriems Kirkė jos valdovo reikalavimu pagal susitarimą vėl sugrąžina žmogišką išvaizdą. Iš pradžių sakoma: „Vėl jie

atvirto žmonėm, ir dar jaunesniais nei buvo: / Vyrai išvaizdūs, aukšti, jog net malonu pažiūrėti“[46]. Bet būdami taip įsitikinę ir savo vyriškumo sustiprinti jie nėra laimingi: „Verksmas užėjo visiems graudingas, net rūmai aukštieji / Aidu skardėjo aplink“[47]. Taip galėjo skambėti pati seniausia vestuvių daina, lydinti valgymą, kai visus metus švenčiama rudimentinė santuoka. Tikroji santuoka, santuoka su Penelope, turi daug daugiau bendro su ja negu būtų galima spėti. Mergaitė ir sutuoktinė viena kitai komplementinės kaip moteriško susvetimėjimo patriarchaliniame pasaulyje aspektai: sutuoktinė išreiškia tvirtos tvarkos ir nuosavybės tvarkymo siekimą, o mergaitė, kaip slapta jos sąjungininkė, turtiniams santykiams pajungia tai, ką palieka laisva sutuoktinės nuosavybės teisė, ir pardavinėja aistras. Kirkė, kaip ir paleistuvė Kalipsė, panašiai kaip mitinės likimo[48] jėgos ir buržuazinės namų šeimininkės, yra stropi audėja, o Penelopė, kaip ta mergaitė, su nepasitikėjimu vertina sugrįžusįjį namo ir svarsto, ar jis iš tikrųjų nėra vien senas elgeta arba tik nuotykių ieškanti dievybė. Išgarsintoji Odisėjo atpažinimo scena, be abejo, yra patricijų pobūdžio: „Toji sėdėjo ilgai be žodžio, apmirusia širdžia. / Čia jai atrodė, kad daug panašumo jis turi iš veido, / Čia abejonė vėl ėmė – kodėl taip baisiai nuplyšęs“[49]. Jai nekyla jokio spontaniškio jausmo, ji stengiasi tik nesuklysti, o tai vargu ar leistina tvyrant virš jos slegiančiai tvarkai. Jaunasis Telemachas, dar nespėjęs gerai susitaikyti su savo būsima padėtimi, širsta dėl to,

[46] *Ten pat*, 395–396.
[47] *Ten pat*, 398–399.
[48] Plg. Bauer. *Ten pat* ir p. 93–96.
[49] Homeras. *Odisėja*, XXIII, 93–95.

bet jau jaučiasi esąs pakankamai subrendęs vyras, kad apramintų motiną. Jai metamas priekaištas dėl užsispyrimo ir kietaširdiškumo – tai tas pats priekaištas, kurį anksčiau Odisėjas reiškė Kirkei. Jei hetera perima patriarchalinę vertybių tvarką kaip savo, tai monogaminė sutuoktinė tuo nepasitenkina ir nenurims tol, kol neprilygs vyriškam charakteriui. Taip vienas kitą supranta sutuoktiniai. Testo, kurį tenka išspręsti namo sugrįžusiajam, turinys yra nepajudinama jaunystėje sutuoktinio alyvmedyje įrengtos sutuoktinių lovos – lyties ir nuosavybės vienybės simbolio – padėtis. Ji kalba apie tai su jaudinančiu apsukrumu, tarsi tą lovą būtų galima pajudinti iš savo vietos, ir „kupinas pasipiktinimo" sutuoktinis jai atsako smulkiai pasakodamas apie savo ilgai trukusį meistravimą: kaip biurgerio prototipas jis, būdamas sumanus, turi savo hobi. Tai amatininko darbo atkūrimas, iš kurio jis, turint galvoje diferencijuotus nuosavybės santykius, buvo išplėštas. Jis džiaugiasi tuo darbu, nes laisvė daryti nereikalingus darbus patvirtina jo teisę naudotis tais, kurie priversti dirbti tuos darbus, jei nori gyventi. Pagal tai jį atpažįsta jautrioji Penelopė ir pataikauja jam, girdama jo išskirtinį protą. Bet prie meilikavimo, slepiančio dalį pašaipos, braunantis pro netikėtą pauzę, priduriami žodžiai, kuriais sutuoktinių kentėjimo priežasties ieškoma dievų pavyde tai laimei, kurią laiduoja tik santuoka, „patvirtinta trukmės idėja"[50]: „Dievai negailėjo mums skausmo: / Jiems mat atrodė – per daug bus laimės, jei mes čia abudu / Džiaugsimės jaunyste ir senatvės slenkstį sulauksim"[51].

[50] Goethe J. W. *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, Stuttgart; Berlin, Bd. 1, S. 70.

[51] Homeras. *Odisėja*, XXIII, 210–212.

Santuoka reiškia ne tik išgyvenamų dalykų atsilyginamą sutvarkymą, bet taip pat ir solidarią, bendrą atspirtį mirčiai. Susitaikymas joje auga vietoj paklusimo, kaip istorijoje iki šiol humaniškumas visada atsiskleisdavo barbariškumo, kruopščiai užmaskuoto humaniškumu, sąskaita. Jei sutartimi tarp sutuoktinių sunkiai įgyjama nuolaida tik iš archajiškos nesantaikos, tada taikiai senstantieji pranyksta Filemono ir Baukidės paveiksluose, panašiai kaip aukojamo altoriaus dūmai virsta naudingais namų dūmais. Tikėtina, kad santuoka priklauso civilizaciją grindžiantiems mito pamatams. Tačiau jos mitinis tvirtumas ir patikimumas iškyla virš mito kaip virš bekraštės jūros iškyla maža salos karalystė.

Galutine tikrų klajonių vieta netampa tokios prieglobsčio vietos. Tokia vieta yra Hadas. Mūsų nuotykių ieškotojo pirmoje „Nekyia" stebimi vaizdai yra tie matriarchaliniai[52] vaizdai, kuriuos išstumia šviesos religija: kartu su motina, priešingai kuriai Odisėjas prisiverčia paklusti patriarchaliniam tikslingam kietumui[53], tai seniausios herojės. Vis dėlto motinos paveikslas bejėgiškas, aklas ir nebylus[54], jis – fantomas, kaip ir epinis pasakojimas tų momentų, kai dėl vaizdo atsisakoma kalbos. Reikia gyvo atsiminimo paaukoto kraujo kaip garanto, kad prakalbintų vaizdą, kuris, nors likdamas bergždžias ir efemeriškas,

[52] Plg. Thomson. *Ten pat*, p. 28.

[53] „Verkti išvydęs ėmiau, nes gailestis širdį suspaudė. / Betgi neleidau ir jos, nors buvo gaila be galo, / Eiti prie kraujo pirmiau nei Teiresiją žynį paklausiu" (Homeras. *Odisėja*, XI, 87–89).

[54] „Štai netoliese regiu aš mirusios motinos vėlę, / Tyliai ji sėdi prie kraujo ir sūnui tikram nesiryžta / Tiesiai į veidą pažvelgti nei žodžio meilaus pasakyti. / Ką man, valdove, daryt, kad ji mane atpažintų?" (*Ten pat*, 141–144).

kalbos dėka išsiveržia iš mitinio nebylumo. Tik dėl to, kad pažindamas vaizdų niekingumą subjektyvumas susitvardo, ji įgauna viltį, kurią jai veltui žada vaizdai. Išsvajotoji Odisėjo žemė – tai ne archajiška vaizdų karalystė. Visi tie vaizdai kaip mirusiųjų pasaulio šešėliai galų gale atveria jam savo tikrąją esmę – jie tėra regimybė. Jis išsilaisvina nuo jų, kai kartą atpažįsta juos kaip mirusiuosius ir valdingu savisaugos mostu atsako jiems aukoti auką, kurią nuo šiol atnašauja tik tiems, kurie jam duoda naudingų žinių gyvenime, kur mito valdžia, perkelta į dvasią, įsitvirtina vien kaip tariamas vaizdinys. Mirusiųjų karalystė, kur surinkti išsivadėję mitai, be galo nutolusi nuo tėvynės. Jos komunikuoja tik per didžiausią atstumą. Jei vadovausimės Kirchhoffo prielaida, kad Odisėjo apsilankymas mirusiųjų pasaulyje yra seniausias, iš tikro legendinis epo sluoksnis[55], tai šis seniausias jo sluoksnis yra toks, kai vienas bruožas, lygiai taip pat kaip padavimuose apie Orfėjo ir Heraklio keliones į požemio pasaulį, ryškiausiai peržengia mito ribas, pavyzdžiui, pragaro vartų laužymo, mirties panaikinimo motyvas – ta esminė bet kokios antimitologinės minties ląstelė. Tas antimitologiškumas slypi ir Teiresijo pranašystėje apie galimą Poseidono susitaikymą. Odisėjui skirta keliauti ir keliauti su irklu ant peties, kol jis nesutiks žmonių, „nemačiusių marių plynųjų / Ir neragavusius niekad druska užsūdyto valgio"[56]. Kai jis sutiks pakeleivį ir jam pasakys, jog neša ant pečių kastuvą, tuomet bus pasiekta teisinga vieta, kad

[55] „Negaliu laikyti vienuoliktos knygos, išskyrus kai kurias vietas (...), tik savo vietą pakeitusio senojo *nostos* fragmentu ir kartu seniausia poetinio kūrinio dalimi" (Kirchhoff. *Die homerische Odyssee*, Berlin, 1879, S. 226).

[56] Homeras. *Odisėja*, XI, 122–123.

Poseidonui būtų galima paaukoti sutaikinančią auką. Pranašavimo esmė – kad irklas pripažįstamas kaip kastuvas. Jonėno akyse visa tai turėjo atrodyti labai komiška. Bet tas komizmas, nuo kurio priklauso susitaikymas, skirtas ne žmogui, o širstančiam Poseidonui[57]. Nesusipratimas turi prajuokinti nuožmų jūros stichijos dievą, kad juoke ištirptų jo pyktis. Tai yra analogija su Brolių Grimmų kaimynės patarimu, kaip motinai atsikratyti išsigimusio kūdikio: „Jai reikia išsigimusį kūdikį atnešti į virtuvę, pasodinti ant krosnies, užkurti ugnį ir užvirinti vandenį dviejuose kiaušinio lukštuose: tai prajuokins išsigimusįjį, ir kai tik jis susijuoks, su juo bus baigta"[58]. Jei iki šiol juokas yra jėgos, aklos, užsispyrusios gamtos požymis, tai jame slypi ir priešingas elementas, nes kaip tik iš juoko akla gamta atpažįsta pati save esant tokią ir atsisako griaunančios prievartos. Tas juoko dviprasmiškumas artimas vardo dviprasmiškumui, ir galbūt kaip tik vardai yra ne kas kita, kaip suakmenėjęs kvatojimas, kaip šiandien pravar-

[57] Iš pradžių jis buvo „žemės sutuoktinis" (plg. Wilamowitz. *Glaube der Hellenen*, Bd. 1, S. 112 ir t.) ir tik paskui tapo jūros dievybe. Galbūt Teiresijo pranašystėje slypi užuomina apie jo dvigubą esmę. Gali būti, kad jo sutaikinimas auka žemei, paaukotai toli nuo bet kokios jūros, paremtas simboline chtoninių jėgų restauracija. Ši restauracija gali išreikšti grobio ieškančių jūrų kelionių pasikeitimą į žemdirbystę: Poseidono ir Demetros kultai pereina vienas į kitą (plg. Thomson. *Ten pat*, p. 96, išnaša).

[58] Brüder Grimm. *Kinder- und Hausmärchen*, Leipzig, o. J., S. 208. Šiam artimi motyvai siekia antikinius padavimus, ir kaip tik apie Demetrą. Kai „ieškodama pagrobtos dukros Demetra atvyko į Eleusiną", ji „rado prieglaudą pas Disaulą ir jo žmoną Baubo, tačiau labai liūdėdama atsisakė valgyti ir gerti. Tada šeimininkė ją prajuokino, netikėtai nusiplėšdama nuo savęs suknelę ir apsinuogindama" (Freud S. *Gesammelte Werke*, Bd. X, S. 399. Plg. Reinach S. *Cultes, Mythes et Religions*, Paris, 1912, t. 4, p. 115).

dės, – vienintelis dalykas, dar išlikęs iš pirminio įvardijimo akto. Juokas priešinasi subjektyvumo kaltei, bet ir tam laikinam teisių suspendavimui, apie kurį jis praneša; kartu nurodo ir kažką, kas peržengia kolizijos ribas. Jis žada kelią į tėvynę. Tėvynės ilgesys išlaisvina avantiūrą ir jos dėka subjektyvumas, kurios priešistorę pateikia *Odisėja*, išslysta iš priešistorinio pasaulio. Kad tėvynės sąvoka yra priešpriešа mitui, kurį fašistai norėtų melagingai išversti į tėvynę, – didžiausias epopėjos paradoksalumas. Jame atsispindi istorinė atmintis, kurios sėslumas, ta bet kurios tėvynės sąlyga, paremtas nomadinio laikotarpio perėmimu. Jei tvirta nuosavybės tvarka, kurią užtikrina sėslumas, yra žmogaus susvetimėjimo pamatas ir sukelia bet kokią prarastos pirmykštės būklės nostalgiją ir ilgesį, tai juo labiau kaip tik sėslumas ir patikima nuosavybė, kas ir formuoja tėvynės sampratą, yra tai, į ką nukreipta bet kokia nostalgija ir bet koks ilgesys. Novalio apibrėžimas, pagal kurį visa filosofija yra nostalgija, teisingas tik tiek, kiek tos nostalgijos neužgožia prarastos senovės fantazmai, o tėvynę, pačią gamtą pristato kaip iš mito anksčiau ištrauktą jėgą. Tėvynė – tai išsiveržusi būtis. Todėl priekaištas, kad Homero pasakojimai „nutolę nuo žemės“, yra jų tikrumo laidas. „Jie kreipiasi į žmoniją“[59]. Mitų perkėlimas į romaną taip, kaip daroma nuotykių kupiname pasakojime, ne tiek juos falsifikuoja, kiek įtraukia mitą į laiko tėkmę ir atidengia bedugnę, skiriančią jį nuo tėvynės ir susitaikymo. Baisus tas kerštas, kuriam civilizacija pasmerkia pirmykštį pasaulį, ir savo kerštu, kurio siaubingiausias liudijimas Homero kūryboje yra pranešimas apie piemens Melantėjo suluošinimą, ji

[59] Hölderlin F. „Der Herbst“, in *ten pat*, p. 1066.

panaši į pirmykštį pasaulį. Tai, kuo ji iškyla virš jo, nėra papasakotų veiksmų turinys. Tai yra savivoka, leidžianti pertraukti prievartą pasakojimo metu. Priešingai mitiniam giedojimui pats kalbėjimas, kalba, galimybė prisiminti ir užfiksuoti įvykusią nelaimę yra homeriško ištrūkimo dėsnis. Ne be reikalo nuolat pasirodo herojus kaip ištrūkstantis pasakotojas. Šalta pasakojimo, kuris net baisius dalykus aiškina taip, tarsi jo paskirtis būtų linksminti, distancija kartu leidžia pasireikšti siaubui, iškilmingai susipinančiam su likimu giedojime. Tačiau prievartos sustabdymas kalbėjimo metu kartu yra ir cezūra, papasakotų dalykų pavertimas seniai praėjusiais, dėl ko sužiba laisvės šviesa, kurios nuo to laiko civilizacija jau daugiau negali visiškai užgesinti. *Odisėjos* XXII giesmėje aprašoma bausmė, kuria salos valdovo sūnus liepia nubausti neištikimas tarnaites, įpuolusias į heterizmą. Su ramiu šaltakraujiškumu, savo nežmoniškumu lygintinu nebent su XIX a. didžiųjų pasakotojų *impassibilitè*, pavaizduota ta nubaustųjų dalia, negrabiai prilyginta į tinklus įkliuvusių paukščių mirčiai, lydimai nebylumo, kurio sustingimu pasireiškia tikrasis bet kokios kalbos likutis. Juo baigiasi strofa, kad pakartųjų vienos šalia kitos „kojos tiktai sutirtėjo, ir visos tuojau atsileido“[60]. Su tokiu kruopštumu, nuo kurio dvelkia[61] anatomijos ir vivisekcijos šalčiu, pa-

[60] Homeras. *Odisėja*, XXII, 473.

[61] Wilamowitzas mano, kad susidorojimą „poetas vaizduoja su malonumu“ (*Die Heimkehr des Odysseus*, S. 67). Žinoma, jei autoritetingas filologas žavisi tuo, jog palyginimas su silkėmis „puikiai ir ... šiuolaikiškai perduoda, kaip sūpuodami kabėjo pakartų tarnaičių kūnai“ (plg. taip pat *ten pat*, p. 76), tai malonumas, atrodo, yra tapęs jo paties dalimi. Wilamowitzo raštai priskirtini prie įtikinamiausių vokiško barbarybės ir kultūros susipynimo liudytojų. Jis remiasi naujausio filohelenizmo pagrindu.

sakotojas čia rašo nubaustųjų konvulsijų protokolą, teisingumo ir įstatymo vardu nusiųstų į tą pasaulį, iš kurio sveikas grįžo jų teisėjas Odisėjas. Kaip biurgeris, apmąstantis bausmę, Homeras guodžia ir save, ir savo klausytojus, kurie iš tikrųjų yra skaitytojai, tvirtai konstatuodamas, kad tai truko neilgai, tiktai akimirką – ir viskas buvo baigta[62]. Tačiau po „neilgai" sustoja vidinis pasakojimo srautas. Neilgai? – klausia pasakotojas gestu ir pasmerkia savo šaltakraujiškumą melo atžvilgiu. Sustabdydamas pasakojimą, tas gestas sukliudo tam, kad nubaustieji būtų užmiršti, ir atskleidžia didžiulę begalinę kančią tos vienintelės sekundės, kurios metu tarnaitės kovoja su mirtimi. Iš „neilgai" kaip aido nelieka nieko, išskyrus *Quo usque tandem*, ką vėlesni retoriai kaip niekur nieko išniekina ir kartu sau prisiskiria kantrybę. Tačiau pasakojime apie tą piktadarybę viltis susiejama su tuo, kad tai atsitiko labai seniai. Priešistorinių laikų, barbarybės ir kultūros konfliktui Homero veikale tinka guodžiantis priminimas: vieną kartą buvo... Tik kaip romanas epas pavirsta pasaka.

[62] Į guodžiančią eilutės intenciją atkreipia dėmesį Gilbertas Murray. Pagal jo civilizuotos cenzūros teoriją kankinimų scenos buvo išbrauktos iš Homero veikalo. Išliko tik Melantėjo ir tarnaičių mirties scenos (*Ten pat*, p. 146).

II ekskursas

ŽIULJETA, ARBA APŠVIETA IR MORALĖ

Kanto žodžiais, Apšvieta *„yra žmogaus išvadavimas iš nesavarankiškumo, dėl kurio žmogus pats kaltas. Nesavarankiškumas* yra nesugebėjimas naudotis savo protu kitų nevadovaujamam"[1]. „Kitų nevadovaujamas protas" yra intelekto vadovaujamas protas. Tai reiškia ne ką kita, kaip tai, kad dėl savo nuoseklumo atskiras žinias jis įstengia susieti į sistemą. „Intelekto ... objektas yra tik protas ir jo tikslinga vieta"[2]. Jis sukuria „žinomą bendrą vienovę proto veiksmams"[3], ir kaip tik jis yra sistema. Jo nurodymai yra hierarchizuotos sąvokų sistemos instrukcijos. Kantui, ne kitaip nei Leibnizui ir Descartes'ui, racionalumą sudaro tai, „kad pakilimas prie aukščiausių rūšių ir nusileidimas prie žemiausių užbaigiamas sisteminiu rišlumu"[4]. Pažinimo „sistemingumas" yra „toks rišlumas, paremtas vieninteliu principu"[5]. Mąstymas Apšvietos prasme yra

[1] Kant I. Atsakymas į klausimą „Kas yra švietimas" // Kant I. *Politiniai traktatai* / vertė A. Gailius ir G. Žukas, Vilnius, 1996, p. 48.

[2] Kant I. *Kritik der reinen Vernunft*, Kants *Werke*, Akademie-Ausgabe, Bd., 3, S. 427.

[3] *Ten pat.*

[4] *Ten pat*, p. 435 ir t.

[5] *Ten pat*, p. 428.

vieningos mokslinės tvarkos atkūrimas ir faktinio žinojimo išvedimas iš principų, nesvarbu kaip jie būtų aiškinami, ar kaip savavališkai nustatytos aksiomos, įgimtos idėjos ar kaip didžiausios abstrakcijos. Loginiai dėsniai lemia pačius bendriausius ryšius tos tvarkos viduje, jie ją apibrėžia. Vienovė priklauso nuo vieningumo. Prieštaravimo dėsnis yra sistema *in nuce*. Pažinimas – tai išdėstymas pagal principus. Jis vieningas su sprendiniu, kuris yra sistemos dalis. Kitoks mąstymas, negu vadovavimasis sistema, yra arba neperspektyvus, arba autoritarinis. Protas neatneša nieko, išskyrus sisteminės vienovės idėją, formalius glaudaus sąvokų rišlumo elementus. Bet koks turinio tikslas, kuriuo žmonės galėtų bandyti remtis kaip proto pažiūra, griežta Apšvietos prasme yra iliuzija, melas, „racionalizavimas", kad ir kaip kai kurie filosofai stengtųsi tą nuoseklumą susieti su meilės žmonėms jausmu. Protas yra „gebėjimas ... iš visuotina išvesti atskira"[6]. Visuotinumo ir atskirumo homogeniškumą, Kanto teigimu, garantuoja „grynojo proto schematizmas". Taip čia vadinamas intelektualinio mechanizmo nesąmoningas veikimas, struktūruojantis suvokimą jau pagal protą. Protas pažymi daikto suprantamumą, kurį atranda jame subjektyvus sprendimas kaip objektyvią ypatybę dar iki tol, kol jis įeina į *Aš*. Be tokio schematizmo, trumpai tariant, be suvokimo intelektualumo nė vienas įspūdis neatitiktų sąvokos, nė viena kategorija – egzemplioriaus, niekada neįsivyrautų mąstymo vienovė, nekalbant apie sistemos vienovę, o juk viskas čia į ją nukreipta. Sukurti tą vienovę yra sąmoninga mokslo užduotis. Jei „visi empiriniai dėsniai ... tik grynojo proto dėsnio ypatingi api-

[6] *Ten pat*, p. 429.

brėžimai"[7], tyrimas turi nuolat atsižvelgti į tai, kad principai būtų teisingai susieti su faktiniais sprendimais. „Tą gamtos harmoniją su mūsų pažinimo sugebėjimu ... a priori lemia mūsų sprendimo galia"[8]. Ji yra organizuoto patyrimo „kelrodis"[9].

Turi būti išlaikoma sistemos harmonija su gamta; sistema turi atspėti faktus, o faktai turi ją patvirtinti. Bet faktai priklauso praktikos sričiai; jie visur reiškia atskiro subjekto ryšį su gamta kaip visuomeniniu objektu: patyrimas kiekvienu atveju yra realus veiksmas ir kančia. Tiesa, fizikoje tie pojūčiai, kuriais galima patikrinti kokią nors teoriją, paprastai redukuojami į elektros kibirkštį, įsižiebiančią eksperimentinėje aparatūroje. Jų nebuvimas paprastai nepalieka praktinių pasekmių, tai sugriauna tik kokią nors vieną teoriją ar blogiausiu atveju asistento, privalėjusio prižiūrėti eksperimento tvarką, karjerą. Tačiau laboratorijos sąlygos yra išimtis. Mąstymas, nesuderinantis sistemos su stebėjimu, klysta dėl kažko daugiau, negu atskiri regimi įspūdžiai, jis konfliktuoja su realia praktika. Čia ne tik nebūna laukiamo įvykio, bet įvyksta tai, kas nelaukiama: sugriūna tiltas, sunyksta pasėliai, suluošina medicina. Kibirkštis, išraiškingiausiai liudijanti apie sisteminio mąstymo deficitą, apie logikos principų pažeidimą, pasireiškia ne kaip akimirksnio pojūtis, o kaip netikėta mirtis. Sistema, kurią turi omeny Apšvieta, yra tokia pažinimo rūšis, kuri geriausiai ištiria faktus, kuri labiausiai padeda subjektui suvaldyti gamtą. Tokie pažinimo principai yra savisaugos principai. Nesubrendimas pasireiškia kaip

[7] *Ten pat*, t. 3, p. 93.

[8] Kant I. *Kritik der Urteilskraft*, a. a. O., Bd. 5, S. 185.

[9] *Ten pat*.

nesugebėjimas išsaugoti save. Biurgeris, nuosekliai įgydamas vienas kitą keičiančius vergvaldžio, laisvo verslininko, administratoriaus pavidalus, yra logiškas Apšvietos subjektas.

Su proto sąvoka susiję keblumai, kylantys dėl to, kad jo subjektai, to paties proto įkūnytojai, iš tikrųjų prieštarauja vienas kitam, Vakarų Apšvietoj glūdi už tariamo jo sprendimų aiškumo. Tačiau *Grynojo proto kritikoje*, priešingai, jie pasireiškia miglotu transcendentalinio ir empirinio *Aš* santykiu ir kitais nesutaikomais prieštaravimais. Kanto sąvokos – dviprasmiškos. Proto sąvoka kaip transcendentalinis antindividualus *Aš* apima laisvo žmonių tarpusavio gyvenimo idėją, kurią realizuodami jie organizuojasi į visuotinį subjektą ir panaikina konfliktus tarp grynojo ir empirinio proto atsižvelgiant į sąmoningą bendro reikalo solidarumą. Laisvas tarpusavio gyvenimas parodo tikrą visuotinumo idėją, utopiją. Kartu protas sukuria apgalvoto mąstymo instanciją, paruošiančią pasaulį savisaugos tikslui ir nežinančio kitos funkcijos, išskyrus daikto preparavimą, iš juslinės medžiagos paverčiantį jį pavergiančia medžiaga. Tikroji schematizmo, išoriškai suderinančio tai, kas visuotina ir atskira, sąvoką ir atskirą atvejį, prigimtis šiuolaikiniame moksle pagaliau atranda save kaip industrinės visuomenės interesą. Į būtį žvelgiama jos perdirbimo ir valdymo aspektu. Viskas, taip pat ir atskiras žmogus, nekalbant apie gyvūną, čia tampa atkuriamu, pakeičiamu procesu, vien sąvokinio modelio sistemos pavyzdžiu. Konfliktui tarp administracinio, sudaiktinančio mokslo, tarp visuomenės dvasios ir individo patyrimo užkertamas kelias remiantis aplinkybėmis. Jausmai būna nulemti jau sąvokinio aparato dar prieš prasidedant suvokimui, biurgeris mato pasaulį kaip medžiagą, iš ku-

rios jis jį sau susikuria. Kantas intuityviai dar anksčiau pastebėjo tai, ką sąmoningai pavyko tikrai įgyvendinti tik Holivudui: vaizdai jau jų gamybos procese iš anksto cenzūruojami, atsižvelgiant į to proto, pagal kurį jie vėliau ir turi būti matomi, standartus. Suvokimas, kuriuo remiantis patvirtinamas visuomenės sprendimas, buvo paveiktas dar jam neatsiradus. Jei slapta utopija proto sąvokoje pro atsitiktinius subjektų skirtumus pažvelgtų į išstumtus identiškus interesus, tai protas, funkcionuojantis siekdamas tikslų tik sisteminiame moksle, identišką interesą prilygina kaip tik skirtumams. Jis nepripažįsta kitų apibrėžimų, išskyrus visuomeninio funkcionavimo klasifikaciją. Niekas nėra kitoks negu tas, kuo jis tapo: naudingas, pasiekęs laimėjimų, nepataisomas profesinės ar nacionalinės grupės narys. Tai yra bet kuris savo geografinio, psichologinio, sociologinio tipo reprezentantas. Logika demokratiška, pagal ją pasaulio galingieji nėra pranašesni už mažuosius. Pirmieji priskiriami žymiems veikėjams, antrieji – perspektyviems socialinio aprūpinimo objektams. Apskritai mokslo santykis su gamta ir žmogumi ne kitoks negu draudimo mokslo požiūris į gyvenimą ir mirtį. Kas miršta – nesvarbu, turi reikšmę tik incidentų skaičiaus ir kompanijos įsipareigojimų santykis. Šitoje formulėje lemia ne smulkmenų, o didelių skaičių dėsnis. Tad to, kas visuotina ir kas atskira, dermė daugiau nėra paslėpta intelekte, suvokiančiame atskira tik kaip visuotino atvejį ir visuotiną tik kaip atskiro atvejį, kurio padedamas pirmasis gali susivokti ir ja pasinaudoti. Mokslui nebūdinga savo paties savivoka, jis yra instrumentas. Tačiau Apšvieta yra filosofija, tiesą tapatinanti su moksline sistema. Bandymas pagrįsti tą tapatumą, kurio filosofiniais sumetimais ėmėsi Kantas, atvedė prie sąvo-

kų, neturinčių jokios mokslinės prasmės, nes jos nėra vien instrukcijos, nurodančios, kaip manipuliuoti pagal žaidimo taisykles. Mokslo savipratos sąvoka prieštarauja paties mokslo sąvokai. Kanto veikalai transcenduoja patyrimą tik kaip paprasčiausią operavimą, todėl šiandien Apšvietos ir atmetami pagal paties Kanto principus kaip dogmatiniai. Dėl Kanto sėkmingai įgyvendinto mokslinės sistemos kaip tiesos formos patvirtinimo mintis įsitikina savo niekingumu, nes mokslas yra ne kas kita, kaip techninis įgūdis, kuriam, kaip ir kitoms sistemos pavergtoms darbo rūšims, tolima refleksija ir savi tikslai.

Moraliniai Apšvietos pamokymai rodo beviltišką siekimą vietoj išsivadėjusios religijos surasti intelektualinę atramą, padedančią išsilaikyti visuomenėje, kai nepaisoma interesų. Praktiškai filosofai kaip tikri biurgeriai sudarė sandėrį su valdžiomis, kurias pagal savo teorijas jie pasmerkė. Teorijos yra nuoseklios ir griežtos, moraliniai pamokymai – propagandiniai ir sentimentalūs net tada, kai jie skamba rigoristiškai, arba yra prievartiniai aktai, kurie vadovaujasi moralės neišvestinumo suvokimu, pavyzdžiui, Kanto rakursas į dorovines jėgas kaip į faktus. Jo drąsus sumanymas, dar apdairesnis negu visos Vakarų filosofijos, abipusės pagarbos pareigą išvesti iš proto dėsnio yra niekuo neparemtas *Kritikose*. Tai įprastas buržuazinio mąstymo bandymas pagrįsti atodairą, be kurios negali egzistuoti civilizacija kitaip negu materialiniu interesu ir prievarta, rafinuota bei paradoksali kaip nė viena kaip iki tol ir efemeriška kaip visos. Biurgeris, kuris, vadovaudamasis tik pagarbos įstatymo formai motyvu prarastų naudą, būtų ne apšviestas, bet prietaringas kvailys. Kanto optimizmo, pagal kurį moralinis veiksmas protingas net tada, kai vyrauja ypač menki ketinimai, priežastys –

tai siaubas įpulti atgal į barbariškumą. Jei mes prarasime, rašė Kantas, pritardamas Halleriui[10], nors vieną iš didžiųjų dorovinių galių, tarpusavio meilės ir pagarbos galių, „tada atsivėrusi Niekio (nemoralumo) bedugnė prarytų visą egzistavimo (moralinio) karalystę kaip vandens lašą". Bet Kanto teigimu, dorovinėms galioms mokslinio proto akivaizdoje nė kiek ne mažiau yra būdingi instinktai ir elgsenos būdai, negu nedorovinėms, į kurias jos tučtuojau ir pavirsta, kai būna nukreiptos ne į anksčiau minėtą slaptą galimybę, bet siekia susitaikyti su valdžia. Apšvieta pašalina teorijos skirtumus. Ji stebi aistras *ac si quastio de lineis, planis aut de corporibus esset*[11]. Totalitarinė tvarka įgauna rimtą uolumą. Išsilaisvinusiam iš savo klasės, verčiančios devynioliktojo amžiaus prekybininką laikytis kantiškos tarpusavio pagarbos ir abipusės meilės, kontrolės fašizmui, geležine drausme išvaduojančiam tautas iš moralinių jausmų, daugiau nebereikia laikytis kokios nors disciplinos. Priešingai kategoriniam imperatyvui ir juo labiau sutarimui su grynuoju protu, su žmonėmis jis elgiasi kaip su daiktais, kaip su elgsenos centrais. Prieš atviros prievartos vandenyną, iš tikro paskandinusį Europą, buržuazinio pasaulio valdovai stengėsi atsiriboti nuo buržuazinio pasaulio, kol ekonominė koncentracija dar nebuvo pakankamai įsibėgėjusi. Anksčiau tik vargšai ir laukiniai buvo sukeltos kapitalistinės stichijos taikiniai. Bet totalitarinė tvarka visiškai atkuria apskaičiuoto mąstymo teises ir pagrindžiama mokslu. Jos kanonas – savas kruvinas kovingumas. Tai, kas buvo užrašyta ant sienos filosofijos ranka, pradedant Kanto *Kritikomis* ir baigiant

[10] Kant I. *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre, a. a. O.*, Bd. 6, S. 449.
[11] Spinoza, *Ethica*, pars 3, praefacio.

Nietzsche's *Dėl moralės genealogijos*, iki mažiausių smulkmenų įgyvendino vienintelis žmogus. Markizo de Sade'o kūryba parodo „intelektą, kuris nesiremia kito vadovavimu", t. y. išsivadavusį iš buržuazinio subjekto globos.

Savisauga yra konstitutyvus mokslo principas, kategorijų lentelės siela, net jei ji idealistiškai dedukuojama kaip Kanto veikaluose. Net pats *Aš*, sintetinė apercepcijos vienybė, instancija, kurią Kantas vadina aukščiausiu punktu, nuo kurio turi prasidėti bet kokia logika[12], iš tikrųjų yra materialaus egzistavimo ir produktas, ir sąlyga. Individams, priverstiems rūpintis savimi, *Aš* skleidžiasi kaip reflektuojančio numatymo ir apžvalgos instancija, ji padidėja ir sumažėja atsižvelgiant į ekonominio savarankiškumo perspektyvą ir produktyvią nuosavybę kartų raidoje. Galų gale ji perkeliama nuo nuosavybės netenkančių biurgerių totalitarinių trestų šeimininkams, kurių mokslas visiškai tampa pavergtos masių visuomenės reprodukavimo metodų visuma. Sade'as pastatė paminklą jų sugebėjimui planuoti. Valdančiųjų sandėris prieš tautas, įgyvendinamas jų nepalaužiamos organizacijos dėka, toks artimas Apšvietos dvasiai, pradedant Machiavelli'u ir Hobbesu, kaip ir buržuazinė respublika. Jis priešingas valdžios autoritetui tik tada, kai ji neįstengia priversti jai paklusti, kai ji yra prievarta, bet ne faktas. Kol neatkreipiamas dėmesys, kas naudojasi protu, pastarasis ne daugiau giminiškas prievartai negu tarpininkavimui, pagal individo ar grupės padėtį jis kaip duotybę įteisina karą ar taiką, toleranciją ar represijas. Kadangi turinio tikslus jis demaskuoja kaip gamtos jėgas prieš dvasią, kaip kenkiančius jo paties įstatymų leidybai, formaliai jis tarnauja bet

[12] Kant I. *Kritik der reinen Vernunf*, a. a. O., Bd. 3, S. 109.

kuriam natūraliam interesui. Mąstymas virsta organu, sugrąžinančiu į gamtą. Tačiau valdantiesiems žmonės tampa medžiaga, kaip visuomenei – visa gamta. Po trumpos liberalizmo interliudijos, kurios metu biurgeriai vienas kitam abipusiškai grasino, valdymas pasireiškia fašistiškai racionalizuota forma, kaip archajiškas siaubas. „Taigi reikia, – sako Frankavilio kunigaikštis kviestiniame vakare pas Neapolio karalių Ferdinandą, – religines chimeras pakeisti nuožmiausiu teroru; išvaduokite liaudį iš baimės prieš būsimą pragarą ir tuoj pat, kai tik jis bus sunaikintas, ji atsiduos bet kam; bet tą chimerišką baimę nuožmiausiu griežtumu pakeiskite baudžiamaisiais įstatymais, aišku, tai pačiai tautai, nes tik ji viena yra netvarkos valstybėje pradininkė: vien žemiausiose klasėse gimsta nepatenkintieji. Koks reikalas turtingajam rūpintis vadžiomis, kurių jis niekada nejautė, jeigu šios tuščios regimybės dėka jis įgauna teisę eksploatuoti tuos, kurie velka jo jungą? Iš tos klasės jūs nesurasite nė vieno, kas sutiktų, kad tamsiausias tironijos šešėlis dengtų jį tol, kol iš tikrųjų jis dengia ir kitus“[13]. Protas yra kalkuliavimo, planavimo organas, jis neutralus tikslų atžvilgiu, jo stichija – koordinacija. Tai, ką transcendentališkai pagrindė Kantas, panašumas tarp pažinimo ir planavimo, kuris net atokvėpio momentais kiaurai racionalizuotam buržuaziniam egzistavimui visais aspektais suteikdavo neišvengiamą tikslingumą, daugiau negu prieš šimtmetį iki sporto atsiradimo jau realizavo Sade'as. Šiuolaikinės sporto komandos, kurių susižaidimas iki smulkmenų taip reglamentuotas, kad nė vienas komandos narys neabejoja savo vaidmeniu ir kiekvieną gali pakeisti atsarginis, randa savo tiks-

[13] *Histoire de Juliette*, Hollande, 1797, t. 5, p. 319 ir t.

lų prototipą seksualinėse „Žiuljetos" komandose, kurios nepraleidžia nė vieno akimirksnio, neturi kūne nė vienos nepanaudotos angos, nė vienos neveikiančios funkcijos. Sportui būdinga įtempta, tikslinga veikla, kaip ir visoms masinės kultūros rūšims, bet iki galo neatsidavęs žiūrovas nesugeba atpažinti įvairių kombinacijų, atspėti susikryžiuojančių veiksmų, suderintų su savavališkai nustatytomis taisyklėmis, prasmės. Pati Kanto sistemos architektūrinė struktūra kartu su Sade'o orgijų gimnastinėmis piramidėmis ir ankstyvųjų buržuazinių masonų ložių principų sąvadais – jų ciniškas veidrodinis atspindys yra ištvirkėlių draugijos iš „120 dienų" griežta darbotvarkė – pranašauja gyvenimo organizaciją, iš esmės praradusią savo turiningą tikslą. Tokiuose renginiuose dar labiau negu apie pasitenkinimą tikriausiai kalbama apie jo funkcionavimo garantavimą, apie jo organizaciją, panašiai kaip kitose demitologizuotose epochose, Romoje cezarių laikais ir Renesanso laikotarpiu, kaip ir Baroko epochoje, aktyvumo schema iš esmės pranokdavo turinį. Naujaisiais laikais harmonijos ir tobulumo idėjos buvo išvaduotos iš jų religinio hipostazavimo į antgamtį ir atiduotos žmogaus siekimui kaip kriterijai, suteikiant jiems sistemos formą. Po to, kai utopija, kuri davė viltį prancūzų revoliucijai, kartu ir galingai, ir bejėgiškai įsiliejo į vokiečių muziką ir filosofiją, įvesta buržuazinė tvarka galutinai funkcionalizavo protą. Jis buvo paverstas betiksliu tikslingumu, kaip tik dėl to leidžiančiu save panaudoti bet kokiems tikslams. Jis pats ėmė žiūrėti į save kaip į planą. Totalitarinė valstybė moka pasinaudoti nacijomis. „Na, taip, prieštaravo kunigaikštis, – rašo Sade'as, – vyriausybė turi pati valdyti gyventojus, jos rankose turi būti visos priemonės, būtinos, kad juos išnaikintų, jei dėl jų

būgštauja, ir jų padaugintų, jei mano esant reikalinga, ir teisingumo svarstyklės niekada neturi įgyti pusiausvyros, išskyrus savo interesus ir aistras, priklausančias vien nuo interesų bei aistrų tų, kurie, kaip anksčiau kalbėjome, yra gavę tokią valdžios pilnatvę, kad galėtų padauginti savąją"[14]. Kunigaikštis parodo kelią, į kurį nuo seno įžengė imperializmas, pati baisiausia *ratio* lytis. „...Atimkite iš liaudies, kurią norite pavergti, jos dievą ir demoralizuokite ją; kol ji nepradės lenktis jokiam kitam dievui, išskyrus jus pačius, neturėsite jokių kitų įpročių, išskyrus jūsų įvestus, jūs visada išliksite jos šeimininku ... Mainais jai palikite net patį didžiausią sugebėjimą nusikalsti; niekada jos nebauskite, išskyrus tuos atvejus, kai jos spygliai atsigręžia prieš jus pačius"[15].

Kadangi protui nebūdingi jokie turiningi tikslai, visi afektai yra vienodai nuo jo nutolę. Jie yra tiesiog natūralūs. Principas, pagal kurį protas tiesiog priešpriešinamas viskam, kas neprotinga, grindžia tikrąją priešpriešą tarp Apšvietos ir mitologijos. Pastarosios dvasia slypi tik gamtoje kaip gamtos jėga. Kaip išorinės jėgos, vidiniai impulsai yra dieviškos ar demoniškos kilmės sudvasintos jėgos. Priešingai, sąryšį, prasmę, apskritai gyvenimą Apšvieta grąžina į subjektyvumą, kuris tokiu grąžinimu kaip tik save konstituoja. Protas yra jos cheminis agentas, sugeriantis tikrąją daiktų substanciją ir pakylantis į grynąją proto autonomiją. Kad būtų išvengta prietaringos gamtos baimės, objektyvūs veikimo ir formos vienetai visi iki galo jos kompromituojami kaip kažkokie chaotiškos medžiagos apvalkalai, o jos įtaka žmogiškai instancijai prakeikia-

[14] *Ten pat*, p. 322 ir t.

[15] *Ten pat*, p. 324.

ma kaip vergija, kol subjektas savo idealia forma visiškai tampa vieninteliu neribotu ir bergždžiu autoritetu. Visa gamtos galia virsta ne kuo kitu, kaip vien skirtybių neturinčiu subjekto abtrakčios galios pasipriešinimu. Ta specifinė mitologija, kurios Vakarų Apšvietai, net kaip kalvinizmui, derėjo atsikratyti, buvo katalikiška teorija apie *ordo* ir po jos priedanga smarkiai išsikerojusi pagoniška liaudies religija. Buržuazinės filosofijos tikslas buvo išvaduoti iš jos žmones. Bet išsivadavimas pažengė toliau, negu numatė humanistiniai iniciatoriai. Pančių atsikračiusi rinkos ekonomika kartu pasirodė kaip protą laužanti aktuali proto ir galios forma. Romantiški reakcionieriai išsakė tik tai, ką patys biurgeriai buvo patyrę savo kailiu: jų pasaulyje laisvei būdinga tendencija pavirsti organizuota anarchija. Katalikiškos kontrrevoliucijos kritika Apšvietos atžvilgiu pasirodė tokia pat teisinga kaip ir Apšvietos kritika katalikybės atžvilgiu. Apšvieta susiejo save su liberalizmu. Kai visi afektai yra verti vienas kito, savisauga, ir be to pajungusi sistemos vaizdą, atrodo yra duodanti tam taip pat tikėtiniausias elgesio maksimas. Laisvos ekonomikos sąlygomis jis turėjo tapti laisvas. Ankstyvuoju buržuazinės epochos laikotarpiu tokie tamsūs rašytojai kaip Machiavelli's, Hobbesas, Mandeville'is, suteikę savasties egoizmui žodį, visuomenę vertino harmoniją denonsuojančiu destruktyviu principu, kol šviesieji, klasikai, jos nepavertė oficialia doktrina. Buržuazinės tvarkos totalumą jie įkyriai reklamavo kaip košmarą, kuriame susilieja ir viena, ir kita, bendra ir atskira, visuomenė ir savastis. Išsivysčius ūkio sistemai, kai privačių grupių viešpatavimas ekonominiam aparatui skaldo žmones, proto identiškai išlaikoma savisauga, individualaus biurgerio sudaiktintas instinktas pasireiškia kaip destruk-

tyvi gamtos prievarta, jau daugiau neatskiriama nuo savigriovos. Jos niūriai pereina viena į kitą. Grynasis protas tampa beprotybe, neklaidingu ir neturiningu funkcionavimo būdu. Tačiau ta utopija, kuri žadėjo sutaikyti gamtą ir savastį, kartu su revoliuciniu avangardu pasitraukė iš vokiečių filosofijos slėptuvės ir iracionaliai bei protingai iškilo kaip laisvų žmonių susivienijimo idėja, užsitraukdama visą *ratio* įtūžį. Egzistuojančioje visuomenėje, nepaisant menkų moralistinių pastangų propaguoti žmoniškumą kaip racionaliausią priemonę, savisauga išlieka laisva nuo demaskuojamos kaip mitas utopijos. Sumani savisauga aukštuomenei yra kova už fašistinę valdžią, o individams – prisitaikymas bet kokia kaina prie neteisybės. Apšviestasis protas neranda tokio masto kriterijaus, kad diferencijuotų potraukį savyje ir priešingybę kitiems potraukiams bei suskirstytų visatą į sferas. Gamtos hierarchija teisingai atskleidžiama kaip viduramžių visuomenės atspindys, o vėlesni bandymai parodyti naują objektyvią vertybių išsidėstymo tvarką pažymėti melo antspaudu ant kaktos. Iracionalizmas, pasireiškiantis jam būdingomis menkomis rekonstrukcijomis, yra labai nutolęs nuo to, kad galėtų pasipriešinti pramoniniam *ratio*. Didžiojoje filosofijoje Leibnizo ir Hegelio dėka tomis subjektyviomis ir objektyviomis apraiškomis, kurios pačios savaime jau nėra mintys, buvo atskleista pretenzija rasti tiesą gilinantis į jausmus, institucijas, meno kūrinius, o iracionalizmas, šiuo ir kitais dalykais susijęs su paskutiniais Apšvietos likučiais ir šiuolaikiniu pozityvizmu, į religiją bei meną panašų jausmą izoliuoja nuo visko, kas vadinama pažinimu. Nors jam ir pavyksta apriboti šaltą protą tiesioginio gyvenimo sąskaita, tačiau pastarasis pavirsta minčiai visiškai priešišku principu. Tokio

priešiškumo priedangoje jausmas ir galų gale bet kokia žmogiška apraiška, apskritai kultūra praranda atsakomybę prieš mąstymą, kartu pavirsdama seniai iracionalia tapusios ekonominės sistemos visa apimančio *ratio* neutralizuotu elementu. Sistema iš pat pradžių nesiryžo kliautis vien traukos jėga ir ją papildė jausmo kultu. Kai sistema kviečia prie pastarojo, ji atsigręžia prieš savo mediumą, mąstymą, kuris jai pačiai, sau susvetimėjusiam protui, visada buvo įtartinas. Švelniai mylinčiųjų perteklius kino filmuose atlieka smūgio šaltakraujiškai teorijai funkciją, jo tęsinys – sentimentali argumentacija prieš neteisingumą atakuojančią mintį. Jausmus pakėlus į ideologijos rangą, nedingsta panieka tikrovės atžvilgiu. Tai, kad, palyginti su žvaigždžių aukščiu, į kurį juos pakelia ideologija, jie visada atrodo pernelyg vulgarūs, tik padeda juos ištremti. Nuosprendį jausmams jau paskelbė proto formalizacija. Net savisauga kaip natūralus instinktas, turint galvoje ir kitus potraukius, slypi netyroje sąžinėje, tik aktyvi veikla ir jai turinčios tarnauti institucijos, t. y. atskiras tarpininkavimas, aparatas, organizacija, sisteminimas, ir teoriškai, ir praktiškai gerbiamos kaip protingos; čia įtraukiamos ir emocijos.

Naujųjų laikų Apšvieta iš pat pradžių buvo paženklinta radikalumu: tai ją skiria nuo bet kokios demitologizacijos pakopos. Kai kartu su nauju visuomeninės būties būdu pasaulio istorijoje įsitvirtino nauja religija ir nauja mąstysena, su ankstesnėmis klasėmis, gentimis ir tautomis buvo sunaikinti ir ankstesni dievai. Bet ypač tada, kai tauta dėl savo likimo, pavyzdžiui, žydai, perėjo prie naujos visuomeninio gyvenimo formos, nuo seno pamėgti papročiai, šventi veiksmai ir garbinimo daiktai magiškai pavirto bjauriausiomis piktadarybėmis bei siaubingomis pamėk-

lėmis. Šiuolaikinė baimė ir idiosinkrazijos, tie koneveikiami ir niekinami būdingiausi bruožai, gali būti iššifruoti kaip žymos, kurias paliko priverstinė pažanga ir žmogaus raida. Nuo bjaurėjimosi ekskrementais ir žmogaus kūnu iki paniekos fanatizmui, tingumui, skurdui išryškėja daugybė elgesio tipų, kurie iš adekvačių ir būtinų pavirto siaubingais dalykais. Tai rodo kartu ir griovimą, ir civilizaciją. Kiekvienas žingsnis buvo pažanga, Apšvietos pakopa. Tačiau tuo metu, kai ankstesni pasikeitimai nuo pirmykščio animizmo iki magijos, nuo matriarchalinės iki patriarchalinės kultūros, nuo vergvaldystės politeizmo iki katalikų hierarchijos, kai vietoj senesnių buvo kuriamos naujos, nors ir švietėjiškos mitologijos, užkariautojų dievas – vietoj didžiosios motinos, avinėlio garbinimas – vietoj totemo, prieš apšviestojo proto saulę tirpo bet koks mitologiškas, daiktų esmėj slypintis, objektyviu save laikantis atsidavimas. Visi ankstesni ryšiai sulaukia tabu skelbiančio verdikto, neišskiriant ir tų, kurie buvo būtini buržuazinei tvarkai egzistuoti. Instrumentarijus, kuriuo valdžią paėmė buržuazija, – jėgų išlaisvinimas, visuotinė laisvė, apsisprendimas, žodžiu, Apšvieta, – atsigręžia prieš buržuaziją, kai tik ji kaip valdymo sistema panaudojama priespaudai. Visiškai atitikdama savo pačios principus ir pati Apšvieta nepasitenkina tikėjimo minimumu, be kurio buržuazinis pasaulis negalėtų egzistuoti. Ji netarnauja valdymui taip patikimai, kaip ankstesnės ideologijos. Jos antiautoritarinė tendencija, tiesa, visada slapta, komunikuojanti su proto sąvokoje glūdinčia utopija, padaro ją tokią priešišką įsigalėjusiai buržuazijai kaip ir aristokratijai, su kuria ji greitai ir paskubėjo susijungti. Galų gale antiautoritarinis principas virsta savo priešingybe, opozine instancija pačiam protui: atsisakymas pa-

ties savęs įpareigojančio, save realizuojančio leidžia valdžiai savavališkai kiekvienu atveju adekvačiai dekretuoti savo įsipareigojimus ir jais manipuliuoti. Po buržuazijos padorumo ir altruizmo, kuriems pagrįsti jai trūko pakankamai svarių priežasčių, autoritetą ir hierarchiją filosofija taip pat paskelbė dorybėmis, kurios, grindžiamos Apšvieta, jau seniai pavirto melu. Prieš tokią pačios savęs perversiją Apšvieta nesurado jokios priešingos argumentacijos, nes gryna tiesa neturi jokio pranašumo prieš jos iškraipymus, kaip ir racionalizacija prieš protą, jeigu jai nepavyksta įrodyti savo praktinio pranašumo. Su proto formalizacija pati teorija tokiu mastu, kokiu ji siekia būti kažkuo daugiau, negu neutralus veiklos būdų simbolis, tampa nesuvokiama sąvoka, o mąstymas virsta prasmingu tik tada, kai įgauna prasmę. Įkinkyta į vyraujantį gamybos būdą ir siekianti sugriauti represyvia tapusią tvarką Apšvieta sunaikina pati save. Tai aiškiai parodė pirmieji išpuoliai prieš visus traiškiusį Kantą, išpuoliai, kurių ėmėsi plačiai paplitusi Apšvieta. Kaip Kanto moralės filosofija apribojo šviečiamąją kritiką, kad išgelbėtų proto galimybę, taip iš savisaugos kylantis nereflektuojantis mąstymas, priešingai, visada siekė pavirsti kriticizmu, kad padarytų pakankamai erdvės egzistuojančiai tvarkai.

Sade'o taip pat ir Nietzsche's kūryba, priešingai, yra bekompromisė praktinio proto kritika, palyginti su kuria visa ko triuškintojo kritika atrodo paneigianti savo paties mąstymą. Mokslinį principą ji iškelia iki sunaikinimo. Tiesa, Kantas pakankamai apvalė moralinį dėsnį manyje nuo bet kokių heteronominių tikėjimų, kad pagarba Kanto įtikinėjimams tapo tokiu visiškai natūraliu psichologiniu faktu, kaip žvaigždėtas dangus virš manęs – fiziniu fak-

tu. „Proto faktu" jį pavadino jis pats[16], „visuotiniu socialiniu instinktu" – jį apibūdino Leibnizas[17]. Bet faktai nieko nereiškia ten, kur jie neegzistuoja. Sade'as neneigia jų egzistavimo. Geradarė iš dviejų seserų Žiustina yra dorovinio dėsnio kankinė. Žiuljeta iš to daro išvadą, kurios norėtų išvengti buržuazija: ji demonizuoja katalikybę kaip paskutinę mitologiją ir kartu su ja apskritai visą civilizaciją. Su sakramentu susijusi energija dabar, atvirkščiai, nukreipiama į šventvagystę. Tačiau ta atvirkštinė kryptis vėliau perkeliama į visuomenę. Vis dėlto Žiuljeta nesielgia taip fanatiškai kaip katalikybė su inkais, ji tik visiškai švietėjiškai dalykiškai daro šventvagystę, o tai nuo seniausių laikų buvo įaugę į kraują taip pat katalikams. Pirmykštės elgesio formos, kurioms civilizacija uždėjo tabu, būdamos transformuotos prisidengus žvėriškumo stigma į destruktyvias, ir toliau slapta egzistavo. Žiuljeta jas įgyvendina ne kaip natūralias, bet kaip uždraustas. Ji kompensuoja jų atžvilgiu priimtą vertybinį sprendimą, kuris buvo nepagrįstas dėl to, kad nepagrįsti yra visi vertybiniai sprendimai, visiška jų priešingybe. Kai ji tokiu būdu atkuria primityvias reakcijas, jos tampa ne primityvios, o gyvuliškos. Žiuljeta, panašiai kaip Mertėjus iš *Liaisons Dangereuses*[18], įkūnija, psichologine kalba kalbant, ne nesublimuotą ir ne regresyvų *libido*, o intelektualinį regresijos malonumą, *amor intellectualis diaboli*, sumušti civilizaciją jos pačios ginklu. Ji mėgsta sistemą ir nuoseklumą.

[16] Kant I. *Kritik der praktischen Vernunf*, a. a. O., Bd. 5, S. 31, 47, 55 ir kt.

[17] Leibniz G. *Nouveaux Essais sur L'Entendement Humain*, Ed. Erdmann, Berlin, 1840, Buch 1, Kapitel 2, 9, S. 215.

[18] Plg. Heinricho Manno įvadą „Insel" leidyklos leidinyje.

Ji puikiai naudojasi racionalaus mąstymo organu. O dėl savęs valdymo, tai kartais jos nurodymai susiję su Kanto nurodymais, pavyzdžiui, su specialiu pagrindinio principo taikymu. Pastarasis[19] teigia: „Taigi dorybėje, kadangi jos pagrindas yra vidinė laisvė, glūdi ir žmonių įtikinantys priesakai visus savo sugebėjimus ir polinkius pajungti jo (proto) vadovavimui, taigi ir savęs valdymą, papildantį draudimą neleisti savo jausmams ir polinkiams įsivyrauti savyje (apatijos pareiga): nes kol protas nepaims valdymo į savo rankas, pastarosios žais žmogumi". Žiuljeta pamoko nusikaltėlį savidisciplinos. „Visų pirma per kelias dienas iš anksto apgalvokite savo veikimo planą, įvertinkite visas jo pasekmes, atidžiai patikrinkite, kas Jums gali būti naudinga ... kas galbūt gali Jus išduoti, pasverkite visa tas aplinkybes taip pat šaltakraujiškai, tarsi Jūs būtumėte susekti"[20]. Žudiko veide turi atsispindėti didžiausia ramybė. „...tegu Jūsų veido bruožai išreiškia ramybę ir abejingumą, šitoje situacijoje pabandykite išlaikyti kuo didesnį šaltakraujiškumą ... ir jei Jūs nebūsite tikri, kad Jums nebaisūs jokie sąžinės priekaištai, o tokiais tapsite tik įpratę nusikalsti, jei, kartoju aš, Jūs nebūsite tuo labai įsitikinę, tai veltui stengsitės tapti savo mimikos šeimininkais..."[21]. Formalistiniam protui laisvė nuo sąžinės priekaištų yra tokia pat esminga kaip ir laisvė nuo meilės ar neapykantos. Atgaila suponuoja praeitį, kuri, priešingai populiariai buržuazijos ideologijai, buvo laikoma niekuo, kaip būtį; ji yra atžanga, apie kurią perspėti būtų vienintelis pasiteisinimas prieš buržuazinę praktiką.

[19] Kant I. *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, a.a. O., Bd. 6, S. 408.
[20] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 4, p. 58.
[21] *Ten pat*, p. 60 ir t.

Juk antrindamas stoikams Spinoza sako: *Poenitentia virtus non est, sive ex ratione non oritur, sed is, quem facti poenitet, bis miser seu impotens est*[22]. Tačiau visiškai pagal kunigaikščio Frankavilio dvasią jis kartu priduria *terret vulgus, nisi metuat*[23], todėl kaip nuoseklus makiavelistas mano, kad nuolankumas ir atgaila kaip baimė bei viltis, nepaisant viso jų priešingumo protui, yra labai naudingi. „Būtina dorybės prielaida yra apatija (vertinama kaip stiprybė)", – teigė Kantas[24] skirdamas, panašiai kaip Sade'as, tą „moralinę apatiją" nuo bejausmiškumo kaip indiferentiškumo jusliniams dirgikliams. Entuziazmas yra blogas. Ramybė ir ryžtingumas yra teigiami dorybės bruožai. „Tai sveikatos moraliniame gyvenime būklė, priešingai jai, afektas, net sukeliamas vaizdinių apie gėrį, yra trumpalaikė blizganti regimybė, paliekanti nuovargį"[25]. Žiuljetos draugė Klervil tą patį teigia apie ydas[26]. „Mano siela tvirta, ir aš visai nemanau teikti pirmenybę laimingos apatijos, kuria džiaugiuosi, jausmingumui. O Žiuljeta... tu turbūt nusivili pavojingu jausmingumu, kuriuo didžiuojasi daugelis bepročių". Apatija atsiranda buržuazinės, taip pat antikinės istorijos posūkio momentais, kai galingų istorinių tendencijų *pauci beati* akivaizdoje aptinkamas savo bejėgiškumas. Jos žymi atskiro žmogaus spontaniškumo atsitraukimą į privačią sritį, kartu kaip pirmą tikrai buržuazinę egzistavimo formą. Stoicizmas, o tai buržuazinė filosofija, kitų kančios akivaizdoje palengvina privilegijuotiesiems drąsiai žvelgti į jiems patiems

[22] Spinoza, *Ethica*, pars 4, prop. 54, p. 368.

[23] *Ten pat*, schol.

[24] Kant I. *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, a.a. O., Bd. 6, S. 408.

[25] *Ten pat*, p. 409.

[26] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 2, p. 114.

kylančius pavojus. Visuotinumas patvirtinamas tuo, kad asmeniškas egzistavimas kaip apsauga nuo jo paverčiamas principu. Privati biurgerio sritis yra degradavęs kultūrinis aukščiausių klasių laimėjimas.

Žiuljetos *credo* – mokslas. Pasibaisėtinas jai kiekvienas garbinimas, kurio racionalumo neįmanoma įrodyti: tikėjimo Dievu ir jo mirusiu Sūnumi, paklusimo dešimčiai įsakymų, gėrio pranašumo prieš blogį, šventumo prieš nuodėmę. Patrauklios jai reakcijos, kurias civilizacijos legendos paskelbė už įstatymo ribų. Kaip šiuolaikiškiausias pozityvizmas ji operuoja semantika ir logine sintakse, bet skirtingai negu naujausios administracijos įgaliotieji, ji, tarsi kovojančios Apšvietos duktė, savo kalbos kritiką iš esmės nukreipia ne prieš mąstymą ir filosofiją, o prieš religiją. „Miręs Dievas! – sako ji apie Kristų[27], – niekas negali būti komiškiau negu šis nerišlus žodžių junginys iš katalikų žodyno: Dievas, tai reiškia amžinas; mirtis, tai reiškia neamžina. Idiotai krikščionys, ką jūs ruošiatės daryti su savo mirusiu Dievu?" Jos ypatinga aistra yra be pakankamo mokslinio įrodymo pasmerktojo pavertimas kažkuo vertesniu, ko būtų siekiama, kaip ir be įrodymo pripažintojo – bjaurėjimosi objektu, vertybių pervertinimas, „drąsa tam, kas uždrausta"[28], be Nietzsche's išdavikiško „Į sveikatą!", be jo biologinio idealizmo. „Ar reikalinga dingstis padaryti nusikaltimą?" – visiškai pagal Nietzsche sušunka jos gera draugė kunigaikštienė Borgezė[29]. Nietzsche paskelbia jos mokymo kvintesenciją[30]. „Pir-

[27] *Ten pat*, t. 3, p. 282.

[28] Nietzsche F. *Umwertung aller Werte*, in *Werke*, Kröner, Bd. 8, S. 213.

[29] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 4, p. 204.

[30] E. Dührenas *Naujuose tyrinėjimuose* (Berlin, 1904, S. 453 ir t.) paskelbia tokį artimumą.

moji *mūsų* meilės žmogui tezė: silpnieji ir nevykėliai turi žūti. Ir jiems čia reikia padėti. Kas gali būti žalingiau už kažkokią ydą – užuojautą veikimu visiems nevykėliams ir silpniesiems – krikščionybę..."[31] Pastaroji „nepaprastai suinteresuota sutramdyti tironus ir juos redukuoti į broliškumo principus... žaidžia silpnųjų žaidimą, atstovauja jiems, priversta kalbėti kaip jie... Drįstame būti įsitikinę, kad iš tikrųjų tuos pančius silpnieji ir pasiūlė, ir uždėjo, kai žynių valdžia atsitiktinai perėjo į jų rankas"[32]. Tuo prie moralės genealogijos prisideda Žiuljetos mentorius Nuarsėjus. Nietzsche piktavališkai garbina stipriuosius ir jų žiaurumą, nukreiptą į „išorę, ten, kur prasideda svetimumas", t. y. prieš viską, kas nepriklauso jiems patiems. „Čia jie mėgaujasi jokia socialine prievarta nevaržoma laisve; dykroje jie atsigriebia už tą įtampą, kurią patyrė būdami ilgą laiką uždaryti ir tramdomi taikiame bendruomenės gyvenime; jie grįžta *atgal* į plėšriojo žvėries sąžinės nekaltybę kaip džiūgaujantys siaubūnai ir po galbūt šlykščiausios žudymų, padegimų, prievartavimų, kankinimų serijos valiūkiškai ir ramia sąžine pasišalina tarsi iškrėtę tik kokį studentišką pokštą ir tikėdami, kad dabar poetai ilgam turės ką apdainuoti ir šlovinti. [...] Šita kilmingųjų rasių „drąsa", beprotiška, absurdiška, ūmi, – šitaip ji mėgsta reikštis, – pats tas karo veiksmų netikėtumas, neįtikimumas, [...] abejingumas ir saugumo, kūno, gyvybės patogumų nepaisymas, siaubą keliantis linksmumas ir neapsakomas smagumas, kai griaunama, kai patiriama palaima švenčiant pergalę ir vykdant žiaurumus"[33].

[31] Nietzsche F. a. a. O., Bd. 8, S. 218.

[32] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 1, p. 315 ir t.

[33] Nietzsche F. *Apie moralės genealogiją*, Vilnius, 1996, p. 50.

Ta drąsa, kurią parodyti garsiai šaukia Nietzsche, sužavi taip pat Žiuljetą. „Gyventi pavojinga" – tai ir jos pašaukimas: ... *oser tout dorènavant sans peur*[34]. Yra silpnieji ir stiprieji, yra klasės, rasės ir nacijos, kurios valdo, ir yra jų pavergtieji. „Prašom parodyti man, – sušunka ponas Vernėjus[35], – kur yra tas mirtingasis, kuris būtų toks kvailas, kad, neatsižvelgdamas į teisę ir faktus, liktų įsitikinęs, jog žmonės gimsta lygūs! Tik toks žmonių priešas kaip Rousseau galėjo iškelti panašų paradoksą, nes jis, pats būdamas iš esmės silpnas, stengėsi pažeminti tuos, iki kurių pats nevaliojo pakilti. Bet klausiu jūsų, kaip drįsta keturių pėdų ir dviejų colių aukščio pigmėjas lygintis su aukščio ir stiprybės pavyzdžiu, kurį gamta apdovanojo Heraklio jėga ir išvaizda? Ar tai nereikštų bandymo musę sulyginti su drambliu? Jėga, grožis, ūgis, iškalbingumas – tai vertybės, nulėmusios visuomenės aušros pradžioje valdžios perėjimą į valdytojų rankas". „Reikalauti iš jėgos, – tęsia Nietzsche[36], – kad ji reikštųsi *ne* kaip jėga, kad *ne*norėtų įveikti, nugalėti, įsiviešpatauti, *ne*trokštų priešų, priešinimosi, triumfo, yra lygiai taip pat beprasmiška, kaip reikalauti iš silpnybės, kad ji reikštųsi kaip jėga". „Nejaugi jūs iš tikrųjų norite, – kalba Vernėjus[37], – kad tas, kuris iš prigimties turi didžiausią polinkį nusikalsti, ar tai būtų dėl jo jėgų pranašumo, ar dėl jo organų subtilumo, ar dėl jo visuomeninę padėtį atitinkančio išsilavinimo arba jo turto, nejaugi jūs norite, kartoju aš, kad tas individas būtų teisiamas pagal tuos pačius įstatymus kaip ir tas, kuris viską vertina kaip dorybę ir su-

[34] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 1, p. 300.
[35] *Histoire de Justine*, Hollande, 1797, t. 4, p. 4.
[36] Nietzsche F. *Apie moralės genealogiją*, p. 54.
[37] *Histoire de Justine*, Hollande, 1797, t. 4, p. 7.

silaikymą? Ar bus teisingas įstatymas, kuris abu vyrus teis vienodai? Ar natūralu, kad su tuo, kurį visa žadina daryti blogį, bus elgiamasi taip pat kaip su tuo, kurį visa kviečia būti apdairiam".

Kai su objektyvia gamtos tvarka buvo susidorota kaip su prietaru ir mitu, liko gamta kaip materijos masė. Nietzsche nenori žinoti jokio įstatymo, „kurį mes ne tik pripažįstam, bet ir pripažįstam esantį aukščiau už mus"[38]. Pagal tai, kiek intelektas, matuojamas savisaugos matu, laikosi gyvenimo dėsnio, tas dėsnis yra stipresniojo įstatymas. Ir jei dėl formalizmo protas neįstengia duoti žmonijai būtiną pavyzdį, palyginti su apgaulinga ideologija, jis naudojasi faktiškumo pranašumu. Kalti, taip moko Nietzsche, yra silpnieji, jie savo gudrumu apeina natūralų įstatymą. „*Paliegėliai* kelia žmogui didžiausią pavojų: *ne* piktieji, *ne* „plėšrūnai". Iš anksto pasmerktieji būti nelaimingi, nugalėtieji, sugniuždytieji – tai jie yra tie *silpniausieji*, kurie labiausiai kasasi po bendruomeninio žmonių gyvenimo pamatais, pavojingiausiai nuodija ir daro abejotiną mūsų tikėjimą gyvenimu, žmogumi, pačiais savimi"[39]. Jie atnešė į pasaulį krikščionybę, kuria Nietzsche ne mažiau bjaurisi ir neapkenčia negu Sade'as. „... silpnojo represijos prieš stiprųjį iš tikrųjų neatitinka daiktų prigimties; jos priklauso ne kūniškai, bet dvasinei sričiai; kad galėtų taikyti tokias represijas, silpnasis turi pasinaudoti jėgomis, kurių jis neturi; jis turi įgyti charakterį, kurio jam neduota, tam tikra prasme prieš savo prigimtį turi panaudoti prievartą. Bet iš tikrųjų kuo teisingi šitos išmintingos motinos įstatymai, tai tuo, kad

[38] Nietzsche F. *Nachlass*, a. a. O., Bd. 11, S. 214.
[39] Nietzsche F. *Apie moralės genealogiją*, p. 139.

stiprusis įžeidžia silpnąjį, nes kad taip pradėtų elgtis, jam tereikia pasinaudoti jau turimais gabumais; jam nereikia rengtis kaip silpnajam pagal kitokį negu savasis charakterį; jis tik leidžia pasireikšti veiksmu tam, kuo jis apdovanotas iš prigimties. Tad visa, kas iš to išplaukia, yra natūralu: jo engimas, jo priespaudos veiksmai, jo žiaurumas, tironija, neteisingumas... yra tyri kaip ranka, palikusi ant jo pėdsaką; ir kai jis pasinaudoja visomis savo teisėmis, idant silpnąjį engtų ir apiplėštų, tai padaro patį natūraliausią pasaulyje dalyką... Tad mes niekada neturime jausti sąžinės graužimo, atimdami iš silpnojo tai, ką mes galime atimti, nes nepadarome nusikaltimo, kaip jį apibūdina silpnojo gynybos ar keršto aktas"[40]. Jei silpnasis ginasi, jis elgiasi neteisingai „būtent siekdamas įveikti silpnumo bruožą, įspaustą jame pačios gamtos: ji sukūrė jį vergą ir vargšą, jis nenori paklusti, tai ir sudaro jo neteisingumą"[41]. Tokiomis dirbtinėmis kalbomis garbingos Paryžiaus gaujos galva Dorvalis išdėsto Žiuljetai visų valdančiųjų klasių slaptąjį *credo*, kurį Nietzsche, papildęs jį *ressentiment'o* psichologija, iškelia kaip priekaištą dabarčiai. Kaip ir Žiuljeta, jis žavisi „puikiu poelgio baisumu"[42], net jeigu, būdamas vokiečių filosofu, ir skiriasi nuo Sade'o tuo, kad nepripažįsta kriminalinių nusikaltėlių, nes jų egoizmas nukreiptas „siekti menkų tikslų ir jais baigiasi. Jei tikslai didūs, žmonija griebiasi kitokio mastelio ir nusikaltimu nelaiko net pačių baisiausių priemonių"[43]. Palyginti su didybe, nuo panašių prietarų, iš tikrųjų būdingų buržuaziniam pasauliui,

[40] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 1, p. 208 ir t.

[41] *Ten pat*, p. 211 ir t.:

[42] Nietzsche F. *Jenseits von Gut und Böse*, Bd. 3, S. 100.

[43] Nietzsche F. *Nachlass*, a. a. O., Bd. 12, S. 100.

apsišvietusi Žiuljeta dar laisva, reketininkas jai ne mažiau simpatiškas negu ministras ne dėl to, kad jo aukų skaičius iš esmės mažesnis. Vokiečiui Nietzsche'i lemiamas grožio dalykas yra jo mastai, nepaisant visų stabų saulėlydžio, jis neįstengia pakeisti tų idealistinių įpročių, pagal kuriuos smulkų vagišių pageidautina matyti pakartą, o imperialistinius grobikiškus žygius laikyti vykdančiais pasaulinę istorinę misiją. Jėgos kultą paversdamas pasaulio istorinės misijos doktrina, vokiečių fašizmas kartu jį išvysto iki absurdo. Ponų moralė, protestuodama prieš civilizaciją, iškyla kaip išvirkščias engiamųjų reiškinys: neapykanta atrofavusiems instinktams objektyviai demaskuoja tikrąją prižiūrėtojų prigimtį, kurią atspindi tik jų aukos. Tačiau kaip didžiavalstybiškumas ir valstybinė religija ponų moralė visiškai atsiduoda civilizaciniams *powers that be*, kompaktiškai daugumai, *ressentiment'ui* ir visam tam, kam ji kažkada priešinosi. Realybė kartu ir paneigia Nietzsche, ir paliudija jo teisumą, kuris, nepaisant prisirišimo prie gyvenimo, buvo priešingas tikrovės dvasiai.

Jei atgaila laikoma priešinga protui, tai užuojauta yra tiesiog nuodėmė. Kas tiems dalykams pasiduoda, „iškreipia visuotinį įstatymą, kuris rodo, kad užuojauta, būdama tolima dorybei, tampa tikra yda, kai tik pabudina mus priešintis nelygybei, kurios reikalauja gamtos dėsniai"[44]. Sade'as ir Nietzsche žinojo, kad po proto formalizavimo užuojauta kaip natūralizuota tarpininkė dar vis išliko juslinė visuotinumo ir atskirumo tapatumo sąmonė. Ji skatino susidaryti patį neišvengiamiausią prietarą, *quamvis pietatis specimen prae se ferre videatur*, kaip sakė Spinoza[45], „juk

[44] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 1, p. 313.

[45] Spinoza. *Ethica*, pars 4, appendix, cap. 16.

ko nei protas, nei užuojauta neskatina pagelbėti kitiems, tas teisingai vadinamas nežmonišku"[46]. *Commiseratio* yra tiesiogiai pasireiškiantis žmoniškumas, bet kartu *mala et inutilis*[47], būtent kaip priešingybė tam vyriškam šaunumui, kuris nuo Romos *virtus*, perėjęs per Medičius iki Fordų *efficiency* visada buvo vienintelė buržuazinė dorybė. Klervil užuojautą vadina bobiška ir vaikiška, girdamasi savo „stoicizmu", „aistrų ramybe", „leidžiančia jai viską daryti ir viską ištverti be drebėjimo"[48]. „... Užuojauta mažiausiai yra dorybė, ji yra silpnybė, pagimdyta baimės ir nelaimės, silpnybė, kuri įveikiama tada, kai stengiamasi įveikti pernelyg didelį nervingumą, nesuderinamą su filosofijos maksimomis"[49]. Iš moters kyla „begalinės užuojautos protrūkiai"[50]. Sade'as ir Nietzsche žinojo, kad jų mokslas apie užuojautos nuodėmingumą yra senas buržuazinis palikimas. Nietzsche remiasi visomis „stipriomis epochomis", „aukštosiomis kultūromis", Sade'as – Aristoteliu[51] ir peripatetikais[52]. Užuojauta negali atsilaikyti prieš filosofiją. Ne išimtis čia net pats Kantas. Jo žodžiais, tai „tam tikras silpnavališkumas" ir jis „pats savaime neturi dorybės vertės"[53]. Tačiau jis nepastebi, kad ant „visuotinio geranoriškumo žmonijos atžvilgiu"[54] principo, kurį jis, priešingai Klervil racionalizmui, stengiasi pakeisti užuojauta, krenta

[46] *Ten pat*, prop. 50, schol.
[47] *Ten pat*, prop. 50.
[48] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 2, p. 125.
[49] *Ten pat*.
[50] *Nietzsche contra Wagner*, a. a. O., Bd. 8, S. 204.
[51] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 1, p. 313.
[52] *Ten pat*, t. 2, p. 126.
[53] Kant I. *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhanenen*, a. a. O., Bd. 2, S. 215 ir t.
[54] *Ten pat*.

taip pat iracionalizmo prakeiksmas, kaip ir ant „tos geros aistros", galinčios žmogų lengvai suvilioti ir padaryti „silpnavaliu dykinėtoju". Apšvieta neleidžia suklaidinti, jai neturi pranašumo visuotinis faktas prieš atskirą, visa apimanti meilė prieš ribotą. Užuojauta abejotina. Kaip ir Sade'as, jai įvertinti Nietzsche pasitelkia *ars poetica*. „Aristotelio teigimu, graikai labiau kentėjo dėl užuojautos perviršio: dėl to būtina iškrova tragedijos dėka. Matome, koks įtartinas jiems buvo šis polinkis. Jis pavojingas valstybei, griauna tvirtumą ir griežtumą, herojus priverčia elgtis tarsi raudančias bobas ir t. t."[55] Zaratustra skelbia: „Kiek gerumo, kiek silpnybės matau aš. Kiek teisingumo ir užuojautos, tiek ir silpnybės"[56]. Iš tikrųjų užuojautai būdingas momentas, prieštaraujantis teisingumui, su kuriuo Nietzsche jį sumaišo. Jis patvirtina nežmoniškumo taisyklę ta išimtimi, kurią praktikuoja. Rezervuodama neteisingumo panaikinimą kaip meilę artimui su visu jai būdingu atsitiktinumu, užuojauta priima universalaus susvetimėjimo dėsnį, kurį ji norėtų sušvelninti kaip nekintamą dalyką. Galbūt pavienis užjaučiantysis ir įkūnija visuotinumo reikalavimą, priverčiantį gyventi užjaučiant, nepaisant visuotinumo, nepaisant gamtos ir visuomenės, kuri jo atsisako. Tačiau individo realizuojama vienybė su visuotinumu kaip su vidujybe dėl individo silpnumo pasirodo esanti apgaulinga. Ne užuojautos švelnumas, bet ribotumas daro ją abejotiną, jos visada trūksta. Kaip stoikų apatija, su kuria buržuazinis šaltumas, ta visiška užuojautos priešingybė, slepia vargingą ištikimybę visuotinumui, nuo kurio ji atsiribojo, labiau, negu jame dalyvaujanti bendruomenė, prisitaikiu-

[55] Nietzsche F. *Nachlass*, a. a. O., Bd. 11, S. 227 ir t.
[56] Nietzsche F. *Also sprach Zarathustra*, a. a. O., Bd. 6, S. 248.

si prie pasaulio, taip užuojautos demaskuotojai negatyviai prisipažįsta esą revoliucijos šalininkai. Užuojautos narciziškos deformacijos, kaip filantropo entuziazmas ir socialinės sferos darbuotojo moralinis pasitenkinimas, yra ne kas kita kaip giliai pajaustas skirtumo tarp vargšo ir turtingo konstatavimas. Tiesa, neapdairiai prasitarusi apie žiaurumo potraukį, filosofija padarė jį prieinamą tiems, kurie mažiausiai įstengė jai atleisti tą prisipažinimą. Pasaulio fašistiniai ponai pasibjaurėjimo užuojauta jausmą pavertė pasibjaurėjimo politiniu pakantumu jausmu ir kvietimu įvesti nepaprastąją padėtį, ir tuo jie buvo panašūs į Schopenhauerį, į jo užuojautos metafiziką. Viltį aprūpinti žmoniją jis laikė arogantiška beprotybe to, kuriam nelieka viltis niekuo, išskyrus nelaimę. Užuojautos priešininkai nepanoro žmogaus tapatinti su nelaime. Nelaimės egzistavimas jiems buvo gėda. Jų delikatus bejėgiškumas nepakentė, kad žmogui būtų parodytas gailestis. Nusivylę jie perėjo prie valdžios, nuo kurios jie vis dėlto visada praktiškai atsiribodavo, gyrimo, kai statydavo jai tiltus.

Gėris ir geranoriškumas tampa nuodėme, valdymas ir priespauda – dorybe. „Visi geri dalykai kadaise buvo blogi; kiekvieną įgimtą dorybę pagimdė gimtoji nuodėmė“[57]. Naujaisiais laikais į tai labai rimtai žiūri ir Žiuljeta – ji pirmoji sąmoningai pervertina vertybes. Kai ideologija buvo sunaikinta, ji tai, ką krikščionybė ideologijoje, bet ne visada gyvenime, laikė siaubinga, padaro savo moralės principu. Kaip tikra filosofė čia ji išlieka šalta ir reflektuojanti. Viskas vyksta be iliuzijų. Į Klervil pasiūlymą įvykdyti šventvagystę ji atsako: „Kadangi mes netikim Dievą, mieloji, pasakiau aš jai, tai šventų daiktų išnieki-

[57] Nietzsche F. *Genealogie der Moral*, a. a. O., Bd. 7, S. 421.

nimas, kurio tu trokšti, yra ne kas kita kaip visiškai nenaudingas vaikiškumas... Turbūt aš tvirtesnė už tave; mano ateizmas pasiekė apogėjų. Todėl nemanyk, kad man reikia tavo siūlomo vaikiškumo, idant juo sustiprėčiau; aš taip padarysiu, nes tai tau teikia pasitenkinimą, bet tik dėl pramogos" – amerikiečių žmogžudė Annie Henry pasakytų *just for fun* – „ir niekada to nepadarysiu kaip būtinybę, tarsi tam, kad sustiprinčiau savo mąstyseną, tarsi tam, kad įtikinčiau juo kitus"[58]. Nušvitusi nuo efemeriško draugiškumo bendrininkei, ji leidžia laimėti savo principams. Neteisingumas, neapykanta, griovimas tampa net funkcionuojančiais po to, kai dėl proto formalizacijos visi tikslai kaip iliuzijos praranda būtinumo ir objektyvumo pobūdį. Apžavai pavirsta paprasčiausiu veiksmu, priemone, trumpai tariant, – industrija. Proto formalizacija yra tiesiog mašininio gamybos būdo intelektuali išraiška. Priemonė fetišizuojama: ji praryja troškimą. Panašiai kaip Apšvieta teoriškai paverčia iliuzijomis tuos tikslus, kuriais buvo pagražintas ankstesnių laikų valdymas, dėl pertekliaus galimybės ji atima ir praktinį pagrindimą. Valdymas išgyvenamas kaip savitikslis, kaip ekonominės valdžios forma. Pasitenkinimas, panašiai kaip jį uždraudusi metafizika, jau parodo tai, kas pasenę ir nerealu, požymius. Žiuljeta kalba apie nusikaltimo motyvus[59]. Ji pati ne mažiau trokšta garbės ir pinigų kaip jos draugas Sbriganis, tačiau ji dievina tai, kas uždrausta. Sbriganis, tas priemonių ir pareigos žmogus, yra pažangesnis. „Praturtėti, štai apie ką kalbama, ir mes esame labiausiai kalti, kai nepasiekiame to tikslo; tik kai esi teisingame kely-

[58] Sade D. A. F. de. *Histore de Juliette*, t. 3, p. 78 ir t.
[59] *Ten pat*, t. 4, p. 126 ir t.

je, kad taptum turtingas, galima leisti sau pelnyti malonumą: iki tol dera apie tai užmiršti". Nepaisant viso racionalaus pranašumo, Žiuljeta dar laikosi prietaringumo. Ji suvokia šventvagystės naivumą, bet galiausiai iš jos patiria malonumą. Tačiau kiekvienas malonumas virsta stabu: tai pasiaukojimas dėl kito. Gamta paprasčiausiai nežino malonumo: joje viskas baigiasi poreikių patenkinimu. Bet kuris troškimas yra socialinis – nesublimuotais afektais ne mažiau negu sublimuotais. Jis randasi iš susvetimėjimo. Net jei malonumui trūksta žinojimo, kad tai uždrausta, ir tai jį žeidžia, jis kyla iš civilizacijos, iš tvirtos tvarkos, iš kurios jis, saugomas iš prigimties, vėl stengiasi grįžti atgal. Tik kai nuo darbo būtinumo, nuo individo prisirišimo prie apibrėžtos socialinės funkcijos ir galų gale prie savasties žmonės sugrįžta svajodami apie laisvus nuo valdymo, disciplinos nevaržomus pirmykščius laikus, jie patiria malonumo žavesį. Civilizacijos įtrauktųjų nostalgija, „objektyvi neviltis" tų, kurie turėjo pavirsti visuomeninės tvarkos elementais, buvo tai, kuo maitinosi meilė dievybėms ir demonams; savo maldose jie kreipėsi į juos kaip į pasikeitusią gamtą. Mąstymas atsirado išsilaisvinant iš baisios gamtos, kuri galų gale buvo pavergta. Pasitenkinimas yra tarsi jos kerštas. Jį patirdami žmonės tarsi atsikrato mąstymo, pabėga nuo civilizacijos. Seniausiose visuomenėse toks grįžimas buvo numatytas kaip visuotinis dalykas per šventes. Pirmykštėse orgijose slypi kolektyvinės malonumo ištakos. „Tas universalios netvarkos, kuri vaizduoja šventę, antraktas, – sako Roger Caillois, – iš tikrųjų pasirodo kaip akimirka, kai panaikinama pasaulio tvarka. Todėl joje leidžiami visi ekscesai. Reikia elgtis nepaisant taisyklių, viskas turi vykti priešingai. Mito epochoje laiko tėkmė buvo atvirkštinė: gimda-

vo kaip seniai, mirdavo kaip vaikai... Tad sistemingai būdavo pažeidinėjami nurodymai, saugoję natūralią ir socialinę tvarką"[60]. Čia atsiduodama apšviestosioms pirmapradėms jėgoms; suspenduoto draudimo požiūriu tam veiksmui būdingas šėlimo ir beprotybės pobūdis[61]. Tik augant civilizacijai ir Apšvietai sustiprėjusi savastis ir sutvirtėjęs valdymas padaro šventę visišku farsu. Valdantieji malonumą įtraukia į apyvartą kaip racionalų dalyką, kaip duoklę ne visiškai pavogtai gamtai, kartu jie mėgina jį nukenksminti dėl savęs ir išlaikyti jį aukštojoje kultūroje; priešingai, pavergtiesiems dozuoti jį tada, kai jie negali visiškai jo netekti. Malonumas tampa manipuliacijos objektu tol, kol galutinai neužgęsta renginiuose. Vystymosi procesas vyksta nuo švenčių iki atostogų. „Kuo labiau įsigalioja socialinio organizmo komplikuotumas, tuo mažiau jis stabdo įprastinę gyvenimo eigą. Šiandien kaip vakar, o rytoj kaip šiandien viskas turi vykti toliau. Daugiau neįmanomas visuotinis protrūkis. Turbulencijos periodai tapo individualūs. Atostogos pakeitė šventes"[62]. Fašizmas jas papildė tariamu kolektyviniu susižavėjimu, sukeliamu radijo, šūkių ir benzedrino. Sbriganis nujaučia panašius dalykus. Jis leidžia sau malonumą *sur la route de la fortune* kaip atostogas. Žiuljeta, priešingai, palaiko *ancien règime*. Ji sudievina nuodėmę. Jos libertinažas persmelktas katalikybės žavesio kaip vienuolės ekstazė – pagonybės.

Nietzsche žinojo, kad bet koks malonumas yra vis dar mitinis. Atsiduodamas gamtai malonumas atsisako to, kas

[60] Caillois R. „Théorie de la Fête", in *Nouvelle Revue Française*, Jan. 1940, p. 49.

[61] *Ten pat*.

[62] *Ten pat*, p. 58 ir t.

galėtų būti, o užuojauta – visumos pakeitimo. Abiem būdingas rezignacijos momentas. Nietzsche jį įžiūri visose jo priebėgose – ir kaip pasitenkinimo savimi vienatvėje, ir kaip mazochistinį momentą, – depresijų metu kaip savigraužą. „Prieš visus tik pasitenkinantys!"[63] Žiuljeta jį mėgina išgelbėti, atmesdama pasiaukojančią, buržuazinę meilę, kuri tarsi atkirtis buržuazijos protingumui yra būdinga paskutiniam jos egzistavimo šimtmečiui. Meilėje malonumas buvo susijęs su žmogaus sudievinimu, su jo sužadinimu, tai buvo tikrai humaniška aistra. Galų gale jos buvo atsisakyta kaip lyties nulemto vertybinio sprendimo. Entuziastingas mylimojo garbinimas, kaip ir begalinis mylimosios žavėjimasis juo, visada naujai nušviesdavo tikrąją moters nelaisvę. Pripažįstant tą nelaisvę visais laikais vykdavo lyčių susitaikymas: moteris, atrodo, savanoriškai sutikdavo su savo pralaimėjimu, o vyras pripažino savo pergalę prieš ją. Krikščionybė lyčių hierarchiją, jungą, kuriuo moters charakterį suvaržė vyriška nuosavybės tvarka, pakeitė širdžių vienybe santuokoje, numaldė atsiminimą apie geriausios ikipatriarchalinės praeities lyčių tarpusavio santykius. Stambiosios pramonės epochoje meilė panaikinama. Vidutinės nuosavybės išnykimas, ūkio laisvo subjekto žūtis paliečia šeimą: ji daugiau nebėra kažkada garsi visuomenės ląstelė, nes daugiau neegzistuoja kaip biurgerio ekonominio buvimo bazė. Jaunajai kartai šeima daugiau nėra gyvenimo horizontas, išnyksta tėvo savarankiškumas ir kartu su juo pasipriešinimas jo autoritetui. Anksčiau vergiška padėtis tėvų namuose uždegdavo mergaitę aistra, atrodo, vedančia į laisvę, bet nepadedančia realizuotis nei santuokoje,

[63] Nietzsche F. *Nachlass*, a. a. O., Bd. 12, S. 364.

nei kur nors kitur. Dabar atsiverianti merginai įsidarbinimo perspektyva užtemdo meilę. Kuo visuotiniau šiuolaikinės pramonės sistema priverčia kiekvieną jai parsisamdyti, tuo labiau tai, kas nepriklauso neaprėpiamai *white trash* jūrai, į kurią įsilieja nekvalifikuoto darbo ir bedarbystės srautai, tampa maža ekspertize, egzistavimu, turinčiu pasirūpinti savimi. Turint galvoje kvalifikuotą darbą, tai verslininko savavaliavimas (kuris jau yra praeities dalykas) kaip būdingas bruožas plintantis tarp visų, kuriems leista dalyvauti gamyboje, taip pat ir tarp „pagal specialybę" dirbančių moterų. Žmonių savigarba auga proporcingai jų pakeičiamumui. Vis dėlto palyginti su šeima tai yra tokia pat maža rizika kaip laisvu nuo darbo laiku meilės ryšys su *boy-friendu*, atveriantis rojaus vartus. Žmonės pripranta racionaliai, apdairiai vertinti savo lytiškumą, o tai apsišvietusiame Žiuljetos rate jau seniai buvo paskelbta išmintimi. Dvasia ir kūnas iš tikrųjų išsiskiria, kaip to, tarytum netaktiški biurgeriai, reikalavo tie ištvirkėliai. „Man dar kartą atrodo, – racionalistiškai[64] paskelbė Nuarsėjus, – kad tai labai skirtingi dalykai, mylėti ir jausti pasitenkinimą ... nes švelnūs jausmai priklauso užgaidų ir sąlygiškumų sričiai, bet jų jokiu būdu nesukelia kaklo ar liemens įlinkio grožis; ir šitie dalykai, pagal mūsų skonį galintys sukelti gyviausius fizinius afektus, vis dėlto neturi teisės, man atrodo, būti laikomi sukeliančiais dvasinius afektus. Idant užbaigčiau savo mintį, nurodysiu, kad Belicija yra bjauri, jai keturiasdešimt metų, jai nebūdingas joks gracingumas, ji neturi nė vieno taisyklingo bruožo; bet ji protinga, puikaus charakterio, ji turi milijonus dalykų, kurie atitinka mano jaus-

[64] Sade D. A. F. de. *Histore de Juliette*, t. 2, p. 81 ir t.

mus ir pomėgius; man nekyla noro permiegoti su Belicija, nepaisant to, aš ją mylėsiu beprotiškai; Aramintos, priešingai, aistringai geisiu, bet jos iš visos širdies neapkęsiu, kol nepraeis troškimo karštligė..." Neišvengiama pasekmė, implicitiškai būdinga karteziškai skirstant žmones į mąstančios ir tįsios substancijos, čia kuo aiškiausiai pasireiškia kaip romantinės meilės destrukcija. Pastaroji laikoma apdangalu, kūniško impulso racionalizacija, „melaginga ir visada pavojinga metafizika"[65], kaip savo plačioje kalboje apie meilę skelbia grafas Belmoras. Nepaisant viso ištvirkimo, Žiuljetos draugai seksualumą laiko švelnumo priešingybe, žemišką meilę – nežemiškos meilės priešingybe ne tik kaip didelį indėlį, bet ir kaip nekaltą dalyką. Kaklo grožis ir liemens įlinkis veikia seksualumą ne kaip neistoriniai, gamtiniai faktai, bet kaip vaizdai, kupini istorinės patirties; joje gyvas polinkis į tai, kas yra kita negu gamta, į ne tik lytiniais santykiais apsiribojančią meilę. Bet švelnumas, juo labiau nekūniškas, yra pakitęs seksualumas, rankos prisilietimas prie plaukų, bučinys į lūpas, išreiškiantys dvasinės meilės beprotybę, yra ne kas kita kaip tramdantys smūgiai ir įkandimai, kurie lytinio akto metu būdingi Australijos laukiniams. Perskyra yra abstrakti. Tikrąją daiktų padėtį, moko Belmoras, metafizika falsifikuoja, ji kliudo matyti mylimąjį tokį, koks jis yra, ji kyla iš magijos, ji – šydas. „Ir aš nedrįstu jį nuplėšti nuo akių! Tai silpnybė ... silpnadvasiškumas. Kai malonumas liaujasi, man kyla noras anksčiau mane apakinusią dievybę analizuoti"[66]. Meilė – nemokslinė sąvoka. „... mus nuolat klaidina melagingos są-

[65] *Ten pat*, t. 3, p. 172 ir t.

[66] *Ten pat*, p. 176 ir t.

vokos, – aiškina Dolmansas garsiame *Filosofijos buduaro* penktame dialoge, – aš nežinau, kas yra širdis. Aš tai vadinu tiesiog taip: dvasios silpnumas"[67]. „Leiskime sau akimirką, – kaip sako Lukrecijus, – kreiptis į „gyvenimo prielaidas", t. y. į šaltakraujišką analizę, „ir atrasime, kad nesiduoda analizei nei pamiltųjų išaukštinimas, nei apskritai romantinis jausmas ... aš myliu vien kūną ir vien dėl kūno aš gailiuosi, nors bet kurią akimirką vėl galiu jį atgauti"[68]. Turint galvoje visus tuos dalykus, viena yra tikra: meilės suskaidymo, tos pažangos veiklos, suvokimas. Tokie suskaidymai, sumechaninantys troškimą ir iki sukčiavimo iškreipiantys aistrą, iš esmės pažeidžia meilę. Liaupsindama genitalinį ir iškrypėlišką seksualumą, pakenkdama viskam, kas negamtiška, nematerialu, iliuziška, Žiuljeta kaip pasileidėlė pati pasmerkia save tam normalumui, kuris kartu su utopiniu meilės perviršiu, su aukščiausia laime ir didžiausiu artimumu sumažina fizinį malonumą. Iliuzijas praradęs ištvirkėlis, kurį gina Žiuljeta, seksualinių pedagogų, psichoanalikų ir hormonų fiziologų dėka tampa draugišku praktišku žmogumi, aiškinančiu savo požiūrį į sportą, higieną ir lytinį gyvenimą. Žiuljetos kritika dvejopa kaip ir pati Apšvieta. Kadangi piktadariškas visų tabu sugriovimas, su kuriuo kadaise buvo susijusi buržuazinė revoliucija, neatnešė naujos teisingumo realybės, tai kartu su sukilninta meile ji toliau gyvuoja kaip ištikimybė jau priartėjusiai utopijai, visiems dovanojanti fizinį pasitenkinimą.

„Juokingas entuziazmas", kuris tam tikrą individą priskyrė mums kaip unikalų, moters iškėlimas meilės sferoj

[67] Edition privée par Helpey, p. 267.

[68] Sade D. A. F. de. *Histore de Juliette*, t. 3, p. 176 ir t.

nubloškia mus atgal nuo krikščionybės į matriarchato pakopą. „... Neabejotina, kad mūsų riteriškos pagarbos dvasia, kuri juokingiausiu būdu išreiškia mūsų pagarbą objektui, sukurtam tik mūsų reikmėms, nekelia abejonių, kartoju, jog ši dvasia kyla iš didelės pagarbos, mūsų protėvių kažkada rodytos moterims dėl jų užsiėmimo pranašavimu, kurį jos praktikavo mieste ir kaime; siaubas nulėmė, kad iš paprastos baimės perėjome prie kulto ir riteriškumas susiformavo prietarų lopšyje. Tačiau ši pagarba niekada nebuvo būdinga pačiai gamtai, jos ten ieškoti būtų buvęs tuščias laiko leidimas. Šitos lyties nepilnavertiškumas, palyginti su mūsų, yra pakankamai pagrįstas tiek, kad mums kiltų užtektinai rimtas motyvas ją gerbti, o iš šios aklos pagarbos atsirandanti meilė yra, kaip ir ji pati, ne daugiau kaip prietaras"[69]. Prievarta, nesvarbu kokia legalumo priedanga ji būtų pridengta, galiausiai remiasi visuomeninė hierarchija. Gamtos valdymas atkuriamas žmonių visuomenėje. Krikščioniškajai civilizacijai, kuri fiziškai silpnojo idėją leido panaudoti stipraus vergo išnaudojimui, niekada nepavyko užkariauti atsivertusių tautų širdžių. Krikščioniškieji valdovai aštriu protu ir dar aštresniu ginklu pernelyg nepripažino meilės principo, kol liuteronybė, skydą ir kalaviją pavertusi Evangelijos kvintesencija, nepanaikino prieštaravimo tarp valstybės ir doktrinos. Dvasinę laisvę ji tiesiogiai tapatino su realios priespaudos teigimu. Tačiau moteryje išdeginta silpnumo žymė, dėl silpnumo ji atsiduria mažumoj net tada, kai pagal skaičių moterų būna daugiau nei vyrų. Kaip užkariautų vietinių gyventojų atveju ankstyvojo valstybingumo laikais, kaip ir kolonijų čiabuvių atveju,

[69] *Ten pat*, p. 178 ir t.

kurių organizacija ir apsiginklavimas atsilikę, palyginti su užkariautojų, kaip ir arijų pavergtų žydų atveju jų bejėgiškumas sudaro teisinį pavergimo pagrindą. Sade'o formulavimai nuspėja Strindbergo samprotavimus. „Neabejokime, kad yra toks tikras, svarbus skirtumas tarp vyro ir moters, kaip tarp žmogaus ir beždžionės džiunglėse. Turime pakankamai priežasčių neduoti moteriai teisės būti mūsų rūšies dalimi, kaip beždžionei būti mūsų broliu. Atidžiai ištirkite nuogą moterį greta tokio pat amžiaus nuogo vyro ir jūs lengvai pastebėsite akivaizdų skirtumą (be lytinių skirtingumų) tarp šių dviejų būtybių struktūros, aiškiai matyti, kad moteris yra tik žemesnioji vyro pakopa; taip pat skiriasi ir vidinė sandara, o vieno ir kito anatominė analizė, kartu atlikta su pedantišku rūpestingumu, tą tiesą padaro akivaizdžią"[70]. Krikščionybės mėginimas ideologiškai kompensuoti lytinę priespaudą reiškiant pagarbą moteriai ir taip sukilninti atsiminimą apie archajinius laikus, užuot jį tiesiog išstūmus, atsiperka slaptu pykčiu prieš sukilnintą moterį bei teoriškai emancipuotą geidulingumą. Priespaudos praktiką atitinkantis afektas yra ne pagarba, o panieka, ir per visus krikščioniškuosius šimtmečius už meilės artimui visada slypėjo uždrausta ir priverstinė panieka objektui, kuriuo kiekvieną kartą visada būdavo atnaujinamas pastangų bergždumo atsiminimas – moteris. Už Dievo Motinos kultą jai teko užmokėti raganų manija, kuri buvo kerštas už tą išnyrantį atmintyje ikikrikščioniškos pranašės paveikslą, slapta keliantį abejones dėl šventos patriarchalinės valdymo tvarkos. Moteris sukelia laukinį pusiau pasikeitusio vyro, priversto ją gerbti, įniršį, panašiai kaip silpnasis ap-

[70] *Ten pat*, p. 188–199.

skritai tampa mirtinu priešu prieš paviršutiniškai civilizuotą stiprųjį, kuris turi jo pasigailėti. Sade'as tą neapykantą paverčia sąmoninga. „Aš niekada netikėjau, – teigia Romos policijos viršininkas grafas Gidžis, – kad iš dviejų kūnų sąjungos kada nors gali atsirasti dviejų širdžių sąjunga. Man atrodo, ta fizinė sąjunga teikia daugiariopus paniekos ... pasibjaurėjimo, bet niekados meilės motyvus"[71]. O ministras Sent-Fondsas, karališkasis valdininkas ypatingiems pavedimams, sušunka, kai jo terorizuojama mergaitė pratrūksta ašaromis, „štai tokios man patinka moterys ... kodėl negaliu jų vienu vieninteliu žodžiu atvesti iki tokios būklės!"[72] Vyras kaip valdytojas atsisako suteikti moteriai garbę būti individualiai. Moteris kaip individė yra rūšies pavyzdys, savo lyties atstovė, todėl, būdama visiškai suvokiama vyriška logika, simbolizuoja gamtą, nuolatinio pajungimo idėjai substratą, nesibaigiantį pavergimą tikrovėje. Moteris kaip tariama gamtos būtybė yra istoriją denatūralizuojantis produktas. Tačiau beviltiškas siekimas sunaikinti viską, ką įkūnija gamtos vilionė, fiziologiškai, biologiškai, tautiškai, socialiai silpnesnįjį, liudija, kad krikščionybės mėginimas buvo nesėkmingas. ... *que ne puis-je, d'un mot, les rèduire toutes en cet ètat!* Visiškai išnaikinti neapkenčiamą galingą gamtos vilionę yra toks žiaurumas, kylantis nepavykusios civilizacijos gelmėse, toks barbariškumas, kaip kita kultūros pusė. „Visus!" Kadangi naikinimas nepripažįsta išimčių, naikinimo valia totalitariška ir totalitariška yra tik valia naikinti. „Aš nuėjau taip toli, – sako Žiuljeta popiežiui, – kad panašiai kaip Tiberijus svajoju, idant žmonija

[71] *Ten pat*, t. 4, p. 261.
[72] *Ten pat*, t. 2, p. 273.

turėtų vienintelę galvą, ir kad aš turėčiau malonumą ją nukirsti vienu kirčiu!"[73] Bejėgiškumo požymiai, skuboti nekoordinuoti veiksmai, gyvūniška baimė, raudos sukelia kraujo troškimą. Neapykantos moteriai kaip pagal dvasines ir fizines jėgas silpnesnei pateisinimas, kurios kaktoj atsispindi jai taikytas valdymas, kartu yra ir neapykantos žydams pateisinimas. Su moterimis ir žydais elgiamasi taip tarsi kelis tūkstančius metų jų niekas nebūtų valdęs. Jie gyvi, nors galėjo būti sunaikinti, ir jų baimė bei silpnybė, jų didesnis, palyginti su kitais, šimtametės priespaudos pagimdytas panašumas į gamtą yra jų gyvenimo dalis. Tai sukelia aklą stipriojo, savo jėgą apmokančio įtempta distancija nuo gamtos ir amžinai priverstą savyje užgniaužti baimę, įniršį. Jis darosi panašus į gamtą tuo, kad riksmą, kurio jis neįstengia išrėkti, tūkstančius kartų ištraukia iš savo aukų. „Beprotiškos būtybės, – apie moteris rašo prezidentas Blammontas veikale *Aline et Valcour*, – kaip mėgstu jas matyti spurdančias savo rankose! Jos panašios į aviuką liūto nasruose"[74]. Ir tame pačiame laiške: „Tai panašu į miesto užėmimą, reikia užkariauti aukštumas... įsitvirtinti visuose svarbiausiuose vietovės punktuose ir iš ten pulti tą vietą nebijant pasipriešinimo"[75]. Tas, kas plyti žemiau, pritraukia puolimą: paniekinti – tai didžiausias džiaugsmas, kur apsilankė nelaimė. Kuo mažiau pavojaus tam, kas viršuje, tuo didesnis malonumas nejausti kančių, dabar suteikiančių paslaugą: tik esant kraštutinei aukų nevilčiai valdymas tampa pramoga ir jis džiūgauja, atsisakęs savo principo,

[73] *Ten pat*, t. 4, p. 379.

[74] Blammont. *Aline et Valcour*, Bruxelles, 1883, t. 1, p. 58.

[75] *Ten pat*, p. 57.

disciplinos. Jam pačiam negresianti baimė išsilieja nerūpestingu juoku ir yra paties individo kietaširdiškumo, visiškai pasireiškiančio tik kolektyve, išraiška. Garsus juokas visada demaskuodavo civilizaciją. „Iš visų lavos rūšių, kurios kaip iš kraterio išsiveržia iš žmogaus burnos, kandžiausia – pajuoka", – sako Victoras Hugo skyriuje, pavadintame „Gyvenimo audros baisesnės už okeano"[76]. „Ant nelaimingųjų, – moko Žiuljeta[77], – pagal galimybes krenta visas piktadarybių svoris; ašaros, kurias sukeli vargstantiesiems, turi galią nepaprastai sukrėsti nervų substanciją..."[78] Vietoj švelnumo troškimo bendrininku tampa žiaurumas, o lytinė meilė pavirsta tuo, kuo ji, Nietzsche's[79] teigimu, visada buvo, „pagal savo priemones – karas, pagal savo esmę – mirtina lyčių neapykanta". „Patinų ir patelių", moko mus zoologija, „ ‚meilė' arba lytinis potraukis iš pradžių ir iš esmės buvo ‚sadistiška'; neabejotina jos dalia – skausmo sukėlimas; ji tokia pat žiauri kaip ir alkis"[80]. Taip civilizacija sugrįžta prie savo paskutinio laimėjimo, gamtos baisybių. Mirtina meilė, aiškiai išryškėjusi Sade'o pasakojimo raidoje, ir Nietzsche's begėdiškas kilniadvasiškumas, bet kokia kaina besistengiantis išlaisvinti kenčiantįjį iš gėdos: įsivaizduojamo žiaurumo kaip ir įsivaizduojamos didybės santykis su žmonėmis žaidžiant ir fantazuojant toks pat žiaurus kaip vėliau vokiečių fašizmas realiame gyvenime. Bet kai bejausmis tikrovės kolosas, besubjektis kapitalizmas aklai vykdo naikinimą, maištaujančio subjekto iliuzija leidžia

[76] Hugo V. *L'Homme qui rit*, t. 8, sk. 7.

[77] Sade D. A. F. de. *Histore de Juliette*, t. 4, p. 199.

[78] Plg. *Les 120 Journées de Sodome*, Paris, 1935, t. 2, p. 308.

[79] Nietzsche F. *Der Fall Wagner*, a. a. O., Bd. 8, S. 10.

[80] Briffault R. *The Mothers*, New York, 1927, vol. 1, p. 119.

paskutiniajam dėkoti už jo įgyvendinimą, taip kartu išliejant ant panaudojamų kaip daiktų žmonių veriantį iškreiptos meilės, daiktų pasaulyje užimančios tiesioginės meilės vietą, šaltį. Liga tampa pasveikimo požymiu. Aukos pasikeitime iliuzija atpažįsta jos paniekinimą. Ji prilygina save valdymo, kurio kūniškai ji neįstengia įveikti, baisybėms. Kaip siaubas vaizduotė stengiasi išsilaikyti prieš siaubą. Romėnų patarlė, kad tikrąjį pasitenkinimą teikia rūstūs reikalai, nėra tik pakurstymas. Ja išreiškiamas neišsprendžiamas tos tvarkos, kuri laimę paverčia jos parodija tada, kai ji ją sankcionuoja, prieštaravimas ir tiesiog ją panaikina tada, kai ji paskelbiama už įstatymo ribų. Įamžinę šitą prieštaravimą, Sade'as ir Nietzsche padėjo susidaryti jo sąvokinei artikuliacijai.

Ratio požiūriu atsidavimas dievinamai būtybei atrodo kaip stabmeldystė. Kad sudievinimas privalo ištirpti, yra mitologijos draudimo, kurį paskelbė žydų monoteizmas ir jo sekuliarizuota forma, padarinys, Apšvieta, ir kuris mąstymo istorijoje realizuotas atsižvelgiant į kintančius garbinimo pavidalus. Subyrėdama ekonominė realybė, sudariusi vienokio ar kitokio prietaro pagrindą, išlaisvino specifines neigimo jėgas. Tačiau krikščionybė propagavo meilę – gryną Jėzaus garbinimą. Ji iškėlė aklą lytinį instinktą pašventindama santuoką, dangiška malone mėgindama priartinti prie žemės krištolinio skaidrumo įstatymą. Civilizacijos ir gamtos sutaikinimas, kurio ji iš anksto norėjo pasiekti, remdamasi mokymu apie nukryžiuotą Dievą, judaizmui liko toks pat svetimas kaip ir Apšvietos rigorizmui. Mozė ir Kantas bylojo ne apie jausmą, jų šaltas dėsnis nežino nei meilės, nei deginimo ant laužo. Nietzsche's kova prieš monoteizmą labiau palietė krikščionybės negu judaizmo doktriną. Nors jis neigia dėsnį,

bet nori priklausyti „aukštesnei savasčiai"[81], ne gamtai, o daugiau negu gamtai. Jis nori Dievą pakeisti antžmogiu, nes monoteizmas, juo labiau savo krikščioniška forma, tampa suprantamas kaip mitologija. Tačiau sprendžiant iš to, kaip dėl tos aukštesnės savasties Nietzsche liaupsina senus asketinius idealus kaip savęs įveikimą „dėl valdymo jėgų ugdymo"[82], aukštoji savastis pasirodo esanti beviltiškas mėginimas išgelbėti Dievą, kuris mirė, kaip Kanto pastangų transformuoti dieviškąjį įstatymą į autonomiją atnaujinimas, kad būtų išgelbėta europietiška civilizacija remiantis angliškam skepticizmui pasidavusia dvasia. Kanto principas „visur elgtis remiantis savo valios maksima kaip tokia, kuri visuotinai leisdama įstatymus kartu pati sau įstengtų būti kaip objektas"[83], taip pat yra antžmogio paslaptis. Jo valia ne mažiau despotiška kaip kategorinis imperatyvas. Abu principai nukreipti į nepriklausomybę nuo išorinių jėgų, į Apšvietos kaip esmės nustatytą besąlygišką brandumą. Tad dėl to, kad baime prieš melą, kurį šviesiausiais momentais kaip „donkichotizmą"[84] koneveikdavo net pats Nietzsche, įstatymas pakeičiamas savo leidžiamais įstatymais ir viskas tampa permatoma kaip vienas vienintelis didžiulis demaskuotas prietaras, pati Apšvieta bei tiesa bet kokiu pavidalu tampa stabu, ir suvokiame, jog „net ir mes, šiandien pažįstantieji, mes, bedieviai ir antimetafizikai, dar vis perimame liepsną to gaisro, kurį įplieskė senojo tikėjimo tūkstantmetis, to krikščioniškojo tikėjimo, kuris buvo ir

[81] Nietzsche F. *Nachlass*, a. a. O., Bd. 11, S. 216.

[82] *Ten pat*, t. 14, p. 273.

[83] Kant I. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, a. a. O., Bd. 4, S. 432.

[84] Nietzsche F. *Die Fröhliche Wissenschaft*, a. a. O., Bd. 5, S. 275; plg. Nietzsche F. *Zur Genealogie der Moral*, a. a. O., Bd. 7, S. 267–271.

Platono tikėjimas, tikėjimas, kad Dievas yra tiesa, kad tiesa – dieviška"[85]. Taigi ir mokslas patenka į tą patį kritikos lauką kaip ir metafizika. Dievo neigimui būdingas neišsprendžiamas prieštaravimas, jis paneigia patį žinojimą. Sade'o Apšvietos mintis nesiekia taip toli, tokio lūžio taško. Mokslo savirefleksija, ta Apšvietos sąžinė, tapo būdinga filosofijai, tai yra vokiečiams. Sade'ui Apšvieta ne tiek dvasinis, kiek socialinis fenomenas. Išsilaisvinimą iš tų pančių, kurių Nietzsche idealistiškai svajojo atsikratyti remdamasis aukščiausiąja savastimi, solidarumo su visuomene, raganavimu, šeima[86] kritiką jis pavertė anarchijos skelbimu. Jo kūriniai atskleidžia mitologinį dekalogo, tėvo autoriteto, nuosavybės principų, kuriais, pasak religijos, remiasi civilizacija, pobūdį. Tai kaip tik grįžimas prie visuomenės teorijos, kurią prieš šimtą metų sumanė Le Play[87]. Kiekvienam iš dešimties įsakymų tenka dalia patirti įrodomą niekingumą prieš formalaus proto instanciją. Jie visiškai parodomi kaip ideologijos. Žiuljetos reikalavimu žudiko gynimo kalbą pasako net popiežius[88]. Racionalizuoti nekrikščioniškus poelgius jam lengviau negu natūralia šviesa pateisinti krikščioniškus principus, jo nuomone, kilusius iš velnio. Nužudymą pagrindžiantis „filosofas su mitra" priverstas griebtis mažesnio sofizmų skaičiaus, negu juos pasmerkę Maimonidas ir šv. Tomas. Dar labiau negu prūsų dievas Romos protas neabejingas sustiprintiems batalionams. Bet įstatymas nuvainikuotas, o meilė, turėjusi juos sužmoginti, demaskuota kaip atkrytis į stabmeldystę. Ne tik romantizuota lytinė meilė, bet ir

[85] *Ten pat.*

[86] Plg. Nietzsche F. *Nachlass*, a. a. O., Bd. 11, S. 216.

[87] Plg. Le Play. *Les Ouvriers Européens*, Paris, 1879, t. 1; ypač p. 133.

[88] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 4, p. 303 ir t.

kiekviena meilė apskritai, tapo mokslo ir pramonės kaip metafizikos auka, nes prieš protą neatsilaikė nė viena: ir moters meilė vyrui tiek pat mažai kaip meilužio mylimajai, ir tėvų meilė tiek pat mažai kaip ir jų vaikų meilė. Hercogas fon Blangis paskelbia pavaldiniams, kad su jų giminaičiais, jų dukterimis ir sutuoktiniais bus elgiamasi taip pat griežtai, net dar griežčiau negu su visais kitais, „ir tai kaip tik tam, kad parodytų mums, kokie mūsų akyse niekingi yra ryšiai, kuriais, galimas daiktas, manėme, mes esame supančioti"[89]. Moters meilė pakeičiama kaip ir vyro. Ištvirkimo taisyklės, su kuriomis Žiuljetą supažindina Sent-Fondsas, privalomos visoms moterims[90]. Dolmansas materialistiškai nuvainikuoja tėvų meilę. „Tuos ryšius pagimdė tėvų baimė, kad jie bus apleisti senatvėje, ir už tą suinteresuotą dalyvavimą mūsų vaikystėje jie turi sulaukti tokio pat dėmesio senatvėje"[91]. Sade'o argumentas senas kaip buržuazija. Jau Demokritas demaskavo žmonėms būdingą tėvų meilę kaip ekonominę[92]. Tačiau Sade'as nuvainikuoja taip pat civilizacijos pagrindą – egzogamiją. Jo manymu, nėra jokių racionalių įrodymų dėl kraujomaišos[93], o higieninį argumentą prieš jį galų gale atmetė pažangėjantis mokslas. Jis ratifikavo šaltą Sade'o nuosprendį. „... Jokiu būdu neįrodyta, kad incestiniams vaikams labiau už kitus būdinga tendencija gimti kretinais, kurčnebyliais, sergančiais rachitu ir t. t."[94] Šei-

[89] *Les 120 Journèes de Sodome*, t. 1, p. 72.

[90] Plg. Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 2, p. 234.

[91] Sade D. A. F. de. *La Philosophie dans le Boudoir*, S. 185.

[92] Plg. *Demokrit*. Diels Fragment 278, Berlin, 1912, Bd. 2, S. 117 ir t.

[93] Sade D. A. F. de. *La Philosophie dans le Boudoir*, p. 242.

[94] Reinach S. „La prohibition de l'inceste et le sentiment de la pudeur", in *Cultes, Mythes et Religions*, Paris, 1905, t. 1, p. 157.

ma, jungiama ne romantizuotos lytinės meilės, o motinos meilės, duodančios bet kokio švelnumo ir socialinių jausmų pagrindą[95], patenka į konfliktą su pačia visuomene. „Neįsivaizduokite esą geri respublikonai, kol izoliuojate savo vaikus, kurie turi priklausyti vien visuomenei, savo šeimai ... Ir jei tai labai kenkia ir neleidžia vaikams priprasti prie šeimyninių interesų, kurie dažnai labai skiriasi nuo tėvynės interesų, tai didžiausia nauda būtų nuo to juos atskirti[96]. Vadovaujantis visuomenės interesais „Himenėjo raiščius" reikia sutraukyti, *absolument interdite* vaikams žinoti, kas jų tėvas, jie yra *uniquement les enfants de la patrie*[97], o ta anarchija, individualizmas, kuriuos skelbia Sade'as, kovodamas su įstatymais[98], išsilieja į absoliutų visuotinumo valdymą, į respubliką. Kaip nuverstas Dievas sugrįžta žiauraus stabo pavidalu, taip ankstesnė buržuazinė globojanti valstybė sugrįžta kaip fašistinio kolektyvo prievarta. Sade'as iki galo apmąstė valstybinio socializmo idėją, kurio pirmųjų žingsnių fiasko patyrė Saint-Justas ir Robespierre. Kai buržuazija juos, savo ištikimiausius politikus, pasiuntė į giljotiną, savo nuoširdžiausią rašytoją ji išvijo į Paryžiaus *Bibliothèque Nationale* pragarą, nes skandalinga Žiustinos ir Žiuljetos kronika, gaminama tiesiog konvejerio būdu, pagal aštuoniolikto šimtmečio stilių sukūrusi devyniolikto šimtmečio bulvariškumo ir dvidešimto amžiaus masinės literatūros provaizdį, yra homeriškas epas, nuplėšiantis paskutinius mitologinius apdangalus mąstymo istorijai kaip valdymo organui. Bet išsigandus

[95] Sade D. A. F. de. *La Philosophie dans le Boudoir*, p. 238.
[96] *Ten pat*, p. 238–249.
[97] *Ten pat*.
[98] Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 4, p. 240–244.

savęs paties savo veidrodyje, galima pažvelgti ten, kas slypi už jo ribų. Ne socialinės harmonijos idealas, kuris ir Sade'ui brėkšta ateityje: *gardez vos frontières et restez chez vous*[99], ir net ne socialistinė utopija, plėtojama Zamé istorijoje[100], bet tai, kad Sade'as Apšvietos priešininkams nesuteikė galimybės pastarajai pasibaisėti savimi, Sade'o kūrybą paverčia jo išsigelbėjimo instrumentu.

Skirtingai nuo buržuazijos apologetų juodieji jos rašytojai nesistengė išvengti Apšvietos pasekmių kurdami harmoningas doktrinas. Jie nesistengė ir teigti, kad formalistinis protas yra glaudžiau susijęs su morale negu su nemoralumu. Kai šviesieji rašytojai saugojo neperskiriamą proto ir piktadarybės, buržuazinės visuomenės ir valdymo sąjungą ją neigdami, pirmieji negailestingai skelbė šokiruojančią tiesą... „Žmonų ir vaikų užmušimu, sodomija, žudymais, prostitucija ir niekšybėmis suteptos rankos liečia tų turtų dangų; kad apdovanotų mane už tuos begėdiškus poelgius, atiduoda juos mano dispozicijai", – reziumuodama savo brolio istoriją sako Klervil[101]. Ji perdeda. Blogo valdymo teisingumas ne toks nuoseklus, kad apdovanotų vien niekšybes. Bet tik perdėjimas čia yra tikras. Priešistorės esmė yra didžiausio siaubo pasireiškimas individe. Už statistinių ataskaitų apie išskerstus per pogromus, įskaitant ir sušaudytus iš gailesčio, slypi esmė, kuri išryškėja tik tiksliai vaizduojant išimtinį atvejį, didžiausius kankinimus. Laimingą egzistavimą siaubo pasaulyje paneigia tiesiog paprasta egzistencija kaip įsikūnijusi niekšybė. Taip pastaroji tampa esme, o pirmoji –

99 Sade D. A. F. de. *La Philosophie dans le Boudoir*, p. 242.
100 Balmmont. *Aline et Valcour*, t. 2, p. 181 ir t.
101 Sade D. A. F. de. *Histoire de Juliette*, t. 5, p. 232.

niekuo. Tiesa, savo vaikus ir žmonas žudyti, užsiimti prostitucija ir sodomija aukštuomenė buržuazinėje epochoje pradeda rečiau, negu tie, kurie valdo, kurie perėmė ankstesnių dienų valdytojų įpročius. Dėl to ankstesniais šimtmečiais pastarieji, kai reikalas liesdavo valdžią, prigriozdindavo krūvas lavonų. Fašizmo, kuris pats įkūnija valdymo esmę, epochos valdovų įsitikinimų ir veiklos akivaizdoje nublanksta entuziastingas Briza-Testos gyvenimo kelio aprašymas, vis dėlto suteikiantis galimybę atpažinti pačius save nusižeminus iki familiaraus banalumo. Asmeninių nedorybių istoriografija Sade'o kaip ir Mandeville'io tekstuose yra ne kas kita, kaip totalitarinės eros visuomeninių dorybių išpranašavimas. Proto nesugebėjimas iškelti principinį argumentą prieš žudymą, nesugebėjimas, kurio neužglaisto, bet apie kurį šaukia visam pasauliui, įžiebia neapykantą, su kuria kaip tik progresistai net šiandien persekioja Sade'ą ir Nietzsche. Priešingai negu loginis pozityvizmas, jiedu stengėsi pasinaudoti mokslu. Tai, kad jie ryžtingiau negu jis nesitraukė nuo proto, turi tam tikrą slaptą prasmę, t. y. išsivaduoti iš utopijos uždangos, utopijos, kuri, kaip ir Kanto proto sampratai, būdinga kiekvienai didžiai filosofijai, iš žmonijos, kuriai pačiai esant nesubjaurotai daugiau nereikia subjaurojimo, utopijos. Valdymo ir proto tapatumą skelbiantys negailestingi mokslai pasirodo gailestingesni už buržuazijos moralinių liokajų doktrinas. „Kas kelia tau didžiausią pavojų?" – kartą paklausė savęs Nietzsche[102]. – „Gailestingumas". Savo neigimu jis išgelbsti nepalaužiamą žmogaus įsitikinimą, kurį kasdien duoda guodžiantis patikinimas juo.

[102] Nietzsche F. *Die Fröhliche Wissenschaft*, a. a. O., Bd. 5, S. 205.

KULTŪROS INDUSTRIJA

Apšvieta kaip masių apgaulė

Sociologiniam požiūriui, kad atramos taško praradimas objektyvioje religijoje, paskutinių ikikapitalistinės epochos likučių subyrėjimas, techninė ir socialinė diferenciacija bei specializacija veda į kultūrinį chaosą, kasdien prikišamas nepagrįstumas. Dabar kultūra viską paženklina vienodumo ženklu. Kinas, radijas, žurnalai sudaro sistemą. Kiekviena sritis atskirai ir visos kartu yra vieningos. Net priešingų politinių pakraipų estetinės manifestacijos vienodai skelbia gyrių bendram plieniniam ritmui. Autoritarinėse ir kitose šalyse dekoratyviškai vargu ar kuo skiriasi pramonės valdymo ir parodų vietos. Visur kylantys šviesūs monumentalūs statiniai reprezentuoja gerai apgalvotą išplanavimą atskiras valstybes apimančių koncernų, į kuriuos strimgalviais puolė verslininkai, kurių paminklai yra aplink esantys slegiančių miestų gyvenamieji ir verslo pastatai. Anksčiau statyti namai šalia betoninių centrų atrodo kaip lūšnos, o nauji bungalai priemiesčiuose, kaip nesolidžių konstrukcijų tarptautinės mugės, skelbia gyrių techninei pažangai ir reikalauja, kad po trumpalaikio naudojimo būtų išmesti kaip tuščios konservų dėžutės. Tačiau miestų statybos projektai, pašaukti įamžinti individą higieniškuose mažuose butuose, tik

dar pagrįsčiau pajungia jį savo varžovui, totaliai kapitalo valdžiai. Kai miesto centras dėl darbo ir pramogų pritraukia savo gyventojus kaip gamintojus ir vartotojus, jo gyvenamosios ląstelės netrukdomai kristalizuojasi į gerai organizuotus kompleksus. Akivaizdi makrokosmoso ir mikrokosmoso vienybė demonstruoja žmonėms jų kultūros modelį: klaidingą visuotinumo ir ypatingumo tapatumą. Valdant monopolijoms visa masinė kultūra yra identiška, o jos skeletas, jų sufabrikuotas sąvokinis stuburas, tampa aiškiai nubrėžtas. Jų (monopolijų valdymo) maskavimu vadovai nėra daugiau taip suinteresuoti, jų valdžia tuo stipresnė, kuo ji brutalesnė. Kinas ir radijas daugiau nereikalauja būti laikomi menu. Ta tiesa, kad jie yra ne kas kita, kaip verslas, panaudojama kaip ideologija, turinti įteisinti šlamštą, kurį jie sąmoningai gamina. Jie patys save vadina pramone, ir skelbiamų generalinių direktorių pajamų skaičiai paneigia bet kokią abejonę panašių gatavų produktų visuomenine būtinybe.

Suinteresuotos šalys noriai aiškina technologiniais terminais kultūros industriją. Teigiama, kad į ją įdėti milijonai daro būtinus reprodukcijos procesus, kurie savo ruožtu neišvengiamai sąlygoja, jog vienodus daugybės vietų poreikius patenkintų standartizuoti produktai. Techniniai prieštaravimai tarp nedaugelio gamybos centrų ir decentralizuoto naudojimo lemia būtiną skirstytojų organizaciją ir planavimą. Standartai atseit iš pat pradžių kyla iš vartotojų poreikių, dėl to jie ir priimami beveik be pasipriešinimo. Iš tikrųjų tarp manipuliacijos ir reakcijos į jos poreikį čia yra uždaras ratas, vis stiprinantis sistemos vienybę. Čia nutylima apie tai, kad pagrindas, kuriuo technika ima valdyti visuomenę, yra ekonomiškai stipriausiųjų valdžia visuomenėje. Šiandien techninis racionalumas – pa-

ties valdymo racionalumas. Tai pačios su savimi susvetimėjusios visuomenės savybė būti prievartos visuomene. Automobiliais, bombomis ir kinu visuma sutelkiama tol, kol jai būdingas niveliuojantis elementas neparodo savo galios ta neteisybe, kuriai ji tarnavo. Kol kultūros industrijos technika buvo paversta tik standartizacijos ir serijinės gamybos fenomenu, buvo paaukota tai, kas meno kūrinio logiką skyrė nuo socialinės sistemos. Tačiau dėl to reikėtų kaltinti ne kažkokį technikos vystymosi dėsnį, bet dabartinį jos funkcionavimo ekonomikoje būdą. Poreikį, įstengiantį pasipriešinti centrinei kontrolei, išstumia individualios sąmonės kontrolė. Žingsnis nuo telefono prie radijo aiškiai paskirstė vaidmenis. Pirmasis vis dar leido jo vartotojams liberaliai žaisti subjekto vaidmenį. Antrasis demokratiškai paverčia visus vienodais klausytojais, kad autoritariškai atiduotų juos vienodoms įvairių stočių programoms. Nebuvo išplėtota aparatūros replika, o privačių radijo laidų neleista transliuoti. Apsiribota apokrifine „mėgėjų" sfera, kuri, be to, buvo organizuota iš viršaus. Bet koks publikos spontaniškos saviraiškos proveržis tampa valdomas ir absorbuojamas per oficialias radijo laidas konkursais prieš mikrofoną talentų, kuriuos proteguoja įvairiausi profesionalios atrankos renginiai, medžiotojų. Talentai kultūros industrijai priklausė dar iki tol, kol ji juos parodė, – kitaip jie nebūtų taip stengęsi įsijungti į ją. Publikos nusiteikimas ir tariamai, ir iš tikrųjų palankiai kultūros industrijos sistemai, yra ne jos pateisinimas, o sistemos dalis. Kai kokia nors meno sritis pradeda laikytis recepto, būdingo žiniasklaidai ir kitai labai tolimos srities medžiagai, kai dramatiška radijo „muilo operų"intriga galų gale pavirsta pedagoginiu pavyzdžiu, kaip įveikti techninius keblumus, nugalimus kaip *jam* ir džiazo gyve-

nimo aukštumomis, arba kai įžeidžianti Beethoveno simfonijos fragmento „adaptacija" įgyvendinama taip pat kaip Tolstojaus romano adaptacija filme, atsigręžimas į publikos norus tampa tuščiu atsikalbinėjimu. Arčiau reikalo esmės yra aiškinimas apie techninio aparato ir personalo lyginamąjį svorį, kurį, be kita ko, iki smulkmenų dera suprasti kaip ekonominio atrankos mechanizmo dalį. Čia dar pridurtinas taip pat susitarimas, vykdomąją valdžią turinčiųjų mažų mažiausia kolektyvinis pasiryžimas negaminti arba neleisti nieko, kas netelpa į jų schemas, kas neatitinka jų vartotojo sampratos, ir visų pirma – kas nepanašu į juos pačius.

Jei šitoje epochoje objektyvi socialinės raidos tendencija įsikūnija kaip subjektyvūs abejotini sumanymai ir generalinių direktorių planai, tai originalūs yra ne kas kita, kaip galingiausių pramonės sektorių – metalurgijos, naftos gavybos, energetikos, chemijos pramonės – sumanymai ir planai. Palyginti su jais, kultūros monopolijos yra silpnos ir priklausomos. Jos turi skubiai suktis prieš tikruosius valdytojus, kad į valymo akcijų eilę nepakliūtų jų veiklos sritis masinėje visuomenėje, kurios specifinis prekių tipas ir be to turi daug bendro su patogiu liberalizmu ir žydų intelektualais. Net pačių stipriausių radijo stočių priklausomybė nuo elektros pramonės arba kino – nuo bankų charakterizuoja visą sferą, kurios atskiros šakos savo ruožtu ekonominiu atžvilgiu yra susipynusios. Čia viskas taip glaudžiai susiję, kad dvasios koncentracija pasiekia lygį, leidžiantį peržengti įvairių firmų ir techninių sričių demarkacinę liniją. Į nieką nekreipiančios dėmesio kultūros industrijos vienybė liudija būsimą politikos vienybę. Aiškūs skirtumai, pavyzdžiui, tarp *A* ir *B* kategorijos filmų arba publikacijos skirtingo brangumo žurna-

luose, atsiranda ne tiek dėl reikalo esmės, kiek dėl panaudojimo vartotojų klasifikacijai, organizacijai ir apskaitai. Visiems čia kažkas numatyta, kad niekas nepraslystų, skirtumai iškeliami ir propaguojami. Publikos aprūpinimas serijinės gamybos hierarchijos savybėmis skatina vis stiprėjančią kvantifikaciją. Kiekvienas turi elgtis tarsi spontaniškai pagal iš anksto nustatytą indeksacijos „lygį" ir turėti reikalą tik su tomis masinių produktų, kurie gaminami specialiai tam tipui, kategorijomis. Vartotojus kaip statistinę medžiagą geografijos žemėlapiuose mokslinės instancijos, jau daugiau nesiskiriančios nuo propagandinių, skirsto į grupes pagal pajamas, sudarydamos raudonus, žalius ir mėlynus laukus.

Naudojamo metodo schematizmas čia pasireiškia tuo, kad galų gale mechaniškai diferencijuoti produktai visais atvejais niekuo nesiskiria vienas nuo kito. Tai, kad skirtumai tarp kompanijų „Chrysler" ir „General-Motors" serijinių gaminių yra iš esmės iliuziniai, žino kiekvienas vaikas, kuris domisi panašiais skirtumais. Ką žinovai aptaria kaip pranašumus ir trūkumus, tik skatina įamžinti tariamą konkurencijos ir pasirinkimo galimybę. Firmų „Warner Brothers" ir „Metro Goldwyn Mayers" produktų pristatymas yra lygiai toks pats. Tačiau ir skirtumai tarp brangesnių ir pigesnių modelių iš tos pačios firmos kolekcijos vis labiau nusitrina: automobilių – cilindrų skaičių skirtumai, variklio tūris, prietaisų patentiniai duomenys, filmų – kino žvaigždžių skaičiaus skirtumai, gausa išlaidų, skirtų technikai, darbui ir dekoracijoms, taip pat šviežesnių psichologinių formulių panaudojimas. Vienintelis kokybės matas čia yra *conspicuous production* dozė, apžiūrai išstatytos investicijos. Kultūros industrijos biudžetinė kainų diferenciacija neturi nieko bendro su tu-

rinio skirtumais, apskritai su produktų prasme. Ir techninėms komunikacijos priemonėms reikia nepasotinamos unifikacijos. Televizija siekia radijo ir filmo sintezės, kuri nebus pasiekta tol, kol suinteresuotos šalys nesusitars, bet begalinės galimybės žada iš esmės nuskurdinti panaudojamą medžiagą estetiniu požiūriu, kad jau rytoj galėtų atvirai triumfuoti vos užmaskuotas visų pramoniniu būdu gaminamų kultūros produktų vienodumas, – kandžios pašaipos kupina Wagnerio svajonės apie sintetinį meno kūrinį realizacija. Čia pasiseks pasiekti tobulesnę žodžio, vaizdo ir muzikos harmoniją negu „Tristane", nes visi jusliniai elementai, savo visuma besąlygiškai protokoluojantys socialinės realybės paviršinį sluoksnį, iš principo gaminami techniniu požiūriu vieningame gamybiniame procese, kurio vienybę jie ir išreiškia kaip tikrąjį turinį. Į šį procesą integruoti visi gamybos elementai, pradedant nuo į filmus orientuotos romano koncepcijos, baigiant paskutiniu triukšmo efektu. Tai investuoto kapitalo triumfas. Bedalių pretendentų į darbo vietas širdyse išdeginti visagalybę kaip jų šeimininko žymę – tai bet kurio filmo prasmė, nepriklausomai nuo scenarijaus, kurį kiekvienu atveju numato gamybos proceso vadovai.

Kas turi laisvo laiko, privalo orientuotis tik į gamybos proceso vienybę. Tą funkciją, kurios iš subjekto laukė Kanto schematizmas, būtent fundamentalioms sąvokoms iš anksto taikomą juslinio įvairumo funkciją, iš subjekto perima industrija. Ji naudoja schematizmą kaip pirmą kliento paslaugą. Žmogaus sieloje veikia slaptas mechanizmas, taip preparuojantis visus tiesioginius duomenis, kad jie atitiktų grynojo proto sistemą. Dabar ta paslaptis atspėta. Kai planingą šito mechanizmo funkcionavimą laiduoja tas, kas

pateikia duomenis, būtent kultūros industrija, o ši jį primeta traukos jėga, nepaisant iracionalios visuomenės mėginimų jį racionalizuoti, tai pereidama įvairias gamybos proceso instancijas ta fatali tendencija pavirsta jos vykdytojų gudria užmačia. Patiems vartotojams daugiau nebereikia klasifikuoti nieko, kas būtų nuspėjama gamybos proceso schematizmo. Besparnis menas liaudžiai užima svajotojiško idealizmo vietą, kuri netiko kritiniam idealizmui. Viskas kyla iš sąmonės, Malebranche'ui ir Berkeley'ui – iš Dievo, masiniam menui – iš žemiško gamybos proceso vadovavimo. Kaip sustabarėję invariantai išsilaiko ne tik vienas kitą cikliškai keičiantys šlagerių, žvaigždžių ir muilo operų tipai, bet iš jų išvedamas ir tariamai kintantis specifinis žaidimo turinys. Detalės tampa viena kitą pakeičiančiomis. Taip atmintyje įstringanti trumpa intervalų eilė šlageryje, greit praeinantis herojaus apsijuokimas, kurį jis nuleidžia juokais, sustiprinantis jo smūgį stipria ranka, kurią mylimoji suvokia kaip žvaigždės vyriškumo įsikūnijimą, jo rūstus nepalenkiamumas bendraujant su išlepinta paveldėtoja – visa tai kaip ir visos smulkmenos yra gatavos klišės, vartojamos čia ir ten, ir kiekvienu atveju visiškai nulemtos tikslo, sujungiančio juos į schemą. Įrodyti tai tampant jų dalimi – štai jų visas gyvenimas. Perdėm nesunku atspėti filmo pabaigą, kas bus apdovanotas, kas nubaustas, o kas užmirštas, ir juo labiau lengvosios muzikos srityje išlavinta ausis pagal pirmuosius šlagerio taktus be vargo atspės tęsinį ir jausis laiminga, jei tai iš tikrųjų išsipildys. Vidutinis žodžių skaičius novelėje neleidžia nieko pakeisti. Net pačios improvizacijos, efektai ir sąmojis yra kalkuliacijos rezultatai kaip ir jų karkasas. Jiems vadovauja ypatingi specialistai, kurių skurdus įvairumas leidžia lengvai juos paskirstyti po biurus. Kultūros industrija vystėsi

orientuodamasi į efekto pranašumą, apčiuopiamą laimėjimą, techninės detalės vyravimą kūrinio atžvilgiu, kai kada įkūnijusio idėją ir likviduoto kartu su ja. Dėl detalės emancipacijos ji virto nepaklusnia ir nuo romantikos iki ekspresionizmo tapo nesuvaldomos ekspresijos reiškėja, įkūnijusia protestą prieš organizaciją. Muzikoje pavieniui efektui pavyko užtrinti vientisos formos suvokimą, tapyboje atskirai spalvai – vaizdo kompoziciją, romane psichologiniam įtikinamumui – jo architektūrą. Savo totalumu kultūros industrija visa tai užbaigia. Ji nenori žinoti nieko, išskyrus efektus, ir kaip tik ji sugriauna jų nepaklusnumą, pajungdama juos kūrinį pakeičiančiai formulei. Ta pati dalia čia skirta ir visumai, ir detalei. Visuma priešpriešinama detalei negailestingai ir į juos neatsižvelgiant, kaip ir į sėkmingai karjerą darantį žmogų, kur viskas turi būti iliustracijos ir dokumentiniai įrodymai, o ji pati yra ne kas kita, kaip idiotiškų įvykių suma. Vadinamoji visa apimanti idėja yra kanceliarinis aplankas, ir ji diegia ne ryšius, bet tvarką. Neprieštaraujančioms ir nesusijusioms visumai ir atskirybei būdingi tie patys bruožai. Jų iš anksto garantuota harmonija yra patyčia iš didžiuosiuose buržuazinio meno kūriniuose pasiektos harmonijos. Vokietijoje patys linksmiausi demokratinių laikų filmai nugrimzdo į diktatūros kapinių tylą.

Visas pasaulis perleidžiamas per kultūros industrijos filtrą. Gerai žinomas pojūtis kino žiūrovo, suvokiančio gatvę, kurioje stovi kino teatras, kaip ką tik pasibaigusio filmo tęsinį, nes jis labai tiksliai atkuria kasdienį pasaulio suvokimą, yra tapęs gamybos proceso kelrodžiu. Kuo tvirčiau ir atviriau jo technikai sudvejina empirinius objektus, tuo lengviau įsitvirtina iliuzija, kad išorinis pasaulis yra tęsinys to, su kuriuo susipažįstama kino teatre. Žaibiškai

įdiegus garsinį kiną, mechaninis tikrovės dauginimas visiškai pradeda tarnauti šiam sumanymui. Pagal šią tendenciją gyvenimas daugiau neturi skirtis nuo garsinio filmo. Smarkiai pranokdamas iliuzionistinį teatrą, filmas daugiau nepalieka žiūrovų fantazijoms ir mintims to matmens, pagal kurį, neprarandant pasakojimo gijos, filmo rėmuose ir visiškai nekontroliuojant, žiūrovai galėtų atsiplėšti bei atsiriboti nuo tikslios faktūros, jis moko perduotuosius jo valiai tiesiogiai tapatinti jį su tikrove. Kultūros vartotojų vaizduotės jėgos ir spontaniškumo sunykimo nereikia šiandien tapatinti vien su psichologinių mechanizmų veikla. Patys jų produktai, visų pirma pats būdingiausias, garsinis filmas, atima bet kokią galimybę įgyti tokį sugebėjimą. Jie sukurti taip, kad, nors adekvačiam suvokimui ir reikia viską pagauti greitai, būti pastabiam ir išmanančiam, jie uždraudžia mąstymo aktyvumą to žiūrovo, kuris nenori nieko atsisakyti iš pralekiančių faktų. Nors įtampa yra apgalvota, ir atskirais atvejais jos neprireikia aktualizuoti, jos nepakanka vaizduotei išstumti. Tą, kurį filmo kosmosas, gestai, vaizdai, žodžiai yra įtraukę tiek, kad jau neįstengia jo papildyti tuo, tik dėl ko jis ir yra tapęs kosmosu, filmo rodymo momentu visai nebūtinai turi užpildyti ypatingi mašinerijos laimėjimai ir pasiekimai. Visų kitų filmų ir kultūros fabrikatų atveju, su kuriais jis turėtų būti susipažinęs, jam jau taip gerai žinomas reikalaujamo dėmesio laipsnis, kad jis pasiekiamas automatiškai. Industrinės visuomenės jėga žmones pajungia galutinai. Galima tikėtis, kad kultūros industrijos produktai bus suvartoti net esant ypatingam sutrikimui. Juk bet kuris žmogus yra milžiniškos ekonominės mašinerijos, kuri iš pat pradžių darbo ir panašaus poilsio metu išlaiko visų įtampą, modelis. Iš bet kurio garsinio filmo, iš bet kurios radijo laidos gali būti

perimta tai, kas kaip socialinis efektas negali būti priskirtas niekam atskiram, o tik visiems kartu. Kiekviena atskira kultūros industrijos manifestacija neišvengiamai atkuria žmones kaip tokius, kokius ji pavertė juos apskritai. Kad tiesioginio atkūrimo procesas neišplistų plačiai, prižiūri visi jos agentai, pradedant prodiuseriais ir baigiant moterų organizacijomis.

Pasibaisėtinai nepagrįsti yra menotyrininkų ir kultūros advokatų skundai dėl stilių formuojančios energijos užgesimo Vakarų kultūroje. Stereotipinis pavertimas visko, net to, kas nętapo mintimi, mechaninio reprodukavimo schema, rigorizmu ir svarba pranoksta kiekvieną dabar egzistuojantį stilių, kurio sąvoka remdamiesi ugdymo šalininkai ikikapitalistinę praeitį paverčia organiška. Joks Palestrina neįstengtų labiau puristiškai laikytis nenumatyto ir neišsprendžiamo disonanso, negu bet koks džiazo aranžuotojo nukrypimas, neatitinkantis visuotinai priimto žargono. Sukurdamas Mozarto džiazinę aranžuotę, jis pakeičia jį ne tik tada, kai kompozitorius per sunkus ar per rimtas, bet taip pat tada, kai jam pavyksta harmonizuoti melodiją tiesiog kitaip, paprasčiau, negu dabar įprasta. Nė vienas viduramžių statytojas taip įtariai neapžiūrinėjo bažnyčių vitražų ir skulptūrų siužetų kaip studijų hierarchija Balzaco ar Victoro Hugo romanų medžiagą, kad jiems būtų pritarta kaip einamajai prekei. Joks skyrius negalėtų nustatyti nuteistojo aukščiausios meilės kančių pagal *ordo* taip tiksliai, kaip gamybos proceso vadovai apibrėžia pagrindinio herojaus kentėjimus arba kaip aukštai gali užsiraitoti pasilenkusios ledi sijonas Didžiojo filmo litanijoje. Eksplicitinis ir implicitinis, egzoterinis ir ezoterinis to, kas uždrausta ir leidžiama, katalogas paplitęs taip plačiai, kad jis leidžiamojo sritį ne tiek apribo-

ja, kiek ją užvaldo. Pagal jį keičiasi pačios menkiausios smulkmenos. Panašiai kaip jo protagonistas, avangardinis menas, kultūros industrija draudimais pozityviai nustato savo kalbą, su savo sintakse ir žodynu. Permanentinis naujų efektų vaikymasis, vis dėlto išliekantis prisirišęs prie senos schemos, kaip papildoma taisyklė tik sustiprina stereotipo galią, iš kurios stengiasi išsprūsti kiekvienas atskiras efektas. Visa, kas pasirodo, yra iš esmės pažymėta štampu, ir galų gale negali atsitikti nieko tokio, kas iš pat pradžių neturėtų žargono antspaudo ir nepasitvirtintų kaip aprobuotas dalykas. Tačiau matadorai, gaminantys ir atkuriantys, yra tie, kurie taip lengvai, laisvai ir džiaugsmingai kalba žargonu, tarsi tai būtų kalba, seniausiai privertusi nutilti. Toks yra šitos srities natūralumo idealas. Ir jis tampa vis labiau įkyresnis priklausomai nuo to, kiek tobulėjančiai technikai pavyksta sumažinti įtampą tarp vaizduotės ir kasdienio buvimo. Šis į natūralumą travestuotos rutinos paradoksas akivaizdus iš visų kultūros industrijos apraiškų, o daugelyje jų tiesiog apčiuopiamas. Džiazo muzikantas, atliekantis ką nors iš rimtos muzikos, pavyzdžiui, Beethoveno menuetą, nevalingai jį sinkopuoja ir išdidžiai šypsodamasis išlaiko taktą. Toks natūralumas, kurį komplikuoja šiuolaikiškiausi ir save utriruojančių pretenzijų specifiniai mediumai, pagimdo naują stilių, būtent „ne-kultūros sistemą, kurią galėtume laikyti tam tikra ‚stiliaus vienybe', jei būtų kokia nors prasmė kalbėti apie stilizuotą barbarybę"[1].

Tokio stilizavimo visuotinė privalomybė gali peržengti net oficialius priesakus ir draudimus; šiandien šlageriui

[1] Nietzsche F. „Unzeitgemässe Betrachtungen" in *Werke*, Leipzig, 1917, Bd. 1, S. 187.

greičiausiai bus atleidžiama už tai, kad jis nesilaiko nei 32 taktų ritmo, nei nonos dydžio, negu kad melodijos ar harmonijos slapčiausia detalė aiškiai neatitinka idiomos. Orsono Welleso išpuoliai prieš komercinę praktiką bus atleisti, nes jie kaip apskaičiuoti nukrypimai uoliai stiprina sistemos galiojimą. Priverstinis technikos sąlygotos idiomos, kurią kaip natūralią gamina žvaigždės ir direktoriai, kad ją pasisavintų nacijos, pobūdis paliečia tokius subtilius niuansus, jog beveik prilygsta avangardinių kūrinių subtilumo priemonėms, kurių dėka pastarieji, priešingai pirmajai, tarnauja tiesai. Retas sugebėjimas pedantiškai laikytis natūralumo idiomos priesakų visose kultūros industrijos šakose tampa meistriškumo matu. Kas ir kaip jų sakoma, turi būti kontroliuojama kasdiene kalba, kaip ir loginio pozityvizmo atveju. Gamintojai yra ekspertai. Idioma reikalauja nepaprastos gamybinės jėgos, ją absorbuojančios ir išnaudojančios. Šėtonišku būdu jai pavyko įveikti kultūrinį konservatyvų skirtumą tarp tikro ir dirbtinio stiliaus. Galbūt dirbtiniu galima būtų pavadinti tokį stilių, kurį iš išorės primeta jam besipriešinanti užgimstančio vaizdo konfigūracija. Tačiau kultūros industrijoje medžiagą iki menkiausių elementų pagimdo ta pati kaip ir žargonas ją absorbuojanti aparatūra. Ginčai tarp meno specialistų ir rėmėjų bei cenzorių dėl visiškai neįtikėtino melo liudija ne tiek apie įtampą estetikos srityje, kiek apie interesų išsiskyrimą. Specialisto reputacija, kurioje kartais paskutiniams profesinės autonomijos likučiams dar pavyksta rasti prieglobą, susiduria su Bažnyčios ar kultūrines prekes gaminančio koncerno biznio politika. Tačiau iš esmės daiktas, apie kurį kalbama, pasirodo būna tapęs einamąja preke, kol reikalas pavirsta instancijų ginču. Dar prieš tai, kai Zanuckas įsigijo šventąją Bernadetą, ji su-

švito ją apdainavusių poetų dėmesio lauke kaip visų suinteresuotų konsorciumų reklama. Toks buvo akstinų, susijusių su gimstančiu vaizdu, rezultatas. Todėl kultūros industrijos stilius, kuriam dar nereikia pasireikšti pasipriešinančioje medžiagoje, kartu yra ir stiliaus neigimas. Tarp visuotinio ir ypatingo, taisyklės ir specifinės daikto pretenzijos nėra susitaikymo, kurį realizuojant stilius įgauna savo turinį, nes daugiau nekyla įtampa tarp dviejų polių: viena į kitą panašios kraštutinybės tampa tokios niūriai identiškos, kad visuotina gali pakeisti atskira, ir atvirkščiai.

Vis dėlto tas iškreiptas stilius šiek tiek nušviečia tikrąjį praeities stilių. Kultūros industrijoje tikrojo stiliaus sąvoka laikoma estetiniu valdymo ekvivalentu. Vaizdinys apie stilių kaip vien estetinį dėsningumą nukreiptas į romantinę fantaziją. Ne tik krikščioniškųjų viduramžių, bet ir Renesanso stiliaus vienybė išreiškia ne niūrų visuotinybę apimantį pavergtųjų patyrimą, o skirtingą socialinės prievartos struktūrą. Didieji menininkai niekada nebuvo tie, kurie įkūnijo vientisiausią ir tobuliausią stilių, bet tie, kurių kūryboje stilius žymi tvirtybę, pasipriešinančią chaotiškai kentėjimo ekspresijai, negatyvią tiesą. Kūrinių stiliaus dėka įgavo išraišką jėga, be kurios nepastebimai pro mus praplaukia būtis. Net tuose, klasikiniais laikomuose kūriniuose, pavyzdžiui, Mozarto muzikoje, slypėjo objektyvios tendencijos, reprezentavusios kažką kita negu stilius, kurį jie įkūnijo. Visiems dideliems menininkams, net Schönbergui ir Picasso, buvo būdingas nepasitikėjimas stiliumi ir lemiamais momentais jie daug mažiau rėmėsi juo negu dalykų logika. Tai, ką polemikoje nuspėjo ekspresionistai ir dadaistai, t. y. stiliaus netikrumą, šiandien dainininkų žargonu triumfališkai teigia populiarūs atlikėjai,

kruopščiai apskaičiuota kino žvaigždės gracija ir net meistriškai padaryta žemdirbio trobelės fotonuotrauka. Bet kuriame meno kūrinyje stilius yra pažadas. Kadangi stiliumi išreikšti dalykai dera su vyraujančiomis visuotinumo formomis, su muzikine, tapybos, verbaline kalba, tai turi susitaikyti su teisingo visuotinumo idėja. Šis meno kūrinio pažadas įtvirtinti tiesą išryškinant vaizdą visuomeniškai pripažintomis formomis yra ir būtinas, ir veidmainiškas. Egzistuojančią dalykų tvarką jis teigia kaip absoliučią, melagingai skelbdamas, kad viltis gali išsipildyti estetinių derivatų srityje. Šiuo atžvilgiu meno pretenzijos visada yra ideologijos pretenzijos. Jokiu kitu būdu menas neperteikia kančios kaip tik polemizuodamas su tradicija, kurią išreiškia stilius. Tas meno kūrinio momentas, kuris įgalina kūrinį peržengti tikrovės ribas, iš tikrųjų neatskiriamas nuo stiliaus; tačiau tai nesutampa su pasiekta harmonija, su abejotina formos ir turinio, vidujiškumo ir išoriškumo, individo ir visuomenės vienybe, bet pasireiškia bruožais, rodančiais nukrypimą, aistringo identiškumo siekimo neišvengiamą nesėkmę. Užuot pripažinus tą nesėkmę, kai didžių meno kūrinių stilius pats save neigė, silpnesnieji kūriniai visada laikėsi panašumo į kitus, identiškumo surogato. Kultūros industrija galutinai absoliutizuoja imitaciją. Būdama ne kas kita, kaip stilius, ji išduoda paslaptį, paklusnumo visuomeninei hierarchijai paslaptį. Šiandien estetinė barbarybė realizuoja tai, kas grėsė dvasiniams kūriniams nuo to laiko, kai juos sujungė ir neutralizavo kaip kultūrą. Kalbėti apie kultūrą visada buvo kultūrai priešingas dalykas. Kaip bendrasis vardiklis „kultūros" terminas apima schematizaciją, katalogizaciją, klasifikaciją, įtraukiančią kultūrą į administracijos sritį. Ir tik pramoninis, nuoseklus pavergimas

visiškai atitinka tokią kultūros sąvoką. Pajungdama vienodai visas dvasinės gamybos šakas vienam tikslui – sustiprinti žmogaus jausmus nuo jo išėjimo iš fabriko vakare iki kontrolinių valandų kitą rytą, pažymėtus to darbo proceso, kurį jis pats turi palaikyti per visą darbo dieną, – tokia situacija kaip pasityčiojimas įkūnija vieningos kultūros sąvoką, kurią iškėlė filosofai personalistai kaip priešpriešą jos sumasinimui.

Taip pasireiškia kultūros industrija, pats nepalenkiamiausias iš visų stilių, kaip galutinis to liberalizmo, kuriam buvo prikišamas stiliaus trūkumas, tikslas. Ne tik jo kategorijos ir turinys kyla iš liberalios sferos, iš prijaukinto natūralizmo, operetės ir reviu: šiuolaikiniai kultūros koncernai yra ekonominės vietos, kur kartu su atitinkamu verslininko tipu tuo tarpu pavyksta išgyventi ir naikinamam operacinės sferos fragmentui. Čia vis dar gali padaryti karjerą tas, kas ne tik visiškai pasinėręs į savo reikalus, bet ir yra atjautus. Kas pasipriešina, gali išgyventi tik prisitaikydamas. Būdamas nors kartą užregistruotas, skirtingai nuo kultūros industrijos, jis jau tampa dalimi, panašiai kaip kapitalizmo dalimi tampa agrarinės reformos pradininkas. Realiai pateisintas maištas virsta prekiniu ženklu to, kam pavyko pateikti gamybai naujų idėjų. Šiuolaikinėje visuomenėje viešumas neleidžia reikalui pavirsti akivaizdžiu kaltinimu, o kai tai atsitinka, turintysis subtilią klausą pagal toną be vargo gali atpažinti žymius veikėjus, kuriems globojant maištautojas su jais sutaikomas. Kuo neįveikiamesnė tampa praraja tarp choro ir vadovaujančios viršūnės, tuo tikresnė garantija, kad vieta viršuje bus suteikta bet kam, kas parodys savo pranašumą gerai organizuotu išskirtinumu. Kartu kultūros in-

dustrijoje pavyksta išgyventi liberalizmo tendencijoms, savo geriausiems atstovams atverti plačiausią kelią. Atverti kelią žinovams šiandien yra visais atvejais dar reguliuojamų rinkos santykių, kurių laisvė kaip meno suklestėjimo laikais, taip ir kitais periodais buvo laisvė kvailiams mirti iš bado, funkcija. Neatsitiktinai kultūros industrijos sistema kyla liberaliose pramoninėse šalyse, kaip ir tai, kad būtent čia laimi jai būdingos informacijos priemonės, ypač kinas, radijas, džiazas ir iliustruoti žurnalai. Žinoma, jie atsiranda iš bendrųjų kapitalo dėsnių. Gaumont ir Pathé, Ullsteinas ir Hugenbergas sekė, ir nebe sėkmės, tarptautines tendencijas; dar prisidėjo ir Europos žemyno ekonominė priklausomybė nuo JAV po karo bei infliacija. Visiškai iliuzinis yra įsitikinimas, kad kultūros industrijos barbarybė yra *cultural lag* pasekmė, amerikiečių savimonės atsilikimas nuo technikos lygio. Pagal kultūros monopolijų tendencijas Europa buvo atsilikusi kaip tik ikifašistiniu laikotarpiu. Tačiau būtent tam atsilikimui turi būti dėkinga dvasia už savarankiškumo likučius, o jos paskutiniai įkūnytojai – kaip visada už išreikštą egzistenciją. Vokietijoje visas gyvenimo sritis persmelkiančios kontrolės nebuvimas veikė paradoksaliai. Iš rinkos mechanizmo iškrenta daug kas, kas Vakarų šalyse yra įsišaknije. Vokiečių švietimo sistema, įskaitant ir universitetus, meno pasaulyje žymius teatrus, didelius orkestrus, muziejus, rėmėsi protekcijomis. Politinės jėgos, valstybė ir vietinės bendruomenės, kurioms šios institucijos atiteko kaip absoliutizmo palikimas, iš dalies padėjo išlaikyti nepriklausomybę nuo rinkos deklaruojamų valdymo santykių, kurių garantai iki pat devyniolikto amžiaus buvo kunigaikščiai ir feodalai. Tai stiprino vėlyvojo meno pasipriešinimą pasiūlos bei paklausos diktatui ir leido jam pasiek-

ti lygį, faktiškai pranokstantį protekciją. Pačioje rinkoje duoklė negalinčiai būti panaudotai ir neturinčiai paklausos kokybei pavirto perkamąja galia: dėl to literatūros ir muzikos leidėjai galėjo palaikyti tokius autorius, kurių vienintelis teikiamas pelnas buvo žinovų pripažinimas. Bet visiškai sutramdyti menininką pavyko tik dėl nuolatinių drastiškų grasinimų verčiant jį įsijungti į ekonominį gyvenimą kaip ekspertą estetikos srityje. Kai kada, panašiai kaip Kantas ir Hume'as, jie pasirašydavo „Jūsų nuolankiausias tarnas" ir griovė sosto bei altoriaus pamatus. Šiandien jie valstybių galvas vadina vardais ir savo meninius proveržius pajungia neraštingų šeimininkų vertinimams. Tocqueville'io prieš šimtą metų pateikta analizė visiškai pasiteisino. Esant privačiam kultūros monopoliui, iš tikrųjų „tironija palieka ramybėje kūną ir ryžtingai puola sielą. Valdovas čia daugiau neteigia: tu turi galvoti kaip aš arba mirti. Jis sako: tau suteikta teisė galvoti ne taip kaip aš, tavo gyvenimas, tavo nuosavybė lieka tau, bet nuo šios dienos tu būsi svetimas tarp mūsų"[2]. Kas nepritampa, tas lieka ekonomiškai bejėgis, ir tęsia savo veiklą kaip dvasinis keistuolis. Išmestas iš gamybinio proceso, jis greitai virsta nevisavertis. Materialinės gamybos sferoje šiandien pastebimas pasiūlos ir paklausos mechanizmo suirimas, bet antstato srityje jis veikia kaip kontrolė valdančiųjų naudai. Vartotojai yra darbininkai ir tarnautojai, fermeriai ir smulkiosios buržuazijos atstovai. Kapitalistinei gamybai juos pavyksta taip pajungti ir kūnu, ir siela, kad jie be jokio pasipriešinimo tampa aukomis to, kas jiems pasiūloma. Kadangi taip atsitiko, jog pa-

[2] Tocqueville A. de. *De la Démocratie en Amérique*, Paris, 1864, t. 2, p. 151.

vergtieji visada rimčiau laikėsi moralės, primestos jiems valdančiųjų, negu pastarieji, dabar apgautos masės daug labiau negu tie, kurie pasiekia laimėjimų, tampa mito apie sėkmę aukomis. Juk jie turi savo norus. Todėl jie tvirtai gina ideologiją, paverčiančią juos vergais. Kvaila meilė viskam, kas jiems daroma, pranoksta net valdančiųjų instancijų išradingumą. Savo rigorizmu ji lenkia „Hays Office" rigorizmą, o didžiais istorijos momentais sugebėjo įžiebti dar didesnį prieš ją nukreiptų instancijų, būtent tribunolo terorą, rigorizmą. Jos reikalauja Mickey Rooney, o ne tragiškos Garbo ir Donald Duck, o ne Betty Boop. Industrija paklūsta jos pačios sukeltam votumui. Tai, kas firmai, kuriai kai kada nepavyksta visiškai realizuoti su besileidžiančia žvaigžde pasirašyto kontrakto, reiškia *faux frais* [nuostolinga], už sąmatą didesnę sumą, visai sistemai yra teisėtos išlaidos. Dėl atvirai įžūlaus menkaverčio poreikio sankcionavimo inauguruojama totali harmonija. Kompetentingumą ir reikalo išmanymą paskelbia už įstatymo ribų kaip pretenzijas tie, kurie manosi esą geresni už kitus, o tuo metu kultūra savo privilegijas pakankamai demokratiškai padalija visiems. Ideologinės pilietinės taikos sąlygomis ir pirkėjų konformizmas, ir gamybos, kuriai jie neleidžia sustoti, begėdiškumas susitaiko su sąžine. Dėl to atsiranda nuolatinė to paties reprodukcija.

Visada pats sau lygus tapatumas reguliuoja taip pat santykį su praeitimi. Palyginti su vėlyvąja liberaliąja faze, masinės kultūros fazės naujumas – naujovės pašalinimas. Mašinos ratai sukasi toje pačioje vietoje. Nulemdama vartojimą, ji kartu panaikina neaprobuotus dalykus kaip rizikingus. Kino kūrėjai nepasitikėdami žvelgia į bet kokį scenarijų, kurio pagrindą sudaro nieko neraminantis bestseleris. Kaip tik dėl to galima nuolat girdėti begalinius

pokalbius apie idėjas, jų naujumą ir netikėtumą, t. y. apie tai, apie ką visi gerai žino, bet kas iš tikrųjų neegzistavo. Tam tarnauja tempas ir dinamika. Niekas neturi likti sena, viskas turi eiti pirmyn, nuolat judėti. Tik universali mechaninės gamybos ir reprodukcijos ritmo pergalė gali pažadėti, kad niekas nepasikeis, nieko netinkamo neatsiras. Išbandyto kultūros inventoriaus papildymai yra spekuliatyvūs. Sustingusios tipinės formos, sakysim, skečas, novelė, probleminis filmas, šlageris, yra normatyviai priskirti, grėsmingai primesti poliberalios epochos vidutinio atstovo skonio pavyzdžiai. Kultūrinių agentūrų valdytojai, sutariantys tarp savęs kaip sutaria vadybininkas su vadybininku, nepaisant to, ar jis iš prekybos gatavais drabužiais, ar iš koledžo, jau seniai sanavo ir racionalizavo objektyvią dvasią. Atrodo, tarsi visur esanti instancija peržiūrėjo medžiagą ir sudarė autoritetingą kultūros gėrybių katalogą, lakoniškai perskaičiuojantį parduodamas serijas. Idėjos buvo išrašytos kultūros padangėje, jau suskaičiuotos Platono bei paverstos net skaičiais, ir daugiau nedaugintinos bei nekeistinos buvo įkalintos.

Pasilinksminimai, kartu ir visi kultūros industrijos elementai, buvo žinomi dar iki jos atsiradimo. Dabar ji valdoma iš aukštai ir padėta ant šiuolaikinių pamatų. Kultūros industrija gali laikyti savo nuopelnu tai, kad daugkartinis bejėgiškas mėginimas transponuoti meną į vartojimo sferą buvo taip energingai atliktas ir paverstas principu, jog jai pavyko išlaisvinti pasilinksminimo praktiką nuo ją slegiančio būtino naivumo ir pagerinti prekių paruošimo metodus. Kuo totalesnė ji tampa, kuo negailestingiau priverčia patirti arba bankrotą, arba tapti sindikato nariu, tuo labiau įgauna subtilumo ir kilnumo, pasiekdama apogėjų Beethoveno kūryboje ar Paryžiaus ka-

zino. Jos pergalė dviguba: tiesą, kurią pražudo anapus savęs, ji gali reprodukuoti savyje kaip melą. „Lengvasis" menas kaip pramoga nėra degradacijos forma. Kas jį kaltina išdavus grynos ekspresijos idealus, puoselėja iliuzijas visuomenės atžvilgiu. Buržuazinio meno grynumas, kuris, priešingai materialiai praktikai, hipostazuojasi kaip laisvės karalystė, buvo nupirktas pašalinant žemąsias klases, jų ir meno tikrojo visuotinumo labui pavyksta išsaugoti ištikimybę būtent dėl išsilaisvinimo iš melagingo visuotinumo jam primestų tikslų. Rimtas menas buvo atsakytas tiems, kuriuos kasdienio egzistavimo vargai ir nepritekliai priverčia sutrikti dėl tokio rimtumo, tiems, kurie tik džiaugiasi, kai laiką, kada jie nestovi ant varančiųjų ratų, jie panaudoja plaukti pasroviui. Lengvųjų žanrų menas visada lydi autonomiškumą kaip šešėlis. Jis yra rimtojo meno visuomeninė netyra sąžinė. Tai, dėl ko pastarasis priklausomai nuo visuomeninių sąlygų iškreipė tiesą, suteikia pirmajam dalykinio teisumo regimybę. Pati perskyra yra tiesa: ji išreiškia mažų mažiausiai kultūros, susidedančios iš įvairių sričių, negatyvumą. Mažiausiai tas prieštaravimas gali būti išspręstas tada, kai lengvąją kultūrą praryja rimtoji arba priešingai. Tačiau tai kaip tik ir stengiasi padaryti kultūros industrija. Cirko, panoptikumo ar bordelio ekscentriškumas visuomenės atžvilgiu jai toks pat nemalonus kaip ir Schönbergo ir Karlo Krauso ekscentriškumas. Dėl to džiazo lyderis Benny Goodmenas, pasirodydamas kartu su Budapešto styginių kvartetu, groja ritmiškai pedantiškiau negu kažkoks filharmonijos klarnetistas, juo labiau kad budapeštiečiai muzikuoja taip pat vertikaliai sklandžiai bei pernelyg dailiai kaip ir Guy Lombardo. Pažymėtinas ne atviras neišsilavinimas, kvailumas ir nekultūringumas. Iš anksčiau pa-

veldėtą šlamštą kultūros industrija panaikina, remdamasi tobulinimusi, uždrausdama ir prijaukindama diletantiškumą, nors ji pati daro didžiausias klaidas, be kurių neįsivaizduojamas aukščiausio lygio laimėjimas. Vis dėlto nauja čia tai, kad nesuderinami kultūros, meno ir pramogų elementai, paklusdami vieninteliam tikslui, nusakomi vienintele klaidinga formule: kultūros industrijos totalumu. Jos esmė – pakartojimas. Kad jai būdingos naujovės perdėm laikomos masinės reprodukcijos proceso tobulinimu, nėra išorinis sistemos reiškinys. Ne be pagrindo nesuskaičiuojamų vartotojų interesas yra nukreiptas į techniką, o ne į nuolat kartojamą, sugriautą, pusiau jau diskredituotą turinį. Visuomeninė jėga, kuriai nusilenkia žiūrovai, technikos primestą stereotipų visagalybę parodo veiksmingiau negu išsivadėjusios ideologijos, už kurias tenka atsakyti efemeriniams turiniams.

Vis dėlto kultūros industrija išlieka pramogų verslu. Vartotojus ji pajungia juos linksmindama; ne atviru diktatu, bet, panaudodama pasilinksminimui būdingą priešiškumo principą visa tam, kas yra pranašesnis negu ji pati, ji galų gale susidoroja su pastaruoju. Kadangi visos kultūros industrijos tendencijos su publikos kūnu ir krauju įgyvendinamos socializacijos procese, rinkos atgyvenos šioje šakoje tik skatina tų tendencijų demaskavimą. Paklausa dar nepakeista paprastu paklusimu. Žinoma, kad didžioji kino reorganizacija prieš Pirmąjį pasaulinį karą, sukūrusi jos ekspansijos prielaidas, kasų lygiu sąmoningai prisitaikė prie registruojamų publikos poreikių, į kuriuos vargu ar kas galėjo atsižvelgti ankstyvuoju, pionierišku ekrano egzistavimo periodu. Filmų kapitonams, kurie vis dėlto visada patikrina jų pavyzdžius, daugiau ar mažiau fenomenalius šlagerius, niekada neišdrįsta to daryti su

priešingais dalykais, tiesiogiai susijusiais su tiesa, ir šiandien atrodo, kad būtent taip ir yra. Jų ideologija yra biznis. Ir tai teisinga tiek, kiek kultūros industrijos pajėgumą lemia jos vienybė su sukeltu poreikiu, o ne su pastarosios antagonizmu, nors ir būtų tai visagalybės ir bejėgiškumo antagonizmas. Vėlyvojo kapitalizmo sąlygomis pasilinksminimas tampa darbo tąsa. Jo ieško tas, kas stengiasi atsikratyti mechanizuoto darbo proceso, kad jis vėl galėtų dirbti pagal savo jėgas. Kartu mechanizacija taip užvaldo laisvalaikį ir laimę, pagrįstai nulemia pasilinksminimo prekių gamybą, jog į jų rankas nepatenka nieko daugiau, kas nebūtų darbo proceso kopija. Tariamas turinys yra tik išblėsusi avanscena, o tai, kas įsimenama, – normuotų operacijų automatizuotas nuoseklumas. Atsiplėšti nuo darbo proceso fabrike ir biure galima tik jį suderinus su laisvalaikiu. Tuo nepagydomai serga visi pasilinksminimai. Pasitenkinimas pavirsta nuoboduliu, kadangi jis, kad išliktų pasitenkinimu, neturi būti apmokamas pastangų kaina ir dėl to neišvengiamai rieda išvažinėtu asociacijų keliu. Žiūrovui nereikia jokių savarankiškų minčių: bet kokią reakciją lemia pats produktas, ne jo dalykinis kontekstas, kuris subyra pagal tai, ko reikalauja mąstymas, o signalai. Nepaprastai vengiama bet kokio logiško sąryšio, nulemiančio dvasines pastangas. Veiksmai turi kilti ne iš visumos idėjos, bet daugiausia iš išankstinių tiesioginių situacijų. Nėra nė vieno veiksmo, galinčio atsilaikyti prieš bendradarbių veržimąsi iš vienintelės scenos išspausti kuo daugiau. Galų gale net pati schema pasirodo esanti pavojinga, nes vis dėlto ji sukuria nors ir menką, bet prasminį ryšį, kai priimtina tampa vienintelė beprasmybė. Dažnai veiksmui klastingai užkertamas kelias, kurio pagal ankstesnę schemą primygtinai reikalauja ir charakteriai, ir reikalai. Vie-

toj to kitu žingsniu tampa tai, kas autoriui atrodo kaip paveikiausia idėja esamoje situacijoje. Buki, bet išmoningi siurprizai įsiveržia į filmo veiksmą. Panaši produkto tendencija atveda iki visiško absurdo, sudarančio legitimią liaudies meno, farso ir klounados dalį iki Chaplino ir brolių Marxų, ir ryškiausiai pasireiškia mažiausiai pretenzinguose žanruose. Filmai su Greeru Garsonu ir Bette Davis dėl socialinio psichologinio precedento vienybės kildinami, pavyzdžiui, iš pretenzijos siekti vieningo veiksmo, o *novelty song*, kriminaliniame filme ir multiplikacijoje tokia tendencija visiškai vyrauja. Panašiai kaip komedijų ir siaubo filmų objektai, čia žudoma ir skaldoma pati mintis. *Novelty song* gyvavo remdamasi prasmės išjuoka, kartu su psichoanalizės pirmtakais ir šalininkais pavertusiais ją seksualinės simbolikos monotonija. Šiandien kriminalinio ir nuotykių filmo žiūrovui daugiau nebeleidžiama dalyvauti atomazga pasibaigiančioje įvykių eigoje. Vietoj neironiškos žanro produkcijos jis turi pasitenkinti jau daugiau tarp savęs nesusijusių situacijų siaubu.

Triukų ir multiplikaciniai filmai kadaise buvo racionalizmui priešingos fantazijos pavyzdžiai. Jie deramai įvertino technikos sugyvintus žvėris ir daiktus, kartu pripažino teisingumą, suteikdami sužalotiesiems antrą gyvenimą. Šiandien jie tik patvirtina technologinio proto pergalę prieš tiesą. Prieš keletą metų juose būta įtempto siužeto, subyrančio tik paskutinėmis minutėmis persekiojimo sūkuryje. Jų veiksmo būdas buvo panašus į seną *slapstick comedy* tradiciją. Bet dabar laiko santykiai susipynė. Kaip tik pirmuosiuose triukų filmo epizoduose pateikiamas veiksmo motyvas, kad rodant filmą galėtų pasireikšti destruktyvumas: skambant publikos pritarimo šūksniams pagrindinį veikėją mėto kaip skudurą. Taip or-

ganizuoto malonumo kiekybė virsta organizuoto žiaurumo kokybe. Kino industrijoje patys save išsirinkę dvasiškai artimi cenzoriai stebi užsitęsusios kaip medžioklė piktadarybės trukmę. Linksmybė nutraukia tą pasitenkinimą, kuris tariamai galėtų parodyti apglėbimo vaizdą, ir troškimų išsipildymo momentą atideda iki pogromo dienos. Kiek triukų filmai, šalia jausmų pripratinimo prie naujo tempo, dar kažką gali, jie įkala į visas galvas seną tiesą, kad nuolatinis barimas, bet kokio individualaus pasipriešinimo nuslopinimas yra egzistavimo šioje visuomenėje sąlyga. Multiplikacinis Donaldas Duckas, kaip ir nelaimingieji, tikrovėje gauna savo dalį pylos, kad žiūrovai galėtų susitaikyti su savo dalia.

Pasitenkinimas, kai ekrane matomas personažas patiria prievartą, pavirsta prievarta pačiam žiūrovui, pramoga – vargu. Jo nuvargusios akys negali praleisti nieko, ką išrado ekspertai kaip stimuliatorių, nė akimirką nevalia pasirodyti kvailu prieš vaizduojamų dalykų gudrumą, reikia visur suspėti ir pačiam rodyti pavyzdį to miklumo, kuris visuotinai rodomas ir propaguojamas. Kartu kyla klausimas, ar pati kultūros industrija dar atlieka pasilinksminimo funkciją, kuria ji taip giriasi. Jei dauguma radijo sočių ir kino teatrų būtų uždaryta, turbūt vartotojai ne tiek daug netektų. Žingsniai iš gatvės į kino teatrą daugiau neveda į svajonę, o kai tos institucijos pačiu savo egzistavimu neskatins jomis naudotis, vargu ar atsiras stiprus siekimas jomis naudotis. Toks nutraukimas neturėtų būti laikomas reakciniu luditų maištu prieš mašinas. Tuščiomis rankomis liko ne tiek entuziastai, kiek tie, atsilikusieji, kuriems, šiaip ar taip, visi keršija. Namų šeimininkė ilgisi kino salės tamsos, nepaisant filmų, kurie turėtų ją toliau integruoti, nes kino teatras jai yra prie-

glauda, kur ji visiškai nekontroliuojama gali praleisti keletą valandų, kaip kadaise, kai dar egzistavo butai ir švenčių vakarai, ji buvo įpratusi žiūrėti pro langą. Bedarbiai dideliuose miestuose randa vėsą vasarą ir šilumą žiemą vietose, kur reguliuojama temperatūra. Priešingu atveju pagal egzistuojančią tvarką ta išpampusi pramogų aparatūra žmogaus gyvenimo nepadarytų nė kiek vertingesnio. Idėja apie duotų techninių galimybių „eksploataciją iki galo", viso pajėgumo panaudojimą estetinio masinio vartojimo srityje priklauso ekonominei sistemai, atsisakančiai naudoti tuos pajėgumus, kai susiduriama su bado likvidavimu.

Kultūros industrija nuolat apgaudinėja savo vartotojus tuo, kad ji jiems nuolat žada. Malonumo vekselis, išduodamas veiksmu ir jo apipavidalinimu, pratęsiamas iki begalybės: pažadas, kuris iš tikrųjų ir sudaro reginį, klastingai reiškia, jog iki reikalo taip ir nebus prieita, jog svečias turės pasitenkinti meniu skaitymu. Visų tų nuostabių vardų ir vaizdų sukeltam geismui galų gale bus pateikta tik pilkos kasdienybės, iš kurios ji stengėsi ištrūkti, reklama. Meno kūriniai taip pat nebuvo skirti seksui demonstruoti. Tačiau kadangi jų draudimas įgavo negatyvų pobūdį, jiems pavyko panaikinti impulso pažeminimą ir išgelbėti pažadėtąjį kaip perteiktą dalyką. Estetinės sublimacijos paslaptis: išsipildymą vaizduoti kaip neįvykusį. Kultūros industrija ne sublimuoja, bet pavergia. Nuolat rodydama geismus, megztinio aptemtą moters krūtinę ir nuogą sportiško herojaus kūną, ji tik sužadina nesublimuotą išankstinį geidulį, mazochistiškai iškreiptą senu nepatenkinimo įpročiu. Nėra nė vienos erotinės situacijos, nejungiančios užuominų ir impulsų su aiškiu nurodymu, kad bet kokiomis aplinkybėmis reikalas taip toli nenueis. „Hays Office"

patvirtina tik ritualą, kurį kultūros industrija ir be to yra sukūrusi, – Tantalo kančių ritualą. Meno kūriniai yra asketiški ir begėdiški, kultūros industrija – pornografiška ir perdėtai drovi. Taip meilė paverčiama meilės intriga. Daug kas iš to, kas redukuota, tampa leidžiama, net pats libertinažas kaip paplitęs pikantiškumas, pagal kvotas ir su prekiniu ženklu *daring*. Serijinė seksualumo gamyba automatiškai lemia jo išstūmimą. Kino žvaigždė, kurią dera įsimylėti, dėl savo visuotinio populiarumo iš pat pradžių yra savęs pačios kopija. Kiekvienas tenoro balsas skamba taip, tarsi tai būtų Caruso įrašas, o mergaičių iš Teksaso veidai ima panašėti į originalių, turinčių pasisekimą modelių veidus, kurių tipažai pristatomi Holivudui. Mechaniškas grožio atkūrimas, kuriam metodišku individualumo sudievinimu taip nuoširdžiai tarnauja reakcinis kultūrinis fanatizmas, jau nepalieka vietos stabų garbinimui iki sąmonės netekimo, susijusiam su grožio išsiskleidimu. Pergalę prieš grožį pasiekia humoras, piktdžiuga – prieš kiekvieną pasisekusį atmetimą. Juoktis tenka dėl to, kad jau nėra dėl ko juoktis. Juokas kaip sutaikantis ir gąsdinantis visada lydi tą akimirką, kai praeina baimė. Jis rodo išsilaisvinimą arba iš fizinio pavojaus, arba iš logikos spąstų. Sutaikantis juokas skamba kaip būties išsivadavimo iš valdžios aidas, kvailas juokas įveikia baimę tuo, kad pereina į instancijų, kurių privalu bijoti, pusę. Tai valdžios, nuo kurios nepabėgsi, aidas. Linksmybė – tai plieninė vonia. Ją nuolat mums paskiria malonumų industrija. Čia juokas tampa laimės apgavimo instrumentu. Laimės momentams jis nežinomas, tik operetėse ir vėliau filmuose sekso vaizdus lydi skardus juokas. Baudelaire'ui juokas toks pat svetimas kaip ir Hölderlinui. Melagingoje visuomenėje juokas kaip liga pažeidžia laimę ir įtraukia ją į nedorą juoko totalumą. Juo-

kas iš kažko visada yra pajuoka, o gyvenimas, kuris, pasak Bergsono, juoku sugriauna visus įtvirtinimus, iš tikrųjų yra įsibraunanti barbarybė, saviteiga, atsiradus visuomeniniam pretekstui mėginanti švęsti išsivadavimą iš sąžinės skrupulų. Juokdarių kolektyvas parodijuoja žmoniją. Jie yra monados, iš kurių kiekviena atsiduoda malonumui kitos sąskaita, ir dauguma dėl visa ko pasirengusios viskam. Tokia harmonija yra solidarumo karikatūra. Tai melagingo juoko demonizmas, nes jis pats priverstinai parodijuoja susitaikymą, tai, kas geriausia. Bet džiaugsmas yra rūstus: *res severa verum gaudium*. Vienuolyno ideologiją, pagal kurią ne askezė, bet lytinis aktas liudija pasiektos palaimos atsisakymą, negatyviai patvirtina tas mylinčiojo rimtumas, kuriuo remdamasis jis, kupinas nuojautos, susieja savo gyvenimą su dužlia akimirka. Kultūros industrija skausmą, būdingą tiek ekstazei, tiek askezei, pakeičia džiugiu atsisakymu. Aukščiausias įsakymas yra tai, kad jokiu būdu jie negautų to, kas jiems priklauso, ir iš to jie juokdamiesi turi patirti pasitenkinimą. Permanentinis civilizacijos draudimas nedviprasmiškai dar kartą pridedamas prie to, kas suvokta bet kuriame kultūros industrijos šou ir jis akivaizdžiai demonstruojamas. Kam nors kažką pasiūlyti ir kartu atimti yra tas pats. Kaip tik tai ir atsitinka su erotine produkcija. Kadangi jai neleis pasireikšti, viskas sukasi apie lytinį aktą. Pavyzdžiui, filme nesantuokinio ryšio, dėl kurio kaltininkai nebuvo nubausti, prisipažinimui uždedamas griežtesnis tabu negu būsimam milijonieriaus žentui už dalyvavimą darbininkų judėjime. Priešingai liberaliai erai, pramoninė kaip ir liaudies kultūra gali kiek nori piktintis kapitalizmu; tačiau ji negali nepripažinti jai kylančio kastracijos pavojaus. Pastaroji sudaro visą jos esmę. Ji jaudinasi dėl organizuoto papročių ga-

dinimo uniformas vilkinčiųjų atžvilgiu jiems sukurtuose pasilinksminimo filmuose ir galų gale tikrovėje. Šiandien lemiamą reikšmę turi jau ne puritonizmas, nors moterų organizacijose jo autoritetas dar didelis, bet sistemai būdinga būtinybė nenuleisti akių nuo vartotojo, nė akimirkai neleisti, kad jam kiltų įtarimas, jog galima pasipriešinti. Principas reikalauja, kad visi jo poreikiai būtų traktuojami kaip kultūros industrijos patenkinami, antra vertus, kad tie poreikiai iš anksto būtų taip sukurti, jog iš jų jis pats atpažintų save kaip amžiną vartotoją, kaip kultūros industrijos objektą. Pastaroji ne tik byloja jam, kad savo apgaule ji teikia pasitenkinimą, bet, be to, dar duoda jam suprasti, jog, išskyrus tai, kas siūloma, bet kokiomis sąlygomis jam neteks patirti pasitenkinimo. Bėgimą iš kasdienybės, kurią žada visa kultūros industrija su visomis savo šakomis, yra kaip dukters pagrobimas amerikietiškame humoristiniame žurnale: tėvas pats laiko tamsoje kopėčias. Kultūros industrija kaip rojų vėl siūlo tą pačią kasdienybę. Ir atsikratymo, ir slapto pabėgimo paskirtis iš pat pradžių – sugrįžti į pradinį tašką. Malonumas sukelia nusivylimą, kuriame jis norėtų užsimiršti.

Visiškai išsilaisvinęs pasilinksminimas būtų ne tik meno priešingybė, bet ir su juo sutampanti kraštutinybė. Marko Twaino absurdiškumas, su kuriuo kartais koketuoja amerikiečių kultūros industrija, galėtų reikšti tam tikrą meno korektyvą. Juo rimčiau pastaroji prieštarauja esačiai, juo labiau ji panašėja į esatį, savo antagonistą: kuo daugiau ji įdeda pastangų, kad tobulintų save, remdamasi savo formaliais įstatymais, tuo daugiau reikia jėgų suprasti, o kaip tik šitos naštos ji stengėsi atsikratyti. Tokio neigimo galimybė akimirkai blyksteli daugelyje reviu žanro filmų, bet

visų pirma groteskuose ir humoristinių leidinių puslapiuose. Žinoma, tai niekada nebūna realizuojama. Tikrą nuoseklų pasilinksminimą, atpalaiduojantį atsidavimo įtampą, įvairias asociacijas ir palaimingą beprotybę nutraukia įprastinis pasilinksminimas: jį pertraukia jungiančios prasmės, kurią taip nori suteikti savo produkcijai kultūros industrija, surogatas ir kartu nė nemirktelėjus niekina jį vien kaip pretekstą žvaigždėms pasirodyti. Biografinių ir kitų fabulų į skiautes sudraskyti beprasmybės likučiai susiuvami bukaprotišku veiksmu. Skamba ne juokdario kepuraitės skambalėliai, bet kapitalistinio proto, net į vaizdą įkišančio savo nenumaldomą karjeros troškimą, raktų ryšulys. Kiekvienas bučinys reviu filme turi skatinti boksininko arba kokio nors šlagerių eksperto karjerą, kurio pasisekimas čia šlovinamas. Taigi apgaulė atsiranda ne dėl to, kad kultūros industrija tarnauja pasilinksminimams, bet kad dėl verslo šališkumo pačios save likviduojančios kultūros ideologinėmis klišėmis nutraukia linksmumą. Etika ir skonis izoliuoja nenumaldomą pasilinksminimą kaip „naivų" – naivumas čia laikomas toks pat prastas kaip ir intelektualizmas – ir net apriboja techninį potencialą. Kultūros industrija nedorovinga, tačiau ne kaip nuodėmių Babilono bokštas, bet kaip išaukštinto malonumo katedra. Visomis jos pakopomis nuo Hemingway'aus iki Emilio Ludwigo, nuo *misis Miniver* iki Vienišojo Reindžerio, nuo Toscanini'o iki Guy Lombardo melas prilimpa prie dvasinio turinio, kuris gatavas perimamas iš meno ir mokslo. Kultūros industrija saugo geresnių dalykų pėdsakus tais bruožais, kurie ją suartina su cirku, su aikštingu prasmės ribas peržengiančiu raitelių, akrobatų ir klounų meistriškumu, su „kūniško meno gynimu ir pateisinimu

kaip priešpriešа dvasiniam menui"[3]. Tačiau priešingai žmogiškumą ginantiems socialiniams mechanizmams, bejausmio artistizmo prieglaudą nepaliaujamai persekioja planuojantis protas, iš visų reikalaujantis įrodyti reikšmę ir efektyvumą. Tai priverčia radikaliai išnykti beprasmiškumą apačioje kaip ir meno kūrinio prasmę viršuje.

Kultūros ir pramogų susiliejimas šiandien lemia ne tik kultūros degradaciją, bet ir neišvengiamą malonumų sudvasinimą. Jis pasireiškia tuo, kad dalyvauja tik kaip atspindys, kaip kinematografija ar radijo laidos įrašas. Liberalios ekspansijos epochoje malonumai gyveno nesugriaunamu tikėjimu ateitimi: viskas bus kaip buvo ir bus dar geriau. Šiandien tikėjimas vėl sudvasinamas; jis tampa toks rafinuotas, kad jau neįstengia atskirti kokio nors tikslo ir laikomas vien auksiniu pagrindu, projektuojamu už tikrovės ribų. Jį sudaro akcentuojamos reikšmės, kuriomis paraleliai pačiam gyvenimui žaismingai aprūpina šaunus vaikinas, inžinierius, sumani mergina, kuri kaip charakteriu prisidengusi beceremoningumu, sportinis interesas ir galų gale automobiliai ir cigaretės net tada, kai pasilinksminimai praeina ne per tiesioginio gamintojo reklamos sąskaitą, bet apskritai per visą sistemą. Pasilinksminimas pats įsiterpia tarp idealų, jis užima aukščiausių gėrybių vietą, nuo kurių visiškai atpratina mases, dar stereotipiškiau kartodamas jas kaip privačiai apmokėtas reklamos frazes. Vidinis jausmas, subjektyviai apribotas tiesos pavidalas, visada buvo labiau pajungtas išoriniams valdovams negu jis įtarė. Kultūros industrija jį paverčia atviru melu. Jis tampa tik tuščiakalbyste, kankinamai – maloniu priedu, pridedamu prie religinių bestselerių, psi-

[3] Wedekind F. *Gesammelte Werke*, München, 1921, Bd. 9, S. 426.

chologinių filmų ir moteriškų serialų, kad su didesniu įsitikinimu būtų galima pajungti savitus žmogiškus jausmus. Ta prasme pasitenkinimas padeda apvalyti afektą, kurį jau Aristotelis priskyrė tragedijai, o Mortimeris Adleris – filmui. Kaip ir tiesos atveju kultūros industrija apima tiesą apie katarsį.

Kuo kultūros industrijos pozicijos tampa stipresnės, tuo paviršutiniškiau ji pradeda elgtis su vartotojo poreikiais, juos produkuodama, nukreipdama, disciplinuodama, net panaikindama patį pasilinksminimą: kultūros pažanga čia nežino ribų. Vis dėlto tokia tendencija yra imanentinė pasilinksminimo principui, iš esmės apšviestajam biurgeriškumui. Kadangi pasilinksminimo poreikį daugiausia pagimdo industrija, per siužetą išgirianti savo gaminius masėms, oleografiją per gardų kąsnį, ir priešingai, cukraus pudrą pudingui vaizduojant pudingą, tad tai, kas įvyksta pasilinksminimų srityje, visada akivaizdu, kas būna verslo srityje, aiškiai girdimas turgaus šūkaliotojų balsas *sales talk*. Tačiau pradinis verslo ir pasilinksminimo panašumas pasireiškia specifine pastarojo paskirtimi: visuomenės apologija. Būti patenkintam, vadinasi, būti sutinkančiam. Tai įmanoma tik hermetiškai atsiribojant nuo visuomeninio proceso, kvailėjant ir visų pirma absurdiškai atsisakant neatskiriamos, net niekingiausios kiekvieno kūrinio pretenzijos: būnant ribotam reflektuoti visumą. Patirti malonumą visada reiškia: apie nieką nedrįsti galvoti, pamiršti kentėjimą net tada, kai jis rodomas. Jo pagrindas – bejėgiškumas. Jis iš tikrųjų yra bėgimas, tačiau ne, kaip jis teigia, nuo netikusios realybės, bet nuo paskutinės minties apie pasipriešinimą, dar lydinčios bėgimą nuo realybės. Malonumo žadamas išsilaisvinimas

yra išsilaisvinimas ir iš mąstymo, ir iš neigimo. Retorinio klausimo „Ko reikėtų žmonėms?“ begėdiškumas pasireiškia tuo, kad jis skirtas žmonėms kaip mąstantiems subjektams, kuriuos atpratinti nuo subjektyvumo yra jo specifinis uždavinys. Net tada, kai publika niurna prieš malonumų industriją, matome nuolatinį pasipriešinimo nebuvimą, kurį ji ir išugdė. Nepaisant visko, jai vis sunkiau išlaikyti publikos dėmesį. Sukvailėjimo pažanga tuo pat metu neturi atsilikti nuo intelekto pažangos. Statistikos epochoje masės pernelyg įsigudrino tapatintis su milijonieriumi ekrane, bet jos yra pernelyg bukos, kad suprastų didelių skaičių dėsnį. Ideologija pasislepia reliatyvumo teorijos skaičiavimuose. Ne kiekvienam nusišypso laimė, bet tik tam, kas ištraukia sėkmingą burtą, o labiausiai tam, kurį yra numačiusi aukščiausia valdžia, – dažniausia pati malonumų industrija, vaizduojama kaip nuolat ieškanti tokių laimingųjų. Talentų medžiotojų surastos ir paskui pompastiškai į studijas pristatytos figūros yra naujo priklausomo vidutinio sluoksnio idealūs tipai. Moteriška žvaigždė turi simbolizuoti tarnautoją, tiesa, tokiu būdu, kad, skirtingai nuo tikros tarnautojos, prašmatni vakarinė suknelė atrodytų kaip skirta jai. Taip pasireiškia ne tik galimybė žiūrovei pačiai būti parodytai ekrane, bet dar primygtiniau parodoma distancija. Tik viena gali ištraukti laimingą burtą, tik vienas yra žymus, ir net jei matematiškai visi turi lygias galimybes, tai matematiškai jis pasirodo toks minimalus, kad geriausia jo atsisakyti ir džiaugtis laime kito, kuriuo galėtų būti ir jis pats, bet vis dėlto niekada nebus. Kur kultūros industrija kviečia į naivų tapatinimąsi, ten šis tuoj pat atmetamas. Daugiau niekam nepavyksta užsimiršti. Kadaise žiūrovas savo vestuves matė kine rodomose vestuvėse. Dabar laimin-

gieji ekrane yra tos pačios rūšies kaip ir kiekvienas iš publikos egzemplioriai, tačiau panaši lygybė liudija neįveikiamą žmogiškų elementų perskyrą. Tobulas panašumas – absoliutus skirtingumas. Giminės tapatumas draudžia individualių atvejų tapatumą. Kultūros industrija piktdžiugiškai realizuoja žmogų kaip gimininę rūšį. Kiekvienas yra tik tai, kuo jis įstengia pakeisti bet kurį kitą: pakeičiamasis, egzempliorius. Jis pats kaip individas yra absoliutus pakeičiamasis, visiškas niekas, ir kaip tik tai jis pradeda jausti, kai laikui bėgant praranda panašumą. Kartu pasikeičia sėkmės religijos vidinė struktūra, kurios, be kita ko, buvo griežtai laikomasi. Vietoj kelio *per aspera ad astra*, numatančio praradimus ir pastangas, vis didesnį vaidmenį vaidina laimėjimas. Ideologija šlovina aklumo elementą priimant įprastą sprendimą apie tai, kuri daina gali tapti šlageriu, kuri statistė – heroje. Filmuose pabrėžiamas atsitiktinumas. Žiūrovams gyvenimą visų pirma palengvina tai, kad visiems jų personažams, išskyrus niekšus, primetama esminė charakterio tapatybė, net jei tam priešinasi fizionomijos, kurioms kaip Garbo nepasakysi, „Sveika, sese". Jas įtikina, kad joms ir nereikia būti kitokioms, negu jos yra, ir kad joms taip pat gerai galėjo pasisekti, jeigu iš jų būtų pareikalavę to, ko jos neįstengia padaryti. Kartu joms duodama užuomina, kad pastangos čia nieko nepadės, nes buržuazinė laimė jau daugiau nesusijusi su apskaičiuojamu jų darbo rezultatu. Jos supranta užuominą. Iš esmės visi pripažįsta atsitiktinumą, dėl kurio kai kam pasiseka pasiekti savo laimę, kaip išvirkščią planingumo pusę. Kaip tik dėl to, kad visuomenės jėgos yra išplėtotos iki racionalumo, jog kiekvienas galėtų dirbti arba inžinieriumi, arba vadybininku, visiškai iracionalu tampa tai, kas bus iš anksto parengtas, kas gaus pa-

sitikėjimą ir kam bus suteiktos visuomenės investicijos. Atsitiktinumas ir planingumas tampa identiški, nes dėl žmonių lygybės pavienio laimė ir nelaimė iki pačių viršūnių praranda bet kokią ekonominę reikšmę. Pats atsitiktinumas tampa planuojamas; ne dėl to, kad jis paliečia konkretų asmenį, bet todėl, jog tikima jo valdžia. Planuojantieji jį išnaudoja kaip alibi ir sudaro regimybę, kad transakcijų ir priemonių sampyna, kuria pavirto gyvenimas, palieka vietos spontaniškiems tiesioginiams žmonių santykiams. Panaši laisvė, kai savavališkai išrenkami vidutiniai statistiniai atvejai, simbolizuojama kultūros industrijos žiniasklaidoje. Žurnaluose publikuojamose detaliose ataskaitose apie jų organizuotas kuklias, nuostabias laimės paukščio pasilinksminimo keliones, dažniausiai kokios nors stenografistės, laimėjusios konkursą dėl santykių su vietiniais veikėjais, atsispindi visų bejėgiškumas. Jie yra ne daugiau kaip medžiaga, ir jų tvarkytojai bet kurį iš jų gali iškelti į savo padanges ir vėl nusviesti žemyn: su savo teisėmis bei savo darbu jis gali eiti kur nori. Industrija domisi žmogumi tik kaip savo klientu ir tarnautoju, ir į šitą visa apimančią formulę jai iš tikrųjų pavyksta sugrūsti ir visą žmoniją, ir kiekvieną jos elementą. Pagal tai, kuris aspektas yra lemiamas, ideologijoje pabrėžiamas planingumas arba atsitiktinumas, technika arba gyvenimas, civilizacija arba gamta. Jeigu jie yra tarnautojai, jiems primenama racionali organizacija ir pagal sveiką žmogišką protą jie raginami su ja apsiprasti. Jeigu jie klientai, pasirinkimo laisvę, neišbandytų dalykų žavesį žmogiškais asmeniniais įvykiais jie demonstruoja arba ekrane, arba spaudoje. Bet kuriuo atveju jie išlieka objektai.

Kuo mažiau kultūros industrija žada, tuo menkiau ji įstengia prasmingai paaiškinti gyvenimą, tuo mažiau bū-

tina tampa ją platinanti ideologija. Reklamos universalumo epochoje net patys abstrakčiausi visuomenės harmonijos ir gerovės idealai pasirodo esą pernelyg konkretūs. Kaip tik abstrakciją išmoko identifikuoti kaip reklamą klientams. Kalba, nukreipta tik į tiesą, sukelia vien susierzinimą ir norą kuo greičiau pasiekti reikalo esmę, iš tikrųjų esančia jos tikslu. Žodžiai, nesantys priemone, atrodo beprasmiai, kitais atvejais – kaip fikcija, kaip kažkas melaginga. Vertybiniai sprendimai suvokiami arba kaip reklama, arba kaip tušti plepalai. Kartu miglotu neprivalomumu paverčiama ideologija netampa nei skaidresnė, nei silpnesnė. Kaip tik jos neapibrėžtumas, beveik scientistinis nepalankumas turėti reikalą su bet kuo, kas nepasiduoda verifikacijai, ir funkcionuoja kaip valdymo instrumentas. Jis tampa primygtiniu ir planingu skelbimu to, kas yra. Kultūros industrijai būdinga tendencija pavirsti protokolinių teiginių visuma ir kartu – nepaneigiama esamos padėties pranaše. Ji meistriškai tiesia vingiuotą kelią tarp demonstratyvios dezinformacijos ir akivaizdžios tiesos uolų, idant tiksliai atkurtų reiškinį, kurio tankumas neleidžia jo pažinti ir nuolat visur esantis reiškinys nepriekaištingai instaliuojamas kaip idealas. Ideologija suskaldoma į ribotos esaties fotografiją ir atvirą melą apie savo prasmę, ne išreiškiamą, bet sugestyviai įteigiamą bei įkalamą į galvą. Tikrumo dieviškumas demonstruojamas ciniškai jį kartojant. Panašus fotologinis įrodymas yra jei ne įtikinantis, tai bent vyraujantis. Kas tuo abejoja monotonijos visagalybės akivaizdoje, tas tiesiog yra kvailas. Kultūros industrija atremia prieštaravimus prieš save taip pat gerai, kaip ir prieš pasaulį, kuris juos tendencingai padvigubina. Lieka tik pasirinkimas – arba dalyvauti, arba prarasti reikalus: provincialai, kurie, priešingai kinui ir ra-

dijui, griebiasi amžinojo grožio ir saviveiklinio teatro, politiškai pasirodo ten, kur juos nuveja masinė kultūra. Ji pakankamai užgrūdinta, kad reikalui esant tartum ideologiją išjuoktų ir panaudotų ankstesnius geidžiamus sapnus, tėvo idealą ne mažiau kaip tiesioginį jausmą. Naujoji ideologija savo objektu laiko pasaulį. Ji pritaiko kultui faktą, apsiribodama tuo, jog iškelia blogį žmogaus esatyje į fakto karalystę, kuo tiksliau jį vaizduodama. Dėl tokio perkėlimo pati esatis tampa prasmės ir teisės surogatu. Viskas, ką atkuria kamera, yra puiku. Apgaulingą viltį, kad pats gali pavirsti tarnautoju, kuriam nusišypsos kelionė aplink pasaulį, atitinka taikliai nufotografuotų apylinkių, pro kurias galėtum keliauti, klaidinantys vaizdai. Siūloma ne Italija, bet regimybė, jog ji egzistuoja. Filmas gali parodyti Paryžių, kuriame jauna amerikietė tikisi numaldyti savo ilgesį, kaip slegiančią nuobodybę, kad neišvengiamai nusviestų ją į sumanaus amerikiečio glėbį, su kuriuo susipažinti taip pat sėkmingai ji galėjo ir namie. Tai, kas vyksta, ką pati sistema reprodukuoja ankstyvosiomis fazėmis tų, iš kurių gyvenimo ji susideda, užuot jų atsikračiusi, laikoma jos prasme ir nuopelnu. Tai, kas vyksta ir toliau tęsiasi, virsta neapgalvotu sistemos egzistavimu, jos nepakeičiamumu. Puiku, kad apytaka kartojasi gamtoje ir pramonėje. Amžinai iš žurnalų šypsosi tie patys kūdikiai, amžinai dunda džiazo mašinos. Nepaisant vaizdavimo technikos, reguliavimo ir specializacijos pažangos, nepaisant nenustygstančio funkcionavimo, duona, kuria kultūros industrija maitina žmogų, yra ne kas kita, kaip stereotipo akmuo. Ji gyva apytaka, visiškai pagrįsta susižavėjimu tuo, kad motinos vis dėlto dar gimdo vaikus, o ratai vis dar nenustoja riedėti. Kaip tik tai patvirtina santykių nepakeičiamumą. Siūbuojančių varpų

laukai Chaplino filmo apie Hitlerį pabaigoje atšaukia antifašistines laisvės kalbas. Jie panašūs į vasaros vėjo kedenamas šviesių plaukų sruogas vokietės mergaitės, kurios lagerio gyvenimą fotografavo „Ufos" specialistai. Dėl to, kad atsižvelgiant į visuomeninio valdymo mechanizmą gamta laikoma gydomąja priešprieša visuomenei, ji įtraukiama į neišgydomą sritį ir brangiai parduodama. Vaizdingi patikinimai, kad medžiai žaliuoja, dangus mėlynas, o debesys plaukia, ją paverčia jau fabrikų kaminų ir benzino degalinių kriptograma. Priešingai, mašinų ratai ir dalys, pažemintos iki medžių ir debesų sielos reiškėjų, turi ypač blizgėti. Taip gamta ir technika mobilizuojama prieš pelėsių kvapą, sukuriamas falsifikuotas liberalios visuomenės vaizdas, kur žmonės sustumiami į tvankius pliušinius kambarius, užuot, kaip šiandien priimta, būtų naudojamasi aseksualiomis oro voniomis arba patirtų avariją su priešistoriniais „Benz" modelio automobiliais, užuot raketos greičiu atskrietum iš ten, kur vis tiek esi, į ten, kur yra ne kitaip. Koncernų gigantų triumfą prieš verslininkų iniciatyvą kultūros industrija apdainuoja kaip verslininkų iniciatyvos amžinybę. Priešininką, kuris jau pralaimėjo, nugali mąstantis subjektas. Antimiesčioniško „Hanso Zonenštioserio" prisikėlimas Vokietijoje ir pasitenkinimas reginiu „Life with Father" turi tą pačią reikšmę.

Tiesa, dėl vieno dalyko šita išsekusi ideologija nesileidžia, kad iš jos būtų juokiamasi, – dėl rūpesčio. „Niekas neturi alkti ir šalti; o kas taip darys, eis į koncentracijos stovyklą": šis sąmojis iš Hitlerio Vokietijos galėtų šviesti kaip maksima virš visų kultūros industrijos portalų. Naiviai ir suktai ji parodo tą būklę, kuri apibūdina naująją

visuomenę, – kad ji puikiai moka surasti savo sekėjus. Formaliai laisvė garantuojama kiekvienam. Oficialiai niekas neturi atsakyti už tai, ką jis galvoja. Dėl to kiekvienas iš pat pradžių jaučiasi įtrauktas į bažnyčių, klubų, profesinių sąjungų ir kitų santykių sistemą, kaip jautriausią socialinės kontrolės instrumentą. Kas nenori žūti, turi rūpintis, kad pasvertas šito aparato nepasirodytų pernelyg lengvas. Priešingu atveju jis atsiliks nuo gyvenimo ir galiausiai žus. Tai, kad kiekvienoje srityje, bet visų pirma tarp laisvų profesijų, dalykinės žinios paprastai susijusios su įsitikinimais, gali lengvai sukelti iliuziją, jog čia pasitenkinama vien dalykinėmis žiniomis. Iš tikrųjų tos visuomenės iracionalaus planingumo dalis yra tai, kad ji tik atkuria gyvenimą tų, kurie jai ištikimi. Gyvenimo standartų gradacija tiksliai atitinka vienų ar kitų sluoksnių sąryšingumo su sistema laipsnį. Vadybininku galima pasitikėti, pasitikėjimą didina taip pat ir smulkus tarnautojas Dagwoodas, koks jis vaizduojamas humoristiniuose leidiniuose ir koks yra iš tikrųjų. Kas alksta ir šąla, nors kai kada ir turi geras perspektyvas, yra paženklintas. Jis – autsaideris, o būti autsaideriu yra didžiausia nuodėmė, išskyrus sunkius nusikaltimus. Filme geriausiu atveju jį paverčia originalu, piktai nuolaidžių pašaipų objektu; dažniausiai jis yra piktadarys ir kaip toks atpažįstamas nuo pirmo jo pasirodymo momento, dar prieš pasireiškiant veiksmui, kad niekas nė akimirkai nesuklystų, jog visuomenė įstengia apsiginti nuo tų, kurie kupini gerų ketinimų. Iš tikrųjų dabar atsiranda aukštesnio laipsnio visuotinės gerovės valstybė. Kad būtų sustiprintos savos pozicijos, užsukama tokia ekonomika, kurioje dėl labai išvystytos technikos savo šalies masės kaip gamintojai iš principo tampa nereikalingos. Tikrieji maitintojai darbi-

ninkai ima priklausyti, kaip to norėtų ideologinė regimybė, nuo ūkio vadovų, kuriuos jie maitina. Kartu atskiras žmogus patenka į keblią padėtį. Liberalizmo epochoje vargšas buvo laikomas tingiu, o dabar jis automatiškai tampa įtartinu. To, kuriuo išoriškai nesirūpinama, vieta konclageryje, šiaip ar taip, purviniausio darbo ir lūšnynų pragare. Tačiau kultūros industrijoje atsispindi negatyvi ir pozityvi valdomųjų globa kaip tiesioginis žmonių solidarumas dalykiškųjų pasaulyje. Niekas nebus užmiršta, visur atsiras kaimynai, socialiniai darbuotojai, dr. Gillespies ir namų filosofai su širdimi ten, kur jam ir dera būti, visuomenės įamžinto vargo fone, nuo žmogaus prie žmogaus einančio atskiro išgydymo atvejai, jei tam nesipriešina asmeninis savo pastangų objekto sugedimas. Įmonės moksliškai organizuota draugiška globa, kuria pasirūpino kiekvienas fabrikas, kad didėtų produkcija, pačios asmeniškiausios paskatos patenka į visuomeninės kontrolės akiratį kaip tik dėl to, kad gamybos procese jos sukuria tiesioginių santykių tarp žmonių regimybę, jog įgyvendinama jų reprivatizacija. Tokia dvasinė žiemos pagalba meta savo šešėlius ant kultūros industrijos audio ir vizualinės produkcijos dar iki jai iš fabriko totalitariai plintant apskritai visoje visuomenėje. Didieji žmonijos padėjėjai ir geradariai, kurių mokslo laimėjimus rašinėtojai pateikia tiesiog kaip užuojautos darbus, kad sukeltų fiktyvų žmogišką interesą, funkcionuoja kaip tautų vadų vietų saugotojai, galų gale paskelbiantys apie užuojautos galą ir užkertantys bet kokį kelią užkratui po to, kai bus išaiškintas paskutinis paralitikas.

Auksinės širdies pabrėžimas yra būdas, kuriuo visuomenė pripažįsta savo padarytus kentėjimus; visi žino, kad sistemoje jie daugiau neįstengia padėti sau, ir į tai turi at-

sižvelgti ideologija. Būdama nutolusi nuo to, kad kančios būtų paslėptos po improvizacinio draugiškumo priedanga, kultūros industrija ypač didžiuojasi, jog tiesiai vyriškai įstengia pažvelgti jam į akis ir iškelti jį su santūriu šaltakraujiškumu. Pasaulis pateisinamas savęs valdymo patosu kaip būtinu dalyku. Toks yra gyvenimas, toks kietas, bet taip pat toks stebuklingas, toks sveikas. Melas nebijo tragizmo. Kaip totali visuomenė nepanaikina savo narių kentėjimų, tačiau juos registruoja ir planuoja, taip masinė kultūra elgiasi ir su tragizmu. Iš čia ir primygtinis meno perėmimas. Jis duoda jai tragišką substanciją, kuria neįstengia pamaitinti grynasis malonumas, kurio jai reikia, jei nori nors kiek likti ištikimas tikrovės reiškinių padvigubinimo principui. Tragizmas, paverčiamas apskaičiuotu ir pritariančiu momentu, tampa palaima. Jis saugo nuo priekaištų dėl neatitikimo tiesai, pasisavinamai tuo metu su cinišku nuolankumu. Cenzūruotos laimės banalumą jis daro įdomų, o įdomumą – patogų naudoti. Tam vartotojui, kuris matė kultūriniu požiūriu geresnių dienų, jis siūlo seniai likviduotos gelmės surogatą, o reguliariems žiūrovams – išsilavinimo liekanas, kuriomis jis disponuoja dėl prestižo. Visiems jis garantuoja paguodą, kad dar galimas taip pat sunkus, tikras žmogaus likimas, o jo atviras vaizdavimas – neišvengiamas. Visiškai uždara egzistencija, kurios padvigubinimui šiandien atsiduoda ideologija, veikia tuo didingiau, puikiau ir galingiau, kuo pagrįsčiau ji sumaišyta su būtinu kentėjimu. Ji įgauna neišvengiamo likimo aspektą. Tragizmas susilygina su pavojumi sunaikinti tą, kam nepakeliui su visais, o jo paradoksalią prasmę kai kada sudaro kaip tik beviltiškas pasipriešinimas mitologinei grėsmei. Tragiškas likimas virsta teisinga bausme, į kurią jį transformuoti nuo seno aist-

ringai siekė buržuazinė estetika. Masinės kultūros moralė yra vakarykščių vaikiškų knygelių moralė. Pirmos rūšies produkcijoje, pavyzdžiui, piktadarė gali pasirodyti kaip isterikė, – tai vaizduojama su tariamu klinikinio tyrinėjimo kruopštumu, – mėginanti apgaule sugriauti labiau realybę atitinkančios scenos priešininkės gyvenimiškąją laimę, ir dėl to ją pačią ištinka visai neteatrališka mirtis. Tačiau taip moksliškai dalykas atrodo tik viršūnėse. Toliau apačiose nuostoliai yra mažesni. Ten tragizmui išdaužo dantis be socialinės psichologijos pagalbos. Kaip tvarkinga vengriška Vienos operetė turi pasiekti tragišką finalą antrame veiksme, o trečiajam nepalieka nieko, išskyrus nesusipratimų aiškinimąsi, taip kultūros industrija rutinoje parodo tragizmui jo aiškią vietą. Vien akivaizdaus recepto egzistavimo jau užtenka, kad dingtų rūpestis dėl tragizmo nesutramdomumo. Tos dramatiškos namų šeimininkės aprašymas – *getting into trouble and out again* – apima visą masinę kultūrą nuo moterų bukaprotiškų serialų iki aukščiausių laimėjimų. Net pati blogiausia atomazga, turint galvoje kai ką geresnio, tik patvirtina esamą tvarką ir korumpuoja tragizmą, ar tai būtų mylimoji, kuri, nepaisant visų nuostatų, savo laimę apmoka mirtimi, ar liūdna pabaiga ekrane dar labiau nušviečia realaus gyvenimo neišsemiamumą. Tragiškas filmas iš tikrųjų tampa moralę gerinančia institucija. Sistemos priespaudos egzistavimo demoralizuotos masės, parodančios civilizuotumą tik konvulsinėmis pastangomis elgtis kaip įprasta, pro kurias išnyra jų įniršis ir užsispyrimas, negailestingo gyvenimo pavidalu ir pavyzdingu elgesiu pašauktos laikytis tvarkos. Nuo seno kultūra skatino tramdyti tiek revoliucinius, tiek barbariškus instinktus. Industrinė kultūra daro dar daugiau. Ji tiesiog mankštinasi

tomis sąlygomis, kuriomis negailestingas gyvenimas gali būti iškenčiamas. Individas turi panaudoti visuotinį nuobodulį kaip varomąją jėgą, pasiduoti kolektyvinei valdžiai, kurios ir taip jis yra persisotinęs. Permanentinės nevilties situacijos, išsekinančios kasdienybėje žiūrovą jas atkuriant, nežinia kaip pavirsta pažadu toliau egzistuoti. Reikia tik pripažinti savo niekingumą, tik pasirašyti savo pralaimėjimą, ir viskas atsidurs savo vietose. Visuomenė yra nusivylusių visuomenė, todėl ji tampa reketo grobiu. Kai kuriuose žymiuose ikifašistinio laikotarpio vokiečių romanuose, pavyzdžiui, *Berlynas. Aleksandro aikštė*, *Mažas žmogus, kas dabar*, ta tendencija pasireiškia taip drastiškai, kaip vidutiniškame filme ar džiazo mechanizme. Iš esmės visur kalbama apie žmogaus savijuoką. Visiškai likviduota galimybė tapti ekonominiu subjektu, verslininku, savininku. Iki pat prekiaujančiųjų sūriu nepriklausomas verslas, kurio vadovavimu ir paveldėjimu rėmėsi buržuazinė šeima ir jos galvos visuomeninė padėtis, atsidūrė beviltiškoje priklausomybėje. Visi tampa tarnautojais, o tarnautojų civilizacijoje praranda savo vertę ir taip abejotinas šeimos tėvo rangas. Žmogaus elgesys reketo atžvilgiu, ar jis būtų verslo, profesinio ar partinio, ar jis būtų iki ar po leidimo, fiurerio gestuko prieš mases, įsimylėjėlio į tą, kurios palankumo siekia, įgauna savitų mazochistinių bruožų. Elgesio maniera, kuri primetama kiekvienam, kad leistų jam įrodyti savo tinkamumą šitai visuomenei, primena tuos berniukus, kurie, priimant juos į gentį aidint žynių kirčiams, stereotipiškai šypsodamiesi juda ratu. Egzistavimas vėlyvojo kapitalizmo sąlygomis yra ne kas kita, kaip besitęsiantis iniciacijos ritualas. Kiekvienas privalo demonstruoti, kad jis visiškai tapatinasi su valdžia, užverčiančia jį smūgiais. Vi-

sa tai apima džiazo sinkopės principas, kartu išjuokiantis užsikirtimus ir paverčiantis juos norma. Sentimentalių radijo dainelių autorius į eunuchą panašiu balsu, paveldėtojos gerbėjas, kuriam būdinga patraukli išvaizda, su smokingu puolantis į plaukimo baseiną, – tai pavyzdžiai žmonėms, kurie turi padaryti tai, ką padaryti juos laužia sistema. Kiekvienas gali būti panašus į visagalę visuomenę, kiekvienas gali tapti laimingas, jeigu jis tik kapituliuos visiškai, atsisakys savo teisės į laimę. Iš jo silpnumo visuomenė atpažįsta savo stiprumą ir dalijasi su juo. Jo nesipriešinimas rodo jį esant patikimu kantonininku. Taip panaikinamas tragizmas. Kadaise atskiro žmogaus ir visuomenės antagonizmas buvo pastarosios substancija. Jis šlovino „bebaimiškumo ir laisvės jausmą galingo priešo atžvilgiu, baisią nelaimę, siaubą keliančią problemą"[4]. Dabar tragizmas ištirpo visuomenės ir subjekto melagingo tapatumo tuštumoje, kurios visas siaubas trumpam tampa akivaizdus kaip tariama tragiškumo regimybė. Tačiau fašizmas turi galvoje integracijos stebuklą, permanentinį valdančiojo malonės aktą, nesipriešinančiojo, užgniaužiančio savo užsispyrimą, priėmimą. Jis šiame humanizme, su kuriuo Döblinas leidžia savo Biberkopfui rasti prieglobstį, švyti kaip amalas, lygiai taip pat kaip sociališkai nuspalvintuose filmuose. Pats tas gebėjimas rasti išeitį ir prieglobstį, gebėjimas išgyventi savo paties žūtį, pasendinančią tragizmą, būdingas naujajai kartai; ji tinka bet kokiam darbui, nes darbo procesas neskatina prisirišti nė prie vieno darbo. Visa tai primena liūdną namo grįžtančio kareivio, nesusidūrusio su karu, gyvenančio atsitiktiniu dirbančiojo uždarbiu, prisitaikėliškumą, ir baigiant jo

[4] Nietzsche F. „Götzendämmerung", in *Werke*, Bd. 8, S. 136.

įstojimu į sąjungas ir į paramilitarines organizacijas. Tragizmo likvidavimą patvirtina individo panaikinimas.

Kultūros industrijoje individas yra iliuzinis ne tik dėl standartizacijai būdingo gamybos būdo. Jis pakenčiamas tik tol, kol jo besąlygiškas tapatumas su visuotinumu nekelia abejonių. Nuo normuotų džiazo improvizacijų iki originalių kino personažų su privaloma plaukų sruoga ant akių vyrauja pseudoindividualybė. Individualumas redukuojamas iki visuotinumo gebėjimo besąlygiškai paženklinti atsitiktinumą, kad būtų galima konstatuoti jį tokį esant. Kaip tik apžiūrai iškelti tokie individo bruožai kaip atkaklus užsispyrimas arba išskirtinis elgesys gaminami serijiniu būdu tarsi Jeilio pilys, viena nuo kitos besiskiriančios tik milimetru. Savasties savitumas yra visuomeniškai sąlygotas monopolijų produktas, kuris pristatomas kaip natūralus. Jis redukuojamas į ūsus, į prancūzišką akcentą, į žemą lėbautojos balsą, į *Lubitsch touch*, tarytum į pirštų atspaudus ant visa kuo vienodų asmenybės liudijimų, visuotinumo galia pakeičiančių gyvenimą ir veidą visų žmonių – nuo kino žvaigždės iki nuteistojo iki gyvos galvos. Pseudoindividualumas tampa tragizmo užvaldymo ir nuginklavimo prielaida: tik dėl to, kad individai nėra tikri individai, bet visuotinumo tendencijų susikirtimo punktai, tampa įmanoma juos be kliūčių įtraukti į visuotinumą. Kartu masinė kultūra demaskuoja fiktyvų pobūdį, kuris buržuazinėje epochoje buvo būdingas individo formai, ir elgiasi neteisėtai tik tada, kai puikuojasi tokia niūria visuotinumo ir atskirumo harmonija. Nuo pat pradžių individualumo principas buvo prieštaringas. Visų pirma iki individuacijos iš tikrųjų ir nebuvo prieita. Dėl klasinio pobūdžio savisaugos visi buvo sustabdyti vien rūšinėj pakopoj. Bet koks buržuazinis pobūdis, nepaisant

visų jam būdingų nukrypimų, kaip tik išreiškė tą patį: konkurencinės visuomenės žiaurumą. Kiekvienas atskiras žmogus, kuriuo rėmėsi visuomenė, buvo pažymėtas jos ženklu; savo tariama laisve jis buvo jos ekonominio ir socialinio aparato produktas. Atitinkamus valdymo santykius valdžia naudojo tik tada, kai gaudavo savo valdinių sutikimą. Buržuazinės visuomenės išsivystymo raidoje buvo išugdytas ir individas. Prieš jos valdytojų valią technika pavertė žmones iš vaikų asmenybėnis. Tačiau kiekviena tokia individuacijos pažanga vyksta individualybės sąskaita, dėl kurios ji buvo pasiekta, ir nieko ji nepaliko po savęs, išskyrus ryžtą siekti tik savo tikslų. Biurgeris, kurio gyvenimas suskaidytas į biznio sritį ir asmeninį gyvenimą, asmeninis gyvenimas – į reprezentacijos ir intymumo sritis, intymumas – į slegiantį santuokinį sugyvenimą ir visiškos vienatvės graudžią paguodą, nesantaikos su savimi bei kitais, toks biurgeris virtualiai jau yra nacistas, kartu ir įkvėptas, ir viską keikiantis, arba yra šiuolaikinis didmiesčio gyventojas, galintis įsivaizduoti draugystę tik kaip „socialinį ryšį", vidujai nepajaustą visuomeninį sąlytį. Kultūros industrijai taip sėkmingai elgtis su individualybe pavyksta tik dėl to, kad joje reprodukuodavo visuomenės sugniužimą. Iš iškarpų padarytuose žurnalų viršeliuose – kino herojų ir privačių asmenų veidai tirpsta iliuzijoje, kuria ir be to niekas netiki, o meilę tiems herojiniams modeliams stiprina slaptas pasitenkinimas tuo, kad pagaliau individuacijos pastangos, žinoma, bus pakeistos kvapą gniaužiančiu sekimu. Bergždžia viltis, kad tokia prieštaringa, suskilusi asmenybė negalėtų išgyventi kartų tėkmėje, kad panaši psichologinė nesantaika lems sistemos žlugimą, kad melagingas individualaus stereotipo pakeitimas žmonėms taps nepakelia-

mas. Asmenybės vienybė jau kaip regimybė buvo žinoma dar nuo Shakespeare'o Hamleto laikų. Sintetinėse fizionomijose šiandien visiškai užmiršta, jog apskritai kadaise būta žmogaus gyvenimo supratimo. Per šimtmečius visuomenė ruošėsi Victorui Mature ir Mickey Rooney. Tuo jie tikisi įkūnyti savo svajones.

Vidutinybės heroizacija priklauso primityvumo kultui. Labiausiai apmokamos žvaigždės prilyginamos reklaminiams neįvardytų užpatentuotų prekių vaizdams. Neatsitiktinai jos neretai išrenkamos iš minios komercinių modelių. Vyraujantis skonis perima savo idealą iš reklamos, iš vartojimo grožio. Taip galų gale išsipildo ironiški Sokrato žodžiai apie tai, kad grožis yra naudingumas. Kinas verbuoja klientus kultūros koncernui kaip totalybei, radijuje prekės, kurių dėka egzistuoja kultūros produktai, išgiriamos ir atskirai. Už penkiasdešimt variokų žiūri milijonus kainuojantį filmą, už dešimt gauna kramtomosios gumos, už kurios – visi pasaulio turtai, didinami jos paklausos. *In absentia*, bet vis dėlto remiantis visuotiniu balsavimu nustato armijos iždą, užnugaryje, tiesa, netoleruodami prostitucijos. Geriausios pasaulio kapelos, nors tokios ir nėra, nemokamai atvežamos į namus. Visa tai išdavikiškai panašu į pasakų šalį, kaip tautinė bendruomenė panaši į žmogiškąją. Visiems bus kažkuo patarnauta. Senojo Berlyno metropoliteno teatro provincialaus lankytojo konstatavimą, esą tai tiesiog nuostabu, kad už pinigus žmonės gali sau leisti ką nori, kultūros industrija jau seniai pasičiupo ir pavertė savo produkcijos substancija. Produkciją ne tik nuolat lydi triumfas, kad ji įmanoma, ji pati iš principo yra tas triumfas. Šou verčia rodyti viską, kas turima ir galima. Jis ir dabar yra dar turgus, tik nepagydomai sergančios kultūros turgus. Panašiai kaip

turgaus prekeivio balso prie suolų sukviesti žmonės įveikdavo savo nusivylimą kioskuose vyriškai nusijuokdami, nes iš pat pradžių žinojo, jog taip ir bus, šitą instituciją gerai supranta ir kino žiūrovas. Vis dėlto serijinių *de luxe* produktų ir jų papildų pigumu, universalia apgaule grindžiami meno prekinio pobūdžio pasikeitimai. Ne jis yra nauja: naujumo žavesį sudaro tik tai, kad jis tyčia pripažįstamas ir kad menas atsisako savo paties autonomijos ir išdidžiai išsirikiuoja tarp plataus vartojimo prekių. Menas kaip izoliuota sritis iš pat pradžių buvo įmanomas kaip buržuazinis. Net pati jo laisvė kaip visuomeninio tikslingumo neigimas, kai ji pranoksta rinką, iš esmės lieka susijusi su prekinės ekonomikos prielaidomis. Gryni meno kūriniai, neigę visuomenės prekinį pobūdį vien tuo, kad laikėsi savo dėsnių, kartu visada buvo taip pat prekės: kadangi iki aštuonioliktojo amžiaus užsakytojo globa gynė menininkus nuo rinkos, todėl jie priklausydavo nuo užsakytojų ir jų tikslų. Šiuolaikinio didžio meno kūrinio betiksliškumą gimdo rinkos anonimiškumas. Šie reikalavimai tiek daug kartų perduoti, kad išvaduoja menininką nuo būtinybės laikytis apibrėžtų sąlygų, žinoma, tik tam tikru mastu, nes jo autonomiją, vos pakenčiamą, per visą buržuazinę istoriją lydėjo neteisybės momentas, galų gale atvedęs prie meno socialinės likvidacijos. Mirtinai sergantis Beethovenas, atmesdamas Walterio Scotto romaną sušukdamas: „O juk vaikinas rašo dėl pinigų", ir kartu realizuodamas paskutiniuosius kvartetus, tą kraštutinį rinkos atsisakymą, pasirodantis kaip patyręs ir atkaklus prekeivis, iškyla kaip didžiausias rinkos ir autonomijos prieštaravimų vienybės pavyzdys buržuaziniame mene. Ideologijai pasiduoda kaip tik tie, kurie tuos prieštaravimus slepia, užuot juos, kaip Beethovenas, įtraukę į

savo produkcijos suvokimą: jis improvizavo įtūžį dėl prarastų grašių ir sukūrė tą metafizinį *Tai Turi Būti*, kuris stengiasi estetiškai pašalinti pasaulio spaudimą, prisiimdamas jį pats, iš namų šeimininkės reikalavimo užmokėti mėnesinį mokestį. Idealistinės estetikos principas, tikslingumas be tikslo yra schemos, kuriai slapta paklūsta buržuazinis menas, apvertimas, betiksliškumas vietoj rinkos deklaruojamų tikslų. Galiausiai pasilinksminimo ir atsipalaidavimo reikalavime sunyksta betiksliškumo karalystės tikslas. Tačiau kadangi meno realizuojamumo reikalavimas tampa totalinis, ima reikštis tam tikras kultūrinių prekių vidinės ekonominės struktūros poslinkis. Kaip tik nauda, kurios antagonistinėje visuomenėje žmonės viliasi iš meno kūrinio, yra tiesiog pati nenaudinga egzistencija, kurią panaikina visiškas paklusimas naudingumo reikalavimui. Kadangi meno kūrinys visiškai sutampa su poreikiu, jis iš anksto apgaulingai atima iš žmonių galimybę išsivaduoti iš naudos principo, kurios siekti jis skatina. Tai, ką galima pavadinti vartojimo verte kultūros produktų suvokime, pakeičiama mainomąja verte, malonumo vietą užima dalyvavimas visur ir žinojimas apie viską, vietoj erudicijos – prestižo laimėjimai. Vartotojas tampa malonumų industrijos ideologija, nuo kurios institucijų jam nepavyksta ištrūkti. *Misis Miniver* reikia žiūrėti taip, kaip turėti žurnalus „Life“ ir „Time“. Viskas suvokiama tik tuo aspektu, kad visa tai gali tarnauti kažkam kitam, nepriklausomai nuo to, kad ir kaip blausiai matomas tas kitas. Viskas turi vertę tik tiek, kiek gali būti iškeista, bet ne todėl, kad pats kažkas yra. Meno vartojimo vertę, jo būtį, jie laiko fetišu, o fetišas, jo visuomeninis vertinimas, kurį jie klaidingai įvertina kaip meno kūrinio rangą, jiems tampa vienintele vartojimo verte, vie-

nintele savybe, jiems teikiančia malonumą. Taip dingsta prekinis meno pobūdis, nes jis visiškai realizuojasi. Menas yra išskirtos, pristatytos, prilygintos pramoninei produkcijai, parduodamos ir pakeičiamos prekės rūšis, bet prekės rūšies menas, visada gyvas tuo, kad būdavo parduodamas, kartu būdamas neparduodamas, pavirsta visiškai veidmainiškai neparduodamu dalyku, kai tik verslas pasirodo esąs daugiau ne ketinimas, o vienintelis principas. Toskanini'o transliacija per radiją tam tikra prasme neparduodama. Jo klausosi už dyka, ir prie kiekvieno simfonijos tono dar tarsi pridedama subtili reklama, kad simfonijos nepertraukia reklama – *this concert is brought to you as a public service*. Apgaulė įvyksta netiesiogiai, per visų susivienijusių automobilių ir muilo fabrikantų, kurių lėšomis išlaikomos radijo stotys, pelną ir, žinoma, iš išaugusios elektros pramonės, kaip radijo imtuvų gamintojos, apyvartos. Visur radijas, tas pažangus masinės kultūros pagrandukas, padaro išvadas, pagal kurias uždraudžia filmo pseudoturgų. Komercinės radijo sistemos techninė struktūra daro ją atsparią prieš liberalius nukrypimus, kuriuos kino pramoninkai gali sau leisti savo srityje. Radijas yra privati įstaiga, jau reprezentuojanti suverenią visumą, ir tuo kai kuo pralenkė kitus koncernus. „Česterfildas" – tai tik tautos cigaretės, bet radijas – jos ruporas. Kultūros produktus visuotinai įtraukiant į prekybos sritį, radijas apskritai atsisako duoti žmogui savo kultūros produktus kaip prekes. Amerikoje jis neima jokių mokesčių iš publikos. Kartu jis įgauna apgaulingą nesuinteresuoto, antpartinio autoriteto, kuo geriausiai patenkinančio fašizmą, pavidalą. Ten radijas tampa universalia fiurerio burna; gatvės garsiakalbiuose jo balso garsas pereina į paniką keliantį sirenų, nuo kurių šiuo-

laikinę propagandą ir taip sunku atskirti, kaukimą. Nacionalsocialistai patys žinojo, kad radijas jų reikalui suteikia pavidalą, kokį Reformacijai suteikė spausdinimo presas. Religijos sociologijos išrasta metafizinė fiurerio charizma galų gale pasirodo kaip jo radijo kalbos esamumas visur, demoniškai parodijuojančios Dievo dvasios esamumą visur. Tas gigantiškas faktas, kad tos kalbos, pasklisdamos visur, pakeičia jų turinį, panašus į tą, kad Toskanini'o kalbos transliavimo labdara pakeičia jo turinį, simfoniją. Tikro jų sąryšio daugiau neįstengia suvokti nė vienas klausytojas, tuo tarpu fiurerio kalbos ir be to yra melas. Žmogiško žodžio absoliutizacija, melagingi įsakymai – tai imanentiška radijo tendencija. Rekomendacija čia tampa įsakymu. Tų pačių prekių reklamavimas skirtingais pavadinimais, moksliškai pagrįstas gyrimas vidurius paleidžiančiu posilpniu diktoriaus balsu tarp „Traviatos" ir „Rienzi" uvertiūrų jau vien dėl lėkštumo yra nepateisinamas. Pagaliau dabar produkcijos diktatas, pridengtas pasirinkimo galimybės šydu, pavirsta atviromis fiurerio komandomis. Didžiųjų fašistinių reketininkų visuomenėje, kurie susitaria, kokia socialinio produkto dalis turi būti skirta būtiniems liaudies poreikiams, būtų akivaizdžiai anachronistiška kviesti naudotis vien nustatytais muilo milteliais. Fiureris tvarkosi šiuolaikiškiau, be ceremonijų tiesiogiai įsakydamas arba paleisti aukų machanizmą, arba pirkti šlamštą.

Jau šiandien kultūros industrija besispyriojančiai publikai sugrūdžia meno kūrinius, kaip ir atitinkamai parengtus politinius lozungus, sumažintomis kainomis, pasitenkinimas jais kaip ir parkais liaudžiai tampa prieinamas. Tačiau jiems būdingo prekinio pobūdžio panaikinimas reiškia ne tai, kad laisvos visuomenės gyvenime jie nu-

stojo egzistuoti, bet tai, jog žlugo paskutinė apsauga, sauganti kūrinius nuo jų pavertimo kultūrinėmis prekėmis. Ugdymo privilegijų panaikinimas parduodant viską neleidžia masėms įsiskverbti į sritį, į kurią jos anksčiau nebuvo įleidžiamos, bet prie esančių visuomeninių sąlygų skatina sugriauti ugdymą, barbariškos izoliacijos pažangą. Kas XIX a. ir XX a. pradžioje mokėjo pinigus, kad pamatytų dramą ar išgirstų koncertą, mažų mažiausiai renginį gerbė taip pat, kaip ir sumokėtus už ją pinigus. Biurgeris, norėjęs iš to ko nors gauti, kartais galėjo mėginti užmegzti ryšį su kūriniu. Tai liudija, pavyzdžiui, vadinamieji vadovai po Wagnerio muzikines dramas arba *Fausto* komentarai. Jie aptraukiami biografine glazūra ir kitais panašiais dalykais, ko šiandien neišvengia meno kūrinys. Net šio biznio jaunatviško subrendimo epochoje mainomoji vertė nevilko paskui save vartojamąją vertę kaip apendiksą, bet vystė ją kaip savo sąlygą, ir visuomeniniu požiūriu meno kūriniui tai buvo naudinga. Menas išlaikė biurgerį tam tikrose ribose tol, kol jis buvo brangus. Tai dabar baigta. Jo beribis, jokiais pinigais daugiau nevaržomas artimumas tam, kas atiduota jo savivalei, užbaigia susvetimėjimą ir padaro panašų vienas į kitą su triumfuojančio daiktiškumo ženklu. Kultūros industrijoje dingsta ir kritika, ir pagarba: pirmąją paveldi mechaninė ekspertizė, antrąją – užmaršus įžymybių kultas. Vartotojams jau nieko nebėra brangaus. Tačiau kartu jie pastebi, kad jiems dovanojama juo mažiau, kuo pigiau kainuoja. Dvigubas nepasitikėjimas tradicine kultūra kaip ideologija susimaišo su industrine kultūra kaip apgaule. Paversti tiesiog priedu išsigimę meno kūriniai kartu su šlamštu, kuriam juos prilygina žiniasklaida, slapčia atmetami laimingųjų. Pastarieji gali džiaugtis, kad yra tiek daug ką žiū-

rėti ir ką klausyti. Tiesą sakant, viskas prieinama. Ekranizacija ir vodeviliai kine, muzikinių viktorinų konkursai, nemokamos brošiūros, apdovanojimai ir prizai, tenkantys tam tikrų radijo laidų klausytojams, nėra atsitiktinės akcidencijos, bet tąsa to, kas vyksta su pačiais kultūros produktais. Simfonija tampa premija už tai, kad apskritai klausomasi radijo, ir jei būtų technikos valia, tai filmas panašiai kaip radijas būtų pristatomas į namus. Laikomasi kurso į „komercinę sistemą". Televizijai numatomas raidos kelias, galintis pakankamai lengvai nustumti brolius Warnerius į neabejotinai nepalankią jiems kamerinių atlikėjų ir kultūros konservatorių poziciją. Vis dėlto premijavimo sistemą jau atspindi vartotojų elgesys. Kadangi kultūra pasireiškia kaip netikėta dovana, kurios privatus ir socialinis naudingumas nekelia abejonių, jos recepcija virsta galimybių suvokimu. Vartotojai gūžiasi iš baimės, kad gali ką nors pražiopsoti. Ką, neaišku, bet galimybių turi tik tas, kas nepasitraukia iš žaidimo. O fašizmas to ir tikisi, kad jam pavyks reorganizuoti kultūros industrijos treniruotus dovanų gavėjus į savo reguliarią priverstinę svitą.

Kultūra yra paradoksali prekė. Ji tiek priklauso nuo mainų dėsnio, kad daugiau nekeičiama; taip aklai praryjama vartojimo, kad daugiau negali būti vartojama. Dėl to ji susilieja su reklama. Kuo pastaroji atrodo beprasmiškesnė valdant monopolijoms, tuo bejėgiškesnė ji tampa. Motyvai yra pakankamai ekonomiški. Žinoma, apskritai būtų galima pragyventi be kultūros industrijos, pernelyg didelį persisotinimą ir apatiją ji pagimdo tarp vartotojų. Su tais dalykais ji pati mažai ką gali padaryti. Reklama yra jos gyvenimo eleksyras. Kadangi jos produktu malo-

numas, kurį jis kaip prekė žada, neišvengiamai paverčiamas vien pažadu, galiausiai jis pats sutampa su reklama, kurios jam reikia dėl savo nevartojamumo. Konkurencijos visuomenėje ji atliko visuomeninę vartotojo orientavimo funkciją rinkos sąlygomis, ji lengvino pasirinkimą ir padėjo darbingesniam, bet nežinomam tiekėjui parduoti savo prekes tinkamam žmogui. Ji ne tik kainavo, bet ir taupė darbo laiką. Šiandien, kai laisva rinka baigiasi, joje įsitvirtina sistemos viešpatavimas. Ji sustiprina ryšius, kuriais vartotojai prikaustomi prie didelių koncernų. Tik kas įstengia mokėti nepaprastus mokesčius, kuriuos ima reklamos agentūros ir visų pirma radijas, tas priklauso jiems arba bankinio ar pramoninio kapitalo nutarimu yra kooptuotas, apskritai pseudorinkoje gali būti pardavėjas. Išlaidos reklamai, galų gale sugrįžtančios į koncernų kišenes, apsaugo nuo varginančios konkurencinės kovos su nepageidaujamu autsaideriu; jos garantuoja, kad vadovaujantieji išlaikytų savo postus; tai nėra nepanašu į tuos ekonominius sprendimus, kuriais totalitarinėje valstybėje kontroliuojamas įmonių steigimas ir tolesnis jų valdymas. Dabar reklama yra negatyvus principas, blokuojanti priemonė: visa, kas nereklamuojama, atrodo ekonomiškai įtartina. Visuotinė reklama jokiu būdu nebūtina, kad supažindintų su prekių rūšimis, kurių pasiūla, šiaip ar taip, yra ribota. Ji skatina pardavimą tik netiesiogiai. Paplitusios reklamos praktikos atsisakymas atskirai firmai reiškia prestižo praradimą ir iš tikrųjų rodo, jog pažeidžiama disciplina, kurios laikytis savo bendrininkus įpareigoja įtakinga klika. Karo metu, siekiant demonstruoti pramoninę galią, toliau kuriama jau daugiau nebetiekiamų prekių reklama. Ideologiškai subsidijuojama žiniasklaida tampa svarbesnė už pavadinimo kartojimą. Kadan-

gi spaudžiant sistemai kiekvienas produktas turi panaudoti reklaminę techniką, ši įžengia į kultūros industrijos idiomą, į „stilių“. Jos pergalė tokia galutinė, jog lemiamose vietose ji nebūna pakankamai akivaizdi: monumentalūs galingųjų statiniai, ta prožektorių nutvieksta akmenyje įkūnyta reklama, laisvi nuo išorinės reklamos ir, galimas daiktas, demonstruoja savo bokštuose trumpai švytinčius, nepasižyminčius savigyra firmos inicialus. Priešingai, iš devyniolikto šimtmečio išlikę namai, kurių architektūra dar gėdingai liudija apie galimybę juos panaudoti kaip vartojimo objektą gyvenamiesiems tikslams, nuo pirmų aukštų iki stogo ir dar aukščiau tiesiog apdengti plakatais bei transparantais; čia landšaftas tampa iškabų ir afišų fonu. Reklama virsta tiesiog menu, su kuriuo ją įžvalgiai sutapatino Goebbelsas, menu menui, reklama sau, vien visuomeninės valdžios vaizdavimu. Į įtakingus amerikietiškus žurnalus „Life“ ir „Fortune“ probėgšmais mestas žvilgsnis vargu ar atskirs reklamos vaizdus ir tekstą nuo redakcinės dalies. Redakcinis čia tėra entuziastingas ir neapmokamas fotoreportažas apie kokio nors įtakingo asmens gyvenimo įpročius ir asmeninę higieną, papildantis jo gerbėjų skaičių, tuo tarpu reklamos puslapiuose pabrėžiamos objektyvios bei gyvenimiškai teisingos fotografijos ir duomenys, kad jie pavaizduojami kaip informacijos idealas, kuriuo redakcinė dalis turi tik sekti. Kiekvienas filmas tampa kito filmo pristatymas, vėl žadantis sujungti tą pačią herojų porą po ta pačia egzotiška saule: kas atėjo per vėlai, nežino, ar dalyvauja tame pristatyme, ar originalo demonstracijoje. Kultūros industrijos montažinis pobūdis, sintetinis, diriguojamas jos produktų gaminimo būdas, fabrikinis ne tik filmų studijoje, bet ir kompiliuojant pigias fotografi-

jas, romanus-reportažus ir šlagerius, jau iš anksto tinka reklamai: kadangi kiekvienas atskiras momentas tampa atskiriamas, pakeičiamas, net techniškai nutolsta nuo bet kokio prasminio konteksto, jis atsiduoda išoriniams kūrinio atžvilgiu tikslams. Efektas, triukas, izoliuotas ir pakartotas atskiras laimėjimas nuo seno buvo skirtas prekių parodymui reklaminiais tikslais, o šiandien kiekviena kokios nors aktorės didelė nuotrauka virsta jos vardo reklama, kiekvienas šlageris – įkyria jo melodijos reklama. Ir techniškai, ir ekonomiškai reklama bei kultūros industrija susilieja. Ir vienai, ir kitai būdingi panašūs reiškiniai, o mechaninis to paties kultūros produkto kartojimas yra to paties propagandos šūkio kartojimas. Ir pirmoje, ir antroje prisidengiant efektyvumo reikalavimu technika virsta psichotechnika, manipuliavimo žmonėmis priemone. Ir pirmai, ir antrai išlieka veiksmingos netikėtumo ir kartu gerai žinomo, lengvo ir kartu įstringančio atmintin, išmanymo ir kartu paprastumo normos; juk kalbama apie pasimetusio arba besipriešinančio įsivaizduojamo kliento įveikimą.

Kalba, kuria kalba klientas, jis pats prisideda prie kultūros reklaminio pobūdžio. Iš tikrųjų kuo kalba labiau ištirpsta pranešime, kuo žodžiai iš substancinių prasmės reiškėjų tampa nekokybiškais ženklais, kuo tyriau ir skaidriau jie perteikia tai, kas turima galvoje, tuo labiau kartu jie virsta nesuvokiamesniais. Kalbos numitinimas kaip bendro Apšvietos proceso elementas nubloškia mus į magiją. Nepaisant skirtumų, žodis ir turinys buvo susiję nepertraukiamu ryšiu. Tokios sąvokos kaip liūdesys, istorija ir net gyvenimas buvo pažintos per žodį, jas išskyrusias ir išsaugojusias. Žodžio pavidalas jas apibrėžė ir kartu jos jame atsispindėjo. Lemiama perskyra, skelbian-

ti žodžio eigą atsitiktine, o pajungimą objektui privalomu, panaikina prietaringą žodžio ir daikto sukeitimą. Tai, kas pagal griežtą nuoseklumą peržengia koreliacijos ribas, išvejamas kaip neaiškus dalykas ir kaip žodžio metafizika. Tačiau kartu žodis, kuris turi tik žymėti ir nieko daugiau nebereikšti, taip susiejamas su daiktu, kad pavirsta sustingusia formule. Tai vienodai liečia ir kalbą, ir objektą. Užuot padaręs objektą patiriamą, apvalytas žodis jį eksponuoja kaip atskirą abstraktaus momento atvejį, o visa kita, kas dėl spaudimo negailestingam aiškumui atskiria nuo išraiškos, kurios daugiau nebėra, iš tikro taip pat sunyksta. Žodžiai „kairysis krašto puolėjas" futbole, juodmarškinis, hitlerjugendas ir panašūs yra ne daugiau tai, ką jie reiškia. Prieš savo racionalizaciją žodis kartu su troškimu išlaisvindavo ir melą, o tapęs racionalizuotas jis pavirto troškimo, dar labiau negu melo, tramdomaisiais marškiniais. Duomenų, iki kurių pozityvizmas redukuoja pasaulį, aklumas ir kurtumas persiduoda ir kalbai, pasitenkinančiai duomenų registravimu. Žymėjimai tampa nesuvokiami, jie įgauna tikrąją jėgą valdžiai pritraukti ir atstumti, jėgą, darančią juos panašius į visišką priešingybę, į užkeikimus. Jie pasireiškia ir kaip priemonės tuomet, ar kai įžymybės vardas sukombinuotas studijoje pagal statistinius duomenis, ar kai gerovės vyriausybė pasmerkia tabuizuojančiais pavadinimais, tokiais, kaip „biurokratai" ir „intelektualai", ar kai šunauja ginasi šalies vardais. Apskritai vardui, su kuriuo iš esmės save sieja magija, šiandien būdingas cheminis pokytis. Jis pavirsta savavališku ir patogiu manipuliuoti pavadinimu, kurio poveikio jėgą dabar nors ir įmanoma apskaičiuoti, bet kaip tik dėl to jis yra toks despotiškas ir kartu archajiš-

kas. Vardai, ta archajinė atgyvena, pateikiami pagal dabartinius standartus arba su stilizuotu reklamos ženklu – kino žvaigždžių net pavardės yra pavadinimai, – arba kolektyvinės standartizacijos būdu. Dėl to kaip pasenusi skamba buržuazinė pavardė, kuri, užuot buvusi prekiniu ženklu, individualizavo ją turintį asmenį remiantis ryšiu su jo paties priešistore. Amerikiečiams ji sukelia tam tikrą sąmyšį. Idant užtušuotų nepatogią distanciją tarp atskirų žmonių, jie save vadina Bobiu ir Gariu, kaip tarpusavyje susijusius komandos narius. Tokia elgesio norma žmonių tarpusavio santykius paverčia sporto sirgalių broliškumu, patikimai ginančiu nuo tikrojo broliškumo. Signifikacija, kaip vienintelė semantikos leidžiama žodžio funkcija, baigiasi signalu. Jos signalinis pobūdis sustiprėja dėl miklumo, kai kalbos modeliai į apyvartą paleidžiami iš aukščiau. Kadangi liaudies dainos teisingai ar neteisingai buvo pavadintos degradavusiu aukštųjų sluoksnių kultūriniu laimėjimu, tai, šiaip ar taip, jų elementai populiarų pavidalą įgavo tik per ilgą, daugkartinį patyrimo perdavimo procesą. Priešingai tam, kas pasakyta, populiarios dainos paplinta žaibo greitumu. Amerikietišku pasakymu *fad* epideminis mados pobūdis, kaip tik įžiebiamas aukštos koncentracijos ekonominėmis jėgomis, buvo apibūdintas dar ilgai iki to, kol totalitariniai reklaminiai šefai pradėjo įgyvendinti atitinkamas generalines linijas kultūros srityje. Kai vokiečių fašistai vieną gražią dieną per garsiakalbius paleidžia žodį „nepakenčiama", kitą dieną visa tauta tvirtina „nepakenčiama". Pagal tą pačią schemą į savo žargoną jį įtraukia ir tos tautos, kurios tapo vokiečių žaibiško karo aukomis. Visuotinis pavadinimų kartojimas visomis priemonėmis daro jas tarsi

žinomomis taip, kaip laisvos rinkos laikais prekės pavadinimu, buvusiu visiems ant liežuvio, buvo didinamas jos pardavimas. Aklas ir greitai plintantis specialių žodžių pakartojimas jungia reklamą su totalitariniais šūkiais. Patirties, kuri žodžius paversdavo juos sakančių žmonių žodžiais, sluoksnis jau nukastas, ir per šią skubotą okupaciją kalba įgauna sausumą ir šaltumą, būdingą iki šiol tik laikraščių skelbimų ir reklamų skyreliams. Be skaičiaus vartojami žodžiai ir posakiai, kurie arba apskritai daugiau nebesuprantami, arba vartojami pagal jų bihevioristinę reikšmę kaip gynimosi žodžiai, kurie galų gale tuo primygtiniau prisišlieja prie objektų, kuo mažiau suvokiama jų kalbinė prasmė. Liaudies švietimo ministras neišmanėliškai samprotauja apie dinamines jėgas, o šlageriuose be perstojo dainuojama apie *rêverie* bei *rhapsody*, ir jų populiarumas siejamas kaip tik su populiarumo magija ir su nerimu dėl tauresnio gyvenimo. Kiti stereotipai, tokie kaip atmintis, dar šiek tiek suprantami, bet vengia tos patirties, kurią galėtų realizuoti. Kaip anklavas stūkso jie šnekamojoje kalboje. Per Flescho ir Hitlerio vokiečių radiją ją galima atpažinti iš afektuotos diktoriaus aukštutinės vokiečių tarties, kuris, tardamas „Iki kitos laidos" arba „Čia kalba hitlerjugendas" ar net „Fiureris", parodo intonaciją, tampančią įgimta milijonams. Tokiais posakiais nutrauktas paskutinis ryšys tarp patirties sluoksnių ir kalbos, devyniolikto šimtmečio dialektais dar parodančios taikingą poveikį. Dėl to redaktoriaus, kuris dėl įsitikinimų lankstumo pavirto vokiečių kalbos tvarkytoju, ranka vokiški žodžiai sustingdomi ir tampa svetimi. Iš kiekvieno žodžio pavyksta atpažinti, kaip giliai toji kalba buvo išnagrinėta fašistinės liaudies sąjungos. Tačiau pamažu to-

kia kalba tampa visa apimanti, totalitari. Žodžiuose nepavyksta išgirsti prievartos, kuri tenka jų daliai. Radijo diktoriaus niekas neverčia kalbėti dirbtinai; juk jis būtų nepakenčiamas, jei jo intonacija skirtųsi nuo jam artimos klausytojų grupės manieros. Bet dėl to klausytojų ir žiūrovų kalba bei gestai iki tokių niuansų, kokių anksčiau nepavyko pasiekti nė vienam tyrimo metodui, persunkiami kultūros industrijos schemomis daug labiau negu kada nors. Šiandien ji pasireiškia verslininkų ir paribių demokratijos, kurios jautrumas dvasiniams nukrypimams vystėsi taip pat ne pernelyg švelniai, civilizaciniu paveldu. Visiems suteikta laisvė šokti ir linksmintis taip pat, kaip nuo religijos istorinės neutralizacijos laikų duota galimybė įstoti į vieną iš daugybės sektų. Tačiau laisvė pasirinkti ideologiją, visada spinduliavusią ekonominės prievartos šviesa, visose srityse pasirodo kaip visada ta pati laisvė. Būdas, kuriuo jauna mergina duoda sutikimą ir baigia privalomą pasimatymą, intonacija kalbant telefonu ir situacijose, kai labiausiai pasitikima, žodžių pasirinkimas pokalbyje, net visas pagal žlungančios gelminės psichologijos sąvokų tvarką suskaidytas vidinis gyvenimas liudija apie mėginimą paversti save sėkmei adekvačiu aparatu iki instinktyvius potroškius atitinkančių kultūros industrijos siūlomų modelių. Žmonių intymiausios reakcijos prieš juos pačius taip visiškai sudaiktinamos, kad jų pačių savitumo idėjai pavyksta egzistuoti tik kaip kraštutiniam abstraktumui: asmenybė jiems reiškia vargu ar daugiau negu dantų baltumas, o laisvė ne daugiau negu pažastų prakaito kvapas bei emocijos. Tai reklamos triumfas kultūros industrijoje, prievartinė vartotojų mimezė dėl tuo pat metu kiaurai permatomų kultūros prekių.

ANTISEMITIZMO ELEMENTAI

Apšvietos ribos

I

Šiandien vieni antisemitizmą laiko žmonijos likimo klausimu, kiti vien pretekstu. Fašistams žydai yra ne mažuma, o priešiška rasė, negatyvus principas kaip toks; nuo jų išnaikinimo priklauso pasaulio laimė. Visiškai priešinga yra tezė, kad nacionalinių ir rasinių požymių neturintys žydai sudaro atskirą grupę dėl religinių pažiūrų ir tradicijų, o ne dėl ko nors kito. Žydiški požymiai priskiriami Rytų žydams, šiaip ar taip, tiems, kurie dar nėra visiškai asimiliuoti. Abi doktrinos yra kartu ir teisingos, ir neteisingos.

Pirmoji yra teisinga ta prasme, kad ją teisingą padarė fašizmas. Šiandien žydai yra grupė, praktiškai ir teoriškai užsitraukianti sunaikinimo valią, produkuojančią neteisingą visuomeninę tvarką. Absoliutus blogis ją žymi absoliutaus blogio antspaudu. Taip ji iš tikrųjų tampa išrinktąja tauta. Tuo metu, kai jau nėra reikalo ekonomiškai viešpatauti, žydams lemta būti absoliučiu viešpatavimo objektu, su kuriuo taip ir dera elgtis. Darbininkams, kuriems galų gale visa tai, žinoma, yra skirta, niekas dėl suprantamų priežasčių to nesako tiesiai į akis; negrai tegu lieka ten, kur yra jų vieta, bet nuo žydų žemė turi būti apvalyta, ir kvietimas išnaikinti juos kaip parazitus ran-

da atgarsį visų perspektyvių fašistų širdyse. Žydo paveikslu, šovinistų sukurptu viso pasaulio akivaizdoje, išreiškiama jų pačių esmė. Jų aistra – išskirtinis užvaldymas, pasisavinimas, valdžia be ribų bet kokia kaina. Žydus, kuriems jie suverčia visą kaltę, išjuokiamus kaip valdytojus, jie kala prie kryžiaus, nuolat atnaujindami tą aukojimą, kurio tikrąja jėga jie negali tikėti.

Kita, liberali, tezė yra teisinga kaip idėja. Joje glūdi vaizdas visuomenės, kurioje įniršis daugiau nereprodukuojamas ir neieško, kur ji galėtų išsilieti. Tačiau kadangi liberalios tezės požiūriu žmonių vienybė iš principo laikoma jau įgyvendinta, ji skatina esamybės apologiją. Mėginimas mažumos politika ir demokratine strategija įveikti didžiausią išorinį pavojų yra toks pat dviprasmiškas kaip ir paskutinių liberaliųjų buržua gynybinė pozicija. Jų bejėgiškumas žavi bejėgiškumo priešus. Žydų buvimas ir jų išvaizda kompromituoja egzistuojantį visuotinumą dėl nepakankamo prisitaikymo. Žydų nesikeičiantis prisirišimas prie savo tvarkos lėmė nepatiklius jų santykius su vyraujančia tvarka. Jie tikėjosi iš jos sulaukti paramos, neatsakydami už ją. Jų santykis su vyraujančiomis tautomis buvo grįstas godumu ir baime. Bet visais atvejais, kai jie atsisakydavo vyraujančių papročių, labiau prakutusiems mainais tekdavo šaltas, stoiškas charakteris, kurį visuomenė ir šiandien primeta žmogui. Dialektinis Apšvietos ir valdymo susipynimas, dvejopas pažangos ryšys su žiaurumu ir išsilaisvinimu, kuriuos žydai gavo pajusti ir iš didžiųjų švietėjų, ir iš demokratinių nacionalinių sąjūdžių, iš esmės pasireiškia ir tarp tų, kurie buvo asimiliuoti. Švietėjiška savitvarda, kuria remdamiesi prisitaikę žydai stengėsi atsikratyti kitų valdymo kankinančių ženklų, tarytum antrojo apipjaustymo, besąlygiškai vedė juos iš savo pasenusios

visuomenės į šiuolaikinę buržuaziją, jau nesulaikomai žengiančią pirmyn į grynos priespaudos recidyvą ir į savo šimtaprocentinės rasės reorganizaciją. Rasė nėra, kaip to norėtų šovinistai, tiesiogiai iš prigimties duota ypatybė. Veikiau priešingai, ji yra redukcija į prigimtinę duotybę, atvirą prievartą, slaptą partikuliarumą, kuris esant tokiai tvarkai ir yra visuotinis. Rasė šiandien – buržuazinio individo, integruoto į barbarišką kolektyvą, saviteiga. Visuomenės harmoniją, kurios sekėjais tapo liberalūs žydai, galų gale jie patys išgyveno kaip tautos bendrumą. Jie manė, kad antisemizmas iškreipia visuomeninę tvarką, kuri iš tikro negalėtų išsilaikyti be žmonių iškrypimų. Žydų persekiojimas, kaip ir persekiojimas apskritai, neatskiriamas nuo tokios tvarkos. Jos esmė, kad ir kaip ji būtų slepiama, – šiandien atvirai pasireiškianti prievarta.

II

Antisemitizmas kaip tautinis sąjūdis visada buvo tuo, dėl ko jam mėgo priekaištauti jo pradininkai socialdemokratai, – lygiava. Kam neskirta valdyti įsakymais, turi būti taip pat blogai kaip ir tautai. Nuo vokiečių valdininkų iki Harlemo negrų jo godūs sekėjai iš esmės visada suvokė, kad galų gale jie patys iš to nieko negaus, išskyrus džiaugsmą, jog ir kiti dabar neturės daugiau. Žydų nuosavybės pavertimas arijų nuosavybe, ir be to iš principo teikusi naudos tik viršūnėms, vargu ar Trečiajame reiche būtų atnešusi didesnį laimėjimą negu kazokams tas vargingas laimikis, kurį jie nučiupdavo iš apiplėštų žydų kvartalų. Reali nauda buvo tik pusiau matoma ideologija. Kadangi jos ekonominio nenaudingumo demonstracija veikiau stiprina negu silpnina šios nacis-

tinės gydomosios priemonės patrauklumą, tai rodo jos tikrąją prigimtį: ji padeda ne žmogui, bet jo polinkiui susinaikinti. Tikroji nauda, kurios tikisi nacių draugas, yra jo pykčio sankcionavimas remiantis kolektyvu. Kuo menkesni kiti rezultatai, tuo kietesnė jo ištikimybė, nepaisant geresnio sąjūdžio pažinimo. Argumentas apie nepakankamą rentabilumą antisemitizmo nejaudina. Tautai jis – prabanga.

Jo siekis valdyti akivaizdus. Jis panaudojamas kaip nukreipiamoji priemonė, pigus korumpavimo būdas, teroristinis pavyzdys. Respektabilus reketas palaiko, o nerespektabilus praktikuoja jį. Bet tos dvasios, visuomeninės ir individualios, pavidalas pasireiškiantis antisemitizme, tas priešistorinis-istorinis aplinkybių susipynimas, į kurį jis įtrauktas kaip žūtbūtinis bandymas pasitraukti, lieka visiškai tamsus. Jei giliai civilizacijoje glūdinčiai kančiai nepripažįstama teisė būti pažintai, nepavyks jos numaldyti pažinimu ir atskiram žmogui, net jei jis būtų toks geranoris kaip ir pati auka. To negali padaryti taip pat įtikinami racionalūs, ekonominiai ir politiniai aiškinimai bei kontrargumentai – kad ir kokie jie būtų teisingi, – nes su valdymu susijęs racionalumas pats pagrįstas kančia. Kaip aklai smūgiuojantis ir aklai atremiantis smūgius, persekiotojas ir auka priklauso tam pačiam blogio ratui. Antisemitinius veiksmus ir poelgius sukelia situacijos, kai apakintus, subjektyvumo netekusius žmones paleidžia nuo grandinių kaip subjektus. Ką jie daro, dalyviams atrodo yra ne kas kita, kaip baisios ir kartu beprasmės reakcijos, o tai ir nustatė bihevioristai be kokių nors jų interpretacijų. Antisemitizmas yra gerai nugludinta schema, net civilizacijos ritualas, o pogromai – tikros ritualinės žmogžudystės. Jomis demonstruojamas bejėgiškumas vi-

so to, kas galėjo juos nutraukti, prasmės, reikšmės, galų gale pačios tiesos. Toks paikas laiko leidimas kaip žmogžudystė patvirtina bukaprotišką gyvenimą, kuriam paklūstama.

Tik antisemitizmo aklumas, jo neintencionalumas suteikia dalį tiesos aiškinimui, kad jis esąs vožtuvas. Įniršis krinta ant to, kuris yra akivaizdžiai nesaugus. Kadangi aukos – valkatos, žydai, protestantai, katalikai – priklausomai nuo konjunktūros viena kitą pakeičia, kiekviena iš jų gali užimti žmogžudžio vietą, užsikrėsti tuo pačiu aklu troškimu žudyti, kai tik ji pasijus stipri kaip norma. Nėra jokio genetinio ir, aišku, įgimto antisemitizmo. Suaugusieji, kuriems kvietimas pralieti žydų kraują tapo antrąja prigimtimi, mažai žino kodėl tiek pat, kaip ir jaunimas, turintis jį pralieti. Žinoma, aukštieji užsakytojai, žinantys atsakymą, žydams nejaučia neapykantos ir nemėgsta savo palydos. Tačiau pastaroji, ir ekonomiškai, ir seksualiai turėdama nuostolių, neapkenčia be galo; ji nepakes jokio susilpnėjimo, nes jai nežinomas joks laimėjimas. Tad iš tikrųjų organizuotus plėšikus-žmogžudžius įkvepia tam tikras dinamiškas idealizmas. Jie veikia, kad plėštų, ir sukuria puikią ideologiją, taukšdami apie šeimos, tėvynės, žmonijos gelbėjimą. Bet kadangi jie čia lieka kvailiai, apie ką jie, tiesa, nutuokia, galų gale atkrinta jų menkas racionalus motyvas, plėšikavimas, kuriam turėtų tarnauti racionalizavimas, ir jie tampa garbingi prieš savo valią. Juos užvaldo tamsus instinktas, kuriam iš pat pradžių ideologija buvo giminingesnė negu protui. Racionali sala apsemta, ir nusivylusieji pasirodo kaip tiesos gynėjai, žemės atnaujintojai, kuriems lemta taip pat reformuoti ir paskutinį žemės kampą. Visa, kas gyva, tampa medžiaga įvykdyti baisią užduotį, kuriai sutrukdyti ne-

įstengė jokios simpatijos ir polinkiai. Veiksmas tikrai tampa čia autonomiškai savitikslis, jis sumaniai maskuoja savo betiksliškumą. Antisemitizmas visada kviečia reikalą užbaigti iki galo. Tarp jo ir totalumo iš pat pradžių egzistavo glaudus ryšys. Aklumas apima visus, nes negali pasiekti nieko.

Liberalizmas saugojo žydų nuosavybę, bet be jokios komandinės valdžios. Tai buvo žmogaus teisių prasmė – žadėti laimę net ten, kur nėra jokios valdžios. Juk apgautos masės numano, kad tie pažadai, būdami visuotiniai, paprastai lieka melu tol, kol egzistuoja klasės, jie sukelia jų įniršį; jos jaučia, jog iš jų tyčiojamasi. Net kaip galimybę, kaip idėją jos priverstos išstumti mintį apie tą laimę, jos neigia ją tuo smarkiau, kuo ji tampa aktualesnė. Kai, nepaisant principinio neįvykdomumo, ji atrodo realizuota, jos turi atkurti spaudimą, kurį patyrė jų pačių siekimas. Tai, kas tampa tokio atkūrimo pretekstu, kad ir kokia ji būtų nelaiminga, – Ahasveras ir Mignonas, svetimas, pažadėtąją žemę primenantis grožis, primenantis lytį, pasibjaurėtinas gyvūnas, primenantis promiskuitetą, – užsitraukia aistrą naikinti tuos civilizuotuosius, kuriems taip ir nepavyko praeiti skausmingo civilizacijos proceso. Tiems, kurie mėšlungiškai siekia valdyti gamtą, iškyla kaip iškankinta, jaudinanti bejėgės laimės regimybė. Mintis apie laimę be valdžios nepakeliama, nes tik tada ji apskritai būtų laimė. Chimerinis polinkis rengti sąmokslus, kuriuos daro aistringi žydų bankininkai, finansuojantys bolševizmą, yra jų įgimto bejėgiškumo požymis taip pat, kaip geras gyvenimas – laimės požymis. Čia dar prisijungia intelektualo paveikslas; jis turi galimybę mąstyti, ko negali kiti; ir nepralieja sunkaus darbo ir fizinių pastangų prakaito. Bankininkas ir intelektualas, pinigai ir

dvasia, tie cirkuliacijos eksponentai, yra nepasiekiamas valdymo sužalotųjų, kuriems valdymas tarnauja jų pačių įamžinimui, idealas.

III

Dabartinė visuomenė, kurioje pirmykščiai religiniai jausmai ir renesansai kartu su revoliucijų palikimu išstatyti į rinką, kurioje fašistiniai fiureriai už uždarų durų derasi dėl tautų žemių ir gyvenimo, o tuo metu įgudusi publika prie radijo aparatų ima skaičiuoti kainas, visuomenė, kurioje jau ir ją demaskuojantis žodis įteisina save kaip rekomendaciją priimti į politinį reketą, ta visuomenė, kurioje politika tiesiog yra ne biznis, bet biznis ir yra visa politika, piktinasi pasenusiomis prekybinėmis žydo manieromis ir paskelbia jį materialistu, spekuliantu, kuris turėtų užleisti vietą karštam entuziastui, pakėlusiam biznį į absoliuto rangą.

Buržuaziniam antisemitizmui būdingas specifinis ekonominis pagrindas: valdymo maskavimas gamyba. Ankstesnėmis epochomis valdančiųjų valdžia buvo tokia represyvi, kad ne tik darbu nusileido išskirtinėms žemosioms klasėms, bet ir tą darbą paskelbė gėdingu, koks jis visada ir buvo valdymo sąlygomis, o merkantilizmo epochoje absoliutus monarchas pavirsta stambiausiu manufaktūros šeimininku. Gamyba gauna teisę brautis į dvarą. Šeimininkai kaip buržua galų gale nusimeta spalvotą uniformą ir apsivelka civilį rūbą. Jie teigė, kad darbas nėra gėdingas, jei padeda racionaliau užvaldyti kitų darbą. Patys save jie priskyrė prie dirbančiųjų, nors išliko grobikais kaip ir anksčiau. Fabrikantas rizikavo ir žėrėsi pinigus kaip komersantas ar bankininkas. Jis skaičiuodavo,

perimdavo, pirkdavo, parduodavo. Rinkoje jis konkuravo dėl pelno. Tik grobdavo jis ne tik rinkoje, bet ir iš pirminio šaltinio: kaip savo klasės funkcionierius jis rūpinosi, kad jo darbininkų darbas būtų nenuostolingas. Darbininkai turėjo atiduoti tiek, kiek tik įmanoma. Kaip tikras Šailokas jis ragino juos pasirašyti pasižadėjimus. Valdydamas mašinas ir medžiagas jis vertė gaminti kitus. Jis save vadino gamintoju, nors slapta jis, kaip ir daugelis kitų, žinojo tikrąją tiesą. Produktyvus kapitalisto darbas, nepaisant to, ar jis buvo verslininko uždirbto pelno pateisinimas, kaip liberalizmo epochoje, ar direktoriaus atlyginimas, kaip šiandien, visada buvo ideologija, slėpusia tikrąją darbo sutarties esmę ir apskritai grobikišką ekonominės sistemos prigimtį.

Dėl to ir šaukia: laikyk vagį!, o rodo į žydą. Apskritai jis yra atpirkimo ožys, ir ne dėl atskirų manierų bei machinacijų, tačiau visuotinumo prasme, nes jam suverčiama visos klasės ekonominė neteisybė. Fabrikantas nenuleidžia akių fabrike nuo savo skolininkų, darbininkų, ir prieš išmokėdamas pinigus kontroliuoja, kaip jie atlieka savo pareigas. Tai, kas atsitiko iš tikrųjų, jie pradeda jausti tik tada, kai mato, ką gali už tai nusipirkti: net pats menkiausias magnatas gali turėti tiek paslaugų ir gėrybių kaip nė vienas ankstesnis valdytojas; o dirbantieji gauna tik vadinamąjį kultūrinį minimumą. Negana to, kad rinkoje jie patiria, kiek mažai gėrybių jiems tenka, o pardavėjas dar reklamuoja tai, ko jie negali sau leisti. Tik pagal uždarbio ir kainų santykį dirbantieji sužino, ko yra netekę. Gaudami uždarbį jie kartu sutinka su apskaičiavimo už savo darbą principu. Prekybininkas duoda jam vekselį, kuris buvo jų pasirašytas fabrikantui. Taip jis tampa visos sistemos teismo vykdytoju, ir pats prisiima neapykantą ki-

tiems. Cirkuliacinės sferos atsakomybė už eksploataciją yra visuomeniškai būtina regimybė.

Cirkuliacijos sfera užsiėmę ne vien žydai. Bet jie buvo pernelyg ilgai uždaryti joje, kad tą neapykantą, kurią nuo seno patyrė, jie neatspindėtų per jos esmę. Priešingai arijų kolegoms, kelias prie pridėtinės vertės šaltinio jiems iš esmės buvo užkirstas. Prie gamybos priemonių nuosavybės juos prileido tik vargais negalais ir pavėluotai. Tiesa, Europos ir kaizerio reicho istorijoje žinomi atvejai, kai pasikrikštijusiems žydams pavykdavo pasiekti aukštas vietas valdymo ir pramonės srityse. Be tai jie visada turėdavo pateisinti dvigubu atsidavimu, uoliomis pastangomis, atkakliu pasiaukojimu. Tai jiems leisdavo tik tada, kai jie savo elgesiu tyliai susitaikydavo su nuosprendžiu kitų žydų atžvilgiu ir dar patvirtindavo jo teisėtumą: tokia buvo krikšto prasmė. Visa tų žymių asmenybių didinga veikla neasimiliavo žydo Europos tautose, jam neleido įleisti šaknų, todėl gainiojo kaip neturinčio šaknų. Jis visada liko besiginančiu žydu, priklausomu nuo kaizerių, kunigaikščių ir absoliutinės valstybės. Kažkada jie visi ekonominiu atžvilgiu buvo labiau išsivystę, palyginti su kita, atsilikusia visuomenės dalimi. Tiek, kiek jiems reikėjo žydo kaip tarpininko, jie gynė jį nuo masių, kurioms teko atsiskaityti pažangos sąskaita. Žydai buvo pažangos kolonizatoriai. Nuo to laiko, kai jie kaip pirkliai padėjo platinti Romos civilizaciją gentinėje Europoje, jie buvo, atitinkamai pagal savo patriarchalinę religiją, miestietiškų, buržuazinių, pagaliau pramoninių santykių atstovai. Jie skleidė kapitalistines egzistavimo formas į kaimą ir užsitraukė neapykantą tų, kurie turėjo kentėti nuo jų. Dėl tos pačios ekonominės pažangos, dėl kurios šiandien jie grimzta į dugną, kapitalizmo deklasuotiems amatinin-

kams ir valstiečiams žydai iš pradžių buvo krislas akyse. Jos ypatingą, išskirtinį pobūdį dabar jie patiria patys. Kas visada stengėsi būti pirmas, dabar visiškai atsiliko. Net amerikietiško pasilinksminimų tresto žydiškas regentas, nepaisant blizgesio, yra beviltiškoje gynybos situacijoje. Kaftanas buvo vaiduokliška seniausio biurgeriško rūbo atgyvena. Šiandien jis liudija, kad jį nešioję žmonės nublokšti į visuomenės, kuri pati, būdama apsišvietusi, išvaro savo priešistorės šmėklas, nuošalę. Tie, kas propagavo individualizmą, abstrakčią teisę, asmenybės sampratą, dabar degradavo iki biologinės rūšies lygio. Tuos, kas niekada ir neįstengė įgauti pilietinių teisių, suteikusių jiems žmogiško orumo, visus be atodairos vėl vadina „tie žydai". Sąjungai su centrine valdžia žydas liko pasmerktas ir XIX a. Visuotinės, valstybės saugomos teisės buvo jo saugumo laidas, ypatingasis įstatymas – jo košmaras. Jis liko objektu, atiduotu kitų malonei net tada, kai jis reikalavo savo teisių. Prekyba buvo ne jo profesija, bet likimas. Jis buvo industrijos riterių, priverstų vaidinti prekybininkus, trauma. Žydų žargone jis išgirsta tai, dėl ko slapta niekina pats save: jo antisemitizmas yra neapykanta sau pačiam, nešvari parazito sąžinė.

IV

Tautinis antisemitizmas stengiasi atsiriboti nuo religijos. Jis teigia, kad kalbama apie rasės ir nacijos grynumą. Jis atkreipia dėmesį, jog žmonės jau seniai atsisakė rūpintis amžinąja palaima. Šiandien vidutinis tikintysis yra toks gudrus, koks anksčiau buvo tik kardinolas. Daugiau nepavyksta išjudinti masių kaltinant žydus, kad jie – užkietėję netikintieji. Bet vargu ar visiškai užgeso religinis prie-

šiškumas, kuris per du tūkstančius metų skatindavo persekioti žydus. Veikiau priešingai, tas uolumas, su kuriuo antisemitizmas neigia savo religinę tradiciją, rodo, jog ji jam būdinga ne mažiau, negu anksčiau religiniam fanatizmui buvo būdinga profaniškoji idiosinkrazija. Religija buvo ne sunaikinta, o imta naudoti kaip kultūros prekė. Apšvietos ir valdymo sąjunga jos tiesos momentui užkirto kelią į sąmonę ir užkonservavo jos sudaiktėjusias formas. Ir viena, ir kita galų gale naudinga fašizmui: nekontroliuojamos aistros kanalizuojamos į tautinį maištą, evangelinių fanatikų palikuonys pagal Wagnerio Gralio riterių modelį pavirsta kraujo bendruomenių sąmokslininkais ir elitinių gvardijų nariais, religija kaip institucija iš dalies susilieja su sistema, iš dalies persikelia į masinės kultūros ir demonstracijų papuošalą. Fanatiškas tikėjimas, kuriuo giriasi fiureris ir jo svita, yra ne kas kita, kaip įniršęs tikėjimas, anksčiau turėjęs įtaką nusivylusiesiems, išnyko tik jo turinys. Vien tik tuo gyvena neapykanta prieš tuos, kurie nepritaria tokiam tikėjimui. Vokiečių krikščionims iš meilės religijos neliko nieko, išskyrus antisemitizmą.

Krikščionybė yra ne tik ankstesnio judaizmo recidyvas. Pereinant nuo genoteistinio prie universalaus pavidalo jos dievui taip ir nepavyko atsikratyti gamtinio demono bruožų. Siaubas, kylantis iš seniausių preanimistinių laikų, iš gamtos pereina į absoliučios savasties, kuri kaip jos kūrėja ir valdytoja visiškai atsiduoda gamtai, sąvoką. Pagal visą savo neaprašomą galią ir didybę, kurią jai duoda susvetimėjimas, ji vis dėlto prieinama minčiai, kuri, remdamasi tuo, kas aukščiausia, transcendentiška, tampa universali. Dievas kaip dvasia priešinasi gamtai kaip kitoks principas, ne tik laiduojantis jos aklą cirkuliaciją, kaip visos mitinės dievybės, bet ir gali iš jos išvaduoti.

Tačiau jo abstraktumu ir nutolimu kartu tik sustiprinamas siaubas prieš neaprėpiamumą, ir atkaklus žodžių junginys „Aš esu" nieko, išskyrus save, nepakenčiantį, pranoksta neišvengiamos prievartos aklą, bet dėl to taip pat daugiareikšmį anoniminio likimo nuosprendį. Judaizmo dievas reikalauja, kas jam priklauso, ir atsiskaito su vėluojančiais. Jis apipina savo kūrinį kaltės ir nuopelnų voratinkliu. Krikščionybė, priešingai, pabrėžė gailestingumo momentą, pačiame judaizme, tiesa, išplaukiantį iš Dievo ir žmogaus sąjungos ir iš mesijinių pažadų. Tai švelnino siaubą prieš absoliutą, nes kūriniui buvo leista pačiam surasti save dievybėje: dieviškasis tarpininkas turi žmogišką vardą ir miršta žmogiška mirtimi. Jo pranešimas yra: nebijokite, įstatymas yra niekas prieš tikėjimą; aukščiau už viską yra meilė – vienintelis įsakymas.

Tačiau dėl tų pačių momentų, dėl kurių krikščionybė sugriauna gamtos religijos kerus, ji vėl pagimdo, nors ir sudvasintą, stabų garbinimą. Tiek, kiek absoliutas priartėja prie baigtinybės, tiek baigtinybė suabsoliutinama. Kristus, kūnu tapusi dvasia, yra sudievintas magas. Žmogiška savirefleksija absoliute, Dievo sužmoginimas per Kristų yra *proton pseudos*. Pažanga, palyginti su judaizmu, apmokama teigimo, kad žmogus Kristus buvo Dievas, kaina. Kaip tik refleksyvus krikščionybės momentas, magijos sudvasinimas yra visų bėdų priežastis. Dvasine esme čia kaip tik laikoma tai, kas iki dvasios buvo kaip gamtinė esmė. Kaip tik prieštarų plėtojimu tokių baigtinybės pretenzijų atžvilgiu ir pasireiškia dvasia. Tad netyra sąžinė kaip simbolį siūlo pranašą, o kaip pasikeitimą – magišką praktiką. Tai krikščionybę paverčia religija, tam tikra prasme vienintele: intelektualiniu ryšiu intelektualiai įtartina, ypatinga kultūrine sritimi. Kaip ir didžiosios Azijos sistemos, ikikrikš-

čioniškasis judaizmas vargu ar kuo skyrėsi nuo tautinio gyvenimo, nuo bendro išskirtinio tikėjimo išsaugojimo. Pagoniškas aukojimo ritualas transformavosi nei vien į kultą, nei vien į papročių sritį. Toji transformacija lėmė gamybos proceso formą. Pagal tą schemą aukojimas racionalizuojamas. Tabu paverčiamas racionaliu darbo proceso reguliatoriumi. Jis tvarko administravimą karo ir taikos laiku, sėją ir derliaus nuėmimą, maisto parengimą ir galvijų skerdimą. Ir jei net tos taisyklės kyla ne iš racionalių samprotavimų, tai bent iš jų atsiranda racionalumas. Siekimas išsilaisvinti iš tiesioginės baimės primityviose tautose suformavo ritualo instituciją, judaizme ritualas virto šventu šeimos ir valstybės gyvenimo ritmu. Dvasininkai buvo paskirti prižiūrėti, kad būtų laikomasi papročių. Jų valdymo funkcija teokratinėje praktikoje akivaizdi; tačiau krikščionybė stengėsi išlikti dvasine net tada, kai siekė valdyti. Ideologijos srityje ji atsisako savisaugos dėl Dievo Sūnaus paskutinės aukos, bet kartu įgauna nuvertintą profanumo buvimą: Mozės įstatymas panaikinamas, tačiau tiek imperatorius, tiek Dievas, gauna, kas priklauso. Pasaulietinė valdžia patvirtinama arba uzurpuojama, krikščionybė pavirsta institucija, turinčia malonės koncesiją. Savisaugos principo įveikimas sekant Kristų tampa priesaku. Taip pasiaukojanti meilė netenka naivumo, atsiskiria nuo natūralios ir imama vertinti pagal nuopelnus. Perduota kaip išganymo žinia kartu ji turi būti tiesioginė; joje turi susitaikyti gamta ir antgamtis. Tai ir rodo jos neteisingumą, glūdintį melagingame, teigiančiame savineigos aiškinime.

Aiškinimas melagingas dėl to, kad Bažnyčia, gyva tuo, jog žmonės, sekdami jos mokymu, reikalaujančiu iš jų darbų, tiek katalikiškos, arba tikėjimo, tiek protestantiškos versijos, mato išganymo kelią, bet negali garantuoti tikslo pa-

siekimo. Tai, kad dvasinio išganymo pažado neprivalomumą, tą žydišką ir negatyvų krikščioniškojo mokymo momentą, reliatyvizuojantį magiją ir galų gale pačią Bažnyčią, tyliai atmeta naivus tikintysis, jam krikščionybė, supranatūralizmas, tampa magišku ritualu, gamtine religija. Jis tiki tik dėl to, kad užmiršta savo tikėjimą. Jis įsiteigia žinojimą ir pasitikėjimą kaip astrologai bei spiritistai. Tai ne visada blogiau už sudvasintą teologiją. Italė senutė, savo naiviu tikėjimu statanti žvakę šventajam Genarui už kare esantį savo anūką, gali būti arčiau tiesos negu popiežiai ir aukštieji dvasininkai, nesusiję su jokiu stabų garbinimu ir laiminantys ginklą, prieš kurį bejėgis šventasis Genaras. Bet dėl naivumo pati religija tampa religijos pakaitalu. Tų dalykų nuojauta krikščionybę lydėjo nuo pirmų dienų, tačiau tik antioficialūs, paradoksalūs krikščionys nuo Pascalio, Lessingo ir Kierkegaard'o iki Bartho pavertė juos savo teologijos šerdimi. Tokia savimone jie buvo ne tik radikalai, bet ir pakantūs. Tačiau kiti, tie, kurie tokius įtarimus atmetė ir netyra sąžine įtikinėjo save, kad krikščionybė jiems garantuota kaip tikras lobis, turėjo teigti savo amžiną palaimą pasaulietiškos nelaimės sąskaita tų, kurie tos kraupios aukos nepadarė protu. Tokia religinė antisemitizmo kilmė. Dievo Tėvo religijos šalininkai užsitraukia Dievo Sūnaus šalininkų neapykantą už tai, kad daugiau žino. Tai sukietėjusios kaip šventumas dvasios priešiškumas prieš dvasią. Krikščioniškiesiems judofobams pyktis yra tiesa, kuri įstengia atsilaikyti prieš blogį jo neracionalizuodama, ir laikytis nepelnytos malonės idėjos, nepaisant įvykių eigos ir išganymo, kurį jie neva turi skatinti, tvarkos. Antisemitizmas turi konstatuoti, kad tikėjimo ir istorijos ritualas pasirodo teisingas, nes atliekamas su tais, kurie neigia panašią teisę.

V

„Tavęs aš negaliu pakęsti – taip lengvai to nepamiršk", – sako Zygfrydas Mimui, reklamuojančiam savo meilę. Visų antisemitų senas atsakymas yra nuoroda į idiosinkraziją. Visuomenės išsivadavimas iš antisemitizmo priklauso nuo to, ar pavyks idiosinkrazijos turinį apmąstyti sąvokomis, kad paaiškėtų jo beprasmiškumas. Tačiau idiosinkrazija susijusi su atskiru atveju. Natūraliu dalyku laikoma tai, kas visuotina, tai, kas atitinka visuomenėje priimtų tikslų kontekstą. Bet prigimtis, neperleista per sąvokinės tvarkos kanalus ir nepaversta tikslingu dalyku – tai šaižus grifelio garsas į šiferį, persmelkiantis iki kaulų, *haut goût*, primenantis šlamštą ir puvimą, prakaitas, matomas ant uoliojo kaktos; tai, kas neina koja kojon su laiku arba pažeidžia draudimus, kai sustabdoma šimtmečių pažanga, veikia kaip skvarbus atstumiantis dalykas ir sukelia neišvengiamą pasibjaurėjimą.

Motyvai, dėl kurių prabyla idiosinkrazija, primena apie kilmę. Jie atgaivina biologinės proistorės akimirkas – pavojaus ženklus, nuo kurių stodavosi plaukai ir apmirdavo širdis. Esant idiosinkrazijai atskiri organai vėl ėmė neklausyti subjekto valdžios; jie savarankiškai paklusdavo fundamentaliems biologiniams stimulams. Aš, patyręs tokias reakcijas, kaip odos, raumens, sąnario sustingimas, visiškai jų nevaldau. Akimirkai jie tampa panašūs į aplinkinę nepajudinamą gamtą. Vis dėlto kadangi įkvėptas, labiau išvystytas gyvenimas priartėja prie beaistrio, tiesiog gamtos gyvenimo, jis susvetimėja nuo jos, nes abejinga gamta, kuriai kaip Dafnei tai, kas gyva, trokšta tapti aukščiausiu pakilimu, įstengia būti tik vieninteliu išoriškiausiu, erdviniu santykiu. Erdvė yra visiškas susvetimėjimas. Kur žmo-

giškumas stengiasi supanašėti su gamta, jis sustingsta prieš ją. Gynimasis siaubu yra mimikrijos forma. Žmogaus sustingimo reakcijos, apie kurias anksčiau buvo kalbama, yra savisaugos archajinės schemos: gyvenimas moka duoklę už savo tolesnį vystymąsi, supanašėdamas su mirusiuoju.

Organiškas civilizacijos prisišliejimas prie kito, tikras mimetinis elgesys buvo pakeistas iš pradžių magiškoje fazėje organizuotu mimezės manipuliavimu, o galų gale istorinėje fazėje – racionalia praktika, darbu. Nekontroliuojama mimezė buvo paskelbta už įstatymo ribų. Angelas, ugniniu kalaviju išvejantis žmogų iš rojaus į technines pažangos kelią, pats yra tokios pažangos simbolis. Civilizacijos sąlyga yra griežtumas, kai per tūkstantmečius valdovai ir savo palikuonims, ir sau pavaldžioms masėms neleido sugrįžti prie mimetinių buvimo formų, pradedant nuo religinio draudimo vaizduoti socialinį aktorių ir čigonų persekiojimą iki pedagogikos, atpratinančios vaikus būti vaikais. Visuomeniniu ir individualiu ugdymu žmonėms diegiamas dirbančiųjų objektyvuojantis veiksmų būdas ir juo jie taip pat saugomi nuo pakartotinio ištirpimo aplinkinės gamtos kritimų ir pakilimų kaitoje. Bet kokiam nukrypimui ir net pasišventimui būdingas mimikrijos atspalvis. Tam kietai priešindamasis grūdinosi žmogiškasis *Aš*. Tai konstatuojant pereinama nuo refleksinės mimezės prie kontroliuojamos refleksijos. Kūnišką panašumą į gamtą užima „atpažinimas sąvokoje“, atskiro pakeitimas tapačiu. Tačiau ta situacija, kai nustatoma tapatybė, ir tiesioginė mimezė, ir perduota sintezė, kai daiktas supanašėja aklo gyvenimo proceso raidoje ir sudaiktintas lyginamas formuojantis mokslinei sąvokai, išlieka kaip siaubas. Visuomenė tęsia grasinančią gamtą kaip nuolatinę, organizuotą prievartą, kuri, reprodukuo-

damasi individuose kaip nuosekli savisauga, suduoda atsakomąjį smūgį kaip socialinį gamtos valdymą. Mokslas yra pakartojimas, tobulinamas iki stebimo reguliarumo ir saugomas stereotipų. Matematinė formulė – tai sąmoningai manipuliuojama regresija, kuo jau buvo magiškas ritualas; ji yra sublimuočiausia mimikrijos apraiška. Pakeitimą mirusiu dėl savisaugos technika vykdo jau ne kaip magijoje, kūniškai sekdama išorine gamta, o automatizuodama dvasinius procesus, pakeisdama juos aklais ciklais. Su jos triumfu žmogiški laimėjimai tampa ir kontroliuojami, ir priverstiniai. Iš panašumo į gamtą lieka tik pasipriešinimas jai. Šiandien gynybinis ir siaubą keliantis atspalvis yra aklas gamtos valdymas, identiškas toliaregiškam tikslingumui.

Buržuazinio gamybos būdo požymis – bet kokios praktikos neišdildomą mimetinį palikimą palikti užmarščiai. Negailestingas recidyvo draudimas pats tampa vien pragaištimi, atsisakymas būna toks totalus, jog daugiau nepasireiškia kaip sąmoninga realizacija. Apakintoms civilizacijoms jų pačių tabuizuotų mimetinių bruožų patyrimas atrodo tik kaip įvairūs gestai ir elgesio ypatybės, kurias jos aptinka kituose ir krinta į akis kaip izoliuoti likučiai, kaip gėdingos atgyvenos aplinkiniame racionalizuotame pasaulyje. Tai, kas atstumia kaip svetima, iš tikrųjų yra pernelyg gerai žinoma[1]. Tai civilizacijos prispausto betarpiškumo uždegantys gestai: lietimas, glostymas, nuraminimas, įkalbinėjimas. Šiandien atstumia tų paskatų nesavalaikiškumas. Seniai sudaiktintus tarpusavio santykius jie atrodo paverčiantys asmeniniais valdžios san-

[1] Freud S. „Das Unheimliche", *Gesammelte Werke,* Bd. 11, S. 254, 259 ir t.

tykiais, mėgindami pirkėją papirkti šypsena, skolingąjį – grasinimais, kreditorių – maldavimu. Galų gale nemalonų įspūdį kelia bet kokia paskata apskritai, o mažiau nemalonų – sujaudinimas. Bet kokia nemanipuliuojama ekspresija atrodo kaip grimasa, kuria buvo manipuliuojama visada – kine, linčo teisme, fiurerio kalboje. Tačiau nedisciplinuota mimika yra ankstesnio valdymo įdegintas ženklas, atsispindintis gyvoje pavergtųjų substancijoje ir dėl ankstyvai vaikystei būdingo pamėgdžiojimo proceso, perduodamo iš kartos į kartą, – nuo žydo sendaikčių pardavinėtojo iki bankininko. Tokia mimika kelia įniršį, nes naujų gamybinių santykių akivaizdoje iškelia seną baimę, kurią, kad jos sąlygomis būtų įmanoma išgyventi, reikėjo pamiršti. Priverstinį momentą, kankintojo ir kankinamojo įtūžį, kurie grimasoje neatskiriamai susieti, liudija ir savas civilizuotojo įtūžis. Bejėgiškos regimybės atsakas – mirtina tikrovė, žaidime – rimtumas.

Grimasa atrodo kaip suvaidinta, nes vietoj rimto darbo ji vaizduoja nenorą dirbti. Ji atrodo kaip vengianti egzistavimo rimtumo, ir tai nevaržomai pripažįsta: dėl to ji ir netikra. Bet išraiška yra skausmingas atgarsis didesnės jėgos, prievartos, kuri atpažįstama iš dejonės. Ji visada utriruota, kad ir kokia ji būtų nuoširdi, nes, kaip bet kuris meno kūrinys, kiekvienu skundo garsu apima visą pasaulį. Čia tinka tik veikimas. Ne mimezė, o tik jis gali nutraukti kančią. Bet jo pasekmė – beaistris ir abejingas pavidalas, epochos pabaigoje – praktikos žmonių, politikų, dvasininkų, generalinių direktorių ir reketininkų kūdikiškas veidas. Fašistinių kurstytojų ir lagerio prižiūrėtojų staugiantis balsas demonstruoja kitą tos pačios visuomeninės dalykų padėties pusę. Staugimas toks pats šaltas kaip ir verslas. Jie eksproprijuoja gamtos skausmo garsus

ir paverčia juos savo technikos elementais. Jų staugimas per pogromą – kaip ir specialus vokiečių aviacinių bombų triukšmo prietaisas, kurį įjungus pasigirsta baisus siaubą keliantis šauksmas. Iš aukos dejonės, kai prievarta iš pradžių buvo vadinama vardu, ir net tiesiog iš žodžio, reiškiančio auką – prancūzo, negro, žydo – jie tyčia leido pasiduoti persekiojamojo, kuriam dera suduoti atsakomąjį smūgį, nevilčiai. Jie yra netikra baukščios mimezės imitacija. Jie atkuria savyje nepasotinamą valdžios, kurios jie taip bijo, troškimą. Viskas turi būti panaudota, viskas turi priklausyti jiems. Pats kitų egzistavimas yra iššūkis. Kiekvienas kitas „užsibrėžia" ir turi būti pastatytas į vietą, į beribio siaubo vietą. Ieškantysis prieglobsčio neturi jo rasti; tiems, kurie kviečia siekti to, ko siekia visi, – taikos, tėvynės, laisvės, – nuo senų laikų tiems nomadams ir apgavikams nebuvo suteiktos pilietinės teisės. Kas ko bijo, tas tą ir patiria. Net galutinė ramybė neturi būti tokia. Kapinių išdraskymas nėra antisemitizmo ekscesas, tai jis pats. Išvarytieji būtinai pažadina išvarymo troškimą. Iš ženklų, prievarta juose paliktų, įsidega nauja prievarta. Tai, kas norėjo vien vegetuoti, turi būti pašalinta. Žemųjų gyvūnų chaotiškos-dėsningos bėgimo reakcijos, šurmuliuojančios minios figūros, konvulsiški kankinimų gestai atspindi tai, ko, nepaisant nieko, varganame gyvenime nepavyksta suvaldyti, – mimetinį impulsą. Tvarinio agonijoje, tame be galo prieštaringame laisvės poliuje, laisvė neišvengiamai išryškėja kaip viską paneigianti materijos apibrėžtis. Kaip tik tam priešinasi idiosinkrazija, kurią antisemitizmas pateikia kaip motyvą.

Politinio antisemitizmo panaudojama dvasinė energija yra tokia racionalizuota idiosinkrazija. Visi pretekstai, dėl kurių taip sutaria fiureris ir jo sekėjai, rodo, kad ir

akivaizdžiai nepažeidžiant realybės principo, taip sakant, garbingai, galima nusileisti mimetinei vilionei. Dabar jie negali pakęsti žydo ir nuolat jį imituoja. Nėra tokio antisemito, kurio kraujyje neslypėtų poreikis sekti tuo, ką jam reiškia žydas. Tai visada yra patys mimetiniai šifrai: įtikinamas rankos judesys, dainavimo tonas, nepriklausomai nuo sprendimų prasmės parodantis jaudinantį dalyko ir jausmo vaizdą, nosis, tas fiziognominis *principium individuationis*, tarytum rašytinis ženklas, kurio dėka tiesiog individo veide įrašomas ypatingas bruožas. Įvairiausios potraukio kvapams variacijos tęsia žemojo, tiesioginio susivienijimo su aplinkine gamta, ilgesį, žemės ir purvo ilgesį. Iš visų pojūčių kaip tik uodimo aktas, kuris patraukia nesudaiktindamas, jusliškiausiai liudija siekimą save prarasti kitame ir sutapti su juo. Dėl to kvapo uodimas, pats jutimas ir jutimo dalykas – tame akte ir vienas, ir kitas tampa viena – labiau negu kiti pojūčiai tampa ekspresija. Regėjimo akte – lieka tuo, kas yra, o uodimo akte – nustoja būti savimi, ištirpsta jame. Dėl to kvapą civilizacija ir laiko gėdingu dalyku, kaip žemųjų socialinių sluoksnių, nepilnaverčių rasių ir nevalyvų gyvūnų bruožu. Civilizuotas žmogus atsiduoti tokiai aistrai gali tik tada, kai jos draudimas dėl tikrų ar tariamų tikslų laikinai sustabdomas racionalia argumentacija. Draudžiamam potraukiui galima atsiduoti tada, kada neabejojama, jog tai padės jį panaikinti. Tai pateikiama kaip sąmojis ar juokas. Tai apgailėtina troškimo išsipildymo parodija. Žmonės gudraudami mėgaujasi pačią save niekinančia mimetine funkcija. Kas lavinasi užuosti kvapus dėl to, kad juos, „kvailus“ kvapus, išnaikintų, iš širdies mėgdžioja uostymą, nuo kvapo patiria iracionalų pasitenkinimą. Dėl to, kad civilizuotas žmogus draudžiamą jausmo proveržį dezinfe-

kuoja besąlygišku tapatinimu su draudžiančia instancija, tas jausmo proveržis filtruojamas. Jeigu jis peržengia ribas, pratrūksta juokas. Tokia antisemitinės reakcijos schema. Kad būtų galima švęsti draudžiamo dalyko autoritarinio leidimo momentą, antisemitai susirenka drauge; tik jis paverčia juos kolektyvu, konstituoja rūšinių draugų bendrumą. Jų šurmulys yra organizuotas kvatojimas. Kuo baisesni kaltinimai ir grasinimai, kuo stipresnis įtūžis, tuo kartu neišvengiamesnė pajuoka. Įtūžis, pajuoka ir pykčiu persunktas mėgdžiojimas iš tikrųjų yra tas pats. Fašistinių formulių, ritualinių disciplinų, uniformų ir bendro tariamo iracionalaus aparato prasmė – palengvinti mimetinę elgseną. Išgalvoti simboliai, būdingi bet kuriam kontrrevoliuciniam judėjimui, – kaukolės ir maskavimas, barbariškas būgno mušimas, monotoniškas žodžių ir gestų kartojimas – taip pat yra organizuotas magiškos praktikos mėgdžiojimas, mimezės mimezė. Būriui vadovauja fiureris su išterliotu veidu ir su paleidžiamos isterijos charizma. Jo spektakliai ir savimi, ir vaizdais reprezentuoja tai, kas iš tikrųjų uždrausta visiems kitiems. Hitleris gali sau leisti gestikuliuoti kaip klounas, Mussolini – traukti klaidingą gaidą kaip provincijos tenoras, Goebbelsas – berti greitakalbe kaip žydų agentas, patariantis žudyti, Coughlinas – skleisti meilę kaip Išganytojas, kurio nukryžiavimą jis įkūnija, idant vėl nuolat lietųsi kraujas. Fašizmas totalitarus dar ir dėl to, kad stengiasi padaryti valdymui tiesiogiai naudingą pavergtos gamtos maištą prieš valdymą.

Tam mechanizmui reikalingi žydai. Jų dirbtinai padidintas pastabumas veikia teisėtą gentinės civilizacijos sūnų tarytum magnetinis polius. Kadangi žmogus, iš esmės besiskiriantis nuo žydo, atranda ir tapatumą su juo, ben-

drą žmogiškumą, jame indukuojasi priešingumo jausmas, svetimumas jam. Taip vyraujančioms darbo formoms prieštaraujantys tabuizuoti pojūčiai pavirsta konformistinėmis idiosinkrazijomis. Žydų, tų paskutinių apsigavusių liberalistinės ideologijos apgavikų, ekonominė padėtis nesuteikia jiems nuo to jokios patikimos apsaugos. Kadangi jie prisitaikė generuoti psichines indukcines sroves, jie ir panaudojami tai funkcijai vykdyti. Jie dalijasi likimu su maištaujančia gamta, vietoj kurios juos panaudoja fašizmas: jais naudojasi aklai ir sumaniai. Ne taip svarbu, ar žydams kaip individams iš tikrųjų dar būdingi mimetiniai bruožai, sukeliantys pykčio infekciją, ar jie tik pagal reikalą priskiriami. Jei ekonomikos valdytojai kartą įveiktų baimę dėl fašizmo advokatų įtraukimo, kaip atsvara žydams automatiškai įsivyrautų visiška nacionalinės vienybės harmonija. Jie atsisako valdymo, nes šis dėl didėjančio susvetimėjimo nuo gamtos nusirita iki grynai gamtinio lygio. Apskritai žydams priekaištaujama dėl draudžiamos magijos, dėl kruvinų ritualų. Tik paverstas kaltinimu požeminis aborigeno stengimasis vėl sugrįžti prie mimetinės aukojimo praktikos švenčia savo sąmonėje prisikėlimą iš numirusių. Kai civilizuotai likviduotas pirmykščių laikų siaubas reabilituojamas kaip racionalus interesas per projekciją į žydus, tai daugiau neegzistuoja jokių kliūčių. Jis gali būti realiai realizuotas, ir įgyvendintas blogis pranoksta net projekcijos turinio blogį. Šovinistinės fantazijos dėl žydų nusikaltimų, vaikų žudymo ir sadistinių ekscesų, tautų nuodijimo bei tarptautinio sąmokslo yra tikslus antisemitinės svajonės apibūdinimas, kurio neįmanoma lyginti su jos neįgyvendinimu. Kai nueita taip toli, tai pats žodis „žydas" atrodo kaip kruvina grimasa, kurios vaizdas plazdena vėliavose su

svastika – numirėlio kaukole ir kaulų laužymo kryžiumi; kad jį kažkas vadina žydu, veikia kaip kvietimas subjauroti jį taip, jog būtų panašus į tą paveikslą.

Civilizacija yra visuomenės pergalė prieš gamtą, viską paverčiančios tiesiog gamta. Per tūkstantmečius žydai patys prie to prisidėjo savo švietimu ne mažiau negu cinizmu. Kaip seniausio iki mūsų dienų išlikusio patriarchato atstovai, kaip monoteizmo įsikūnytojai, jie pavertė tabu į civilizacijos maksimas dar tada, kai kiti ir toliau laikėsi magijos. Atrodo, žydams pavyko tai, dėl ko bergždžiai triūsė krikščionybė: nuvainikuoti magiją savo jėgomis, kurios atsisuko prieš juos pačius pamaldomis. Panašumą į gamtą jie ne tiek išrovė, kiek perkėlė į grynus ritualo reikalavimus. Kartu jiems pavyko išlaikyti taikų atsiminimą apie tai, nenupuolant per simbolius į mitologiją. Dėl to progresuojanti civilizacija juos laikė kartu atsilikusiais ir pažengusiais, panašiais ir nepanašiais, protingais ir kvailais. Juos kaltino tuo, ko jie kaip pirmieji biurgeriai atsisakė anksčiausiai: žemiškų dalykų pagundomis, potraukiu prie gyvūnų ir žemės, stabų garbinimu. Kadangi jie išrado košerio sampratą, juos persekiojo kaip kiaules. Antisemitai tampa Senojo Testamento įsakymų vykdytojais: jie rūpinasi, kad žydai virstų dulkėmis, nes ragavo nuo pažinimo medžio.

VI

Antisemitizmas grindžiamas klaidinga projekcija. Ji yra tikrosios mimezės, iš esmės giminiškos išstumtajai, ir galbūt patologinio būdingo bruožo, kuriuo pasižymi išstumtieji, priešingybė. Mimezė supanašėja su aplinkiniu pasauliu, o klaidinga projekcija aplinkinį pasaulį padaro

panašų į save. Mimezei išorė tampa modeliu, prie kurio prisiglaudžia vidinis pasaulis, svetimas – intymiai artimas, o melaginga projekcija pakeičia pasirengusį šuoliui vidinį pasaulį ir net intymiai pažįstamą paženklina kaip priešą. Jausmai, kurių subjektas nepripažįsta kaip savų, ir juo labiau jam būdingų, priskiriami objektui – perspektyviai aukai. Paprastas paranojikas nėra laisvas ją pasirinkti, joje jis paklūsta savo ligos dėsniams. Fašizmas tokį veiksmų būdą politizuoja, ligos objektas apibūdinamas pagal realybės reikalavimus, beprotybės sistema transformuojasi į protingiausią pasaulyje normą, nukrypimas nuo jos – į neurozę. Mechanizmas, kurio paslaugomis naudojasi totalitarinė tvarka, toks pat senas kaip ir pati civilizacija. Tie patys sužmogėjusios lyties nuslopinti lytiniai potraukiai atskirų žmonių ir tautų atveju dėl savo įsivaizduojamo aplinkinio pasaulio pasikeitimo į velnišką sistemą sugebėjo išlikti ir pasiekti savo. Apakintas žudymo troškimo visada aukoje matė persekiotoją, nuo kurio buvo priverstas gintis beviltiška savigyna, o galingiausios valstybės net patį silpniausią kaimyną, prieš užpuldamos jį, suvokė kaip nepakeliamą grėsmę. Racionalizacija buvo gudrybė, tarp kitko, neišvengiama. Pasirinktasis priešu jau būdavo laikomas priešu. Trukdymą sukeldavo subjekto nesugebėjimas skirti savo ir svetimo dalyvavimo projektuojamoje medžiagoje masto.

Įprasta prasme bet koks suvokimas yra projektavimas. Juslinių įspūdžių projekcija yra mūsų gyvūniškos praeities palikimas, savisaugai ir maistui būtinas mechanizmas, pailgintas pasirengimo kautis organu, kuriuo aukščiausios gyvūnų rūšys norom nenorom reagavo į bet kokį judesį, nepriklausomai nuo objekto ketinimų. Projekcija žmoguje yra automatiška kaip kitos refleksais tapusios gynybos

ir puolimo reakcijos. Taip konstituojamas jo daiktinis pasaulis, „žmogaus sielos gelmėse paslėptas menas, kurio tikruosius būdus vargu ar kada nors pavyks perimti iš gamtos ir atvirai pateikti prieš akis"[2]. Daiktų sistema, pastovus universumas, kurio abstrakti išraiška yra mokslas, iškyla, jei Kanto pažinimo kritiką vertintume antropologiniu požiūriu, kaip nesąmoningai atsiradęs gyvūnų veiklos produktas, gyvenimo kovoje panaudojamas tarytum įrankis, kaip anksčiau minėta automatinė projekcija. Tačiau žmonių visuomenėje, kai dėl individo auklėjimo vyksta afektyvaus ir intelektualaus gyvenimo diferenciacija, atskiram jos atstovui reikia vis labiau kontroliuoti projekciją, jis turi mokytis ją ir tobulinti, ir stabdyti. Kadangi kaip tik dėl nuolatinio ekonominio spaudimo jis mokosi skirti svetimas ir savas mintis bei jausmus, atsiranda skirtumas tarp išoriška ir vidujiška, atstumo išlaikymo ir identifikacijos galimybė, savimonė ir sąžinė. Kad suprastume kontroliuojamą projekciją ir jos išsigimimo į klaidingą procesą, būdingą pačiai antisemitizmo esmei, reikia nuodugniau ją aptarti.

Fiziologinė suvokimo teorija, nuo Kanto laikų filosofų niekinama kaip realistinė ir pakliuvusi į užburtą ratą, skelbia, kad suvokiamą pasaulį intelektas valdo atspindėdamas duomenis, kuriuos smegenys gauna iš realiai egzistuojančių daiktų. Pagal šį požiūrį, protas sutvarko suvoktus punktyrinius požymius ir įspūdžius. Nors ir kaip geštaltistai laikėsi nuomonės, jog fiziologinė substancija suvokia ne tik atskirus momentus, bet ir struktūrą, Schopenhaueris ir Helmholtzas, nepaisant užburto rato arba kaip tik dėl jo, vis dėlto geriau suprato subjekto-objekto

[2] Kant I. „Kritik der reinen Vernunft" in *Werke*, Bd. 3, S. 180 ir t.

santykio ribotumą, negu oficialios mokyklų doktrinos, nesvarbu – neofiziologų arba neokantininkų: suvokiamas vaizdas iš tikrųjų apima sąvokas ir sprendimus. Tarp tikrojo objekto ir neabejotinų pojūčių duomenų, tarp vidujiška ir išoriška žiojėja praraja, kurią subjektas turi įveikti savo baime ir rizika. Kad atvaizduotų daiktą tokį, koks jis yra, subjektas turi grąžinti jam daugiau negu jis iš jo gauna. Subjektas dar kartą sukuria pasaulį ne savyje iš tų pėdsakų, kuriuos pasaulis palieka jo pojūčiuose, – daikto vienybės jo daugelypiuose jausmuose ir būsenose; ir kartu kaip grįžtamasis veiksmas jis konstituoja *Aš* tuo, kad išmoksta suteikti sintetinės vienybės formą ne tik išoriniams, bet ir nuo jų pamažu atsiskiriantiems vidiniams įspūdžiams. Identiškas *Aš* yra vėliausias konstantinis projekcijos produktas. Istoriniame procese, kai jį įmanoma įgyvendinti tik išplėtojus žmogaus fiziologinės konstitucijos jėgas, jis pavirsta ir vienybę užtikrinančia, ir ekscentriška funkcija. Vis dėlto net kaip savarankiškai objektyvuotas jis yra tik tai, kas jam yra objektyvus pasaulis. Vidinę subjekto gelmę kaip tik sudaro suvokiamo išorinio pasaulio trapumas ir turtingumas. Kai tas susikryžiavimas liaujasi, *Aš* sustingsta. Jei jis pozityvistiškai atsiduoda duomenų registracijai pats nieko neduodamas, jis pavirsta tašku, o jei idealistiškai sukuria pasaulį be pagrįsto pagrindo, jis susinaikina monotonišku kartojimu. Abiem atvejais jis atsiriboja nuo dvasios. Tik esant perdavimui, kai menki jusliniai duomenys sukelia visą minties produktyvumą, kokį ji įstengia, ir, antra vertus, mintis besąlygiškai atsiduoda uždegančiam įspūdžiui, įveikiama ta patologinė vienatvė, kuri būdinga visai gamtai. Susitaikymo galimybė pasireiškia ne akivaizdumo neapkrėsta mintimi, ne ikisąvokine suvokimo ir daikto vieny-

be, bet refleksyviu prieštaravimu. Skirtis įvyksta subjekte, kai išorinis pasaulis yra jo sąmonėje ir pažįstamas kaip kažkas kita. Dėl to kaip sąmoninga projekcija ir įvyksta refleksija, proto gyvenimas.

Antisemitizmo patologiškumas – tai ne projekcinis veiksmas, tačiau iškritimas iš jo refleksijos. Kadangi subjektas daugiau nebeįstengia sugrąžinti objektui tai, ką jis gavo iš objekto, jis tampa ne turtingesnis, bet skurdesnis. Jis praranda refleksiją abiem kryptim: daugiau nereflektuoja daikto, nereflektuoja daugiau savęs ir kartu praranda gebėjimą diferencijuoti. Vietoj sąžinės balso jis girdi kitus balsus; užuot nugrimzdęs į save, kad sudarytų savo nepasotinamo valdžios troškimo protokolą, Siono išminčių protokolus jis prirašo kitiems. Jis tvinsta per kraštus ir kartu nyksta. Jis beatodairiškai prišlieja išorinį pasaulį prie to, kas jame yra; bet tai, prie ko jis prišlieja, yra visiškas niekas, vien išpūsta priemonė, santykiai, intrigos, įtartina praktika, neatsižvelgianti į mintį. Pats valdymas, net absoliutus, pagal prasmę visada yra tik priemonė, nevaržomoje projekcijoje tampa kartu ir savu, ir svetimu tikslu, tikslu apskritai. Individui susirgus išmankštintas intelektualinis aparatas vėl pradeda veikti prieš žmogų kaip aklas priešistorinių laikų gyvūnų priešiškumo ginklas, koks jis apskritai niekada nenustojo funkcionuoti visoje gamtoje. Lygiai taip pat kaip žmogus, būdamas biologinė rūšis, nuo savo atsiradimo visiems pasirodė kaip evoliuciškai labiausiai išsivystęs ir kaip baisiausia griaunamoji jėga, kaip jau savo žmogiškoje istorijoje pažangos keliu labiau pažengusios rasės elgėsi su primityvesnėmis, geresnę techniką turinčios tautos – su lėtesnėmis, taip sergantis individas iškyla prieš kitą individą su savo didybės ir persekiojimo manija. Abiem atvejais centre yra sub-

jektas, pasaulis yra tik jo beprotybės pretekstas; jis tampa arba bejėgiška, arba visagale visuma to, kas į jį projektuojama. Pasipriešinimas, dėl kurio kiekviename žingsnyje nuolat skundžiasi paranojikas, yra bet kokio pasipriešinimo nebuvimo, tos tuštumos, kurią apie save sukuria apakintasis, pasekmė. Jis negali sustoti. Idėja, nerandanti tvirtos atramos tikrovėje, tampa sustingusia ir *idèe fixe*.

Kadangi paranojikas perceptyviai suvokia išorinį pasaulį tiek, kiek tas pasaulis atitinka jo slaptus tikslus, jis įstengia atkurti tik savo į abstrakčią maniją išsigimusią savastį. Plika valdžios schema, stulbinanti kitus, įskaitant savo suskilusį *Aš*, apima viską, kas papuola paranojikui, ir įsipina, visai nekreipiant dėmesio į savitumą, į jo mitinį voratinklį. Amžino tapatumo uždaras ratas tampa visagalybės surogatu. Viskas atrodo taip kaip žalčiui, pasakiusiam pirmiesiems žmonėms: *ir būsite kaip Dievas*, ir įstengusiam susilaikyti nuo savo pažado paranojiko atveju. Jis viską kuria pagal savo panašumą. Sprendžiant iš visko, jam nereikia nė vienos gyvos būtybės ir kartu reikalauja, kad visi jam tarnautų. Jo valia persmelkia visą visatą, niekas negali išvengti santykio su juo. Jo sistema neturi tarpų. Jis kaip astrologas suteikia žvaigždėms jėgą, užtraukiančią nerūpestingųjų žūtį, nesvarbu ar tai būtų prieškliniknės būsenos svetimas, ar klinikinės būsenos *Aš*. Kaip filosofas jis pasaulio istoriją paverčia neišvengiamų katastrofų ir griovimų vykdytoja. Kaip visiškas beprotis ar absoliučiai racionalus jis pašalina paženklintuosius arba individualiais teroro aktais, arba gerai apgalvota išnaikinimo strategija. Taip jis pasiekia sėkmę. Kaip moterys, garbinančios abejingą paranojiką vyrą, tautos puola ant kelių prieš totalitarinį fašizmą. Tuose atsidavėliuose paranojiškumas paranojikams prabyla kaip pabaisa, bai-

mė prieš sąžinę – sąžinės netekusiajam, kuriam jie už tai tik dėkingi. Jie seka paskui tuos, kurie žvelgia į juos, nelaikydami jų subjektais, bet sudaro galimybę panaudoti juos daugeliu tikslų. Visame pasaulyje tokios moterys ir didelių, ir mažų valdžios pozicijų užėmimą pavertė savo religija, o pačios save – piktais tvariniais, kuriuos visuomenė paženklina tam tikru ženklu. Tad žvilgsnis, primenantis jiems laisvę, turi paliesti juos kaip naivaus viliotojo žvilgsnis. Jų pasaulis tampa išvirkščias. Kartu jie kaip senieji dievai, vengę juos tikinčiųjų žvilgsnio, žino, kad už uždangos gyvena mirtis. Ne paranojiškas, pasitikintis žvilgsnis priverčia juos prisiminti dvasią, kuri mirė juose dėl to, kad visur jie įžvelgia savo savisaugos priemonę. Toks sąlytis pažadina jų gėdą ir įniršį. Bepročiui nepavyksta jų pasivyti net tada, kai jis tarytum fiureris žvelgia tiesiai į veidą. Jis tiesiog uždega juos. Tapęs tiesiog posakiu „žvilgsnis į akis“ neleidžia, panašiai kaip laisvojo žvilgsnis, išlaikyti individualumą. Jis fiksuoja. Jis paskatina susiformuoti vienpusišką ištikimybę, per belanges monadas parodydamas savo asmenybę. Jis nepažadina sąžinės, bet iš karto patraukia atsakomybėn. Persmelkiantis ir tyčia nepastebintis žvilgsnis, hipnotizuojantis ir paniekinantis, – tai to paties lygio dalykai: ir viename, ir kitame užgęsta subjektas. Kadangi tokiems žvilgsniams trūksta refleksijos, tai įelektrina tuos, kuriems nebūdinga refleksija. Juos išduoda: moteris išmeta lauk, nacijas išnaikina. Tad uždarytasis savo beprotybėje pasirodo esąs dieviškos galybės karikatūra. Kaip rodant grimasas iš tikrųjų visiškai nereikia sugebėjimo kurti, taip, kaip ir velnias, jis neturi principo, kurį jis uzurpuoja, atributų: atmintinos meilės ir savy rymančios laisvės. Jis piktas, veikiamas prievartos, ir taip pat silpnas kaip ir jo

stiprybė. Dieviška visagalybė, kaip sakoma, tvarinį pakelia iki savęs, o velniška, įsivaizduojamoji – viską nubloškia į bejėgiškumo dugną. Tokia jų valdymo paslaptis. Pagal prievartą projektuojama savastis neįstengia projektuoti nieko, išskyrus savo nelaimę, nuo kurios joje pačioje esančios priežasties ji atsiriboja refleksijos nebuvimu. Dėl to klaidingos projekcijos, stereotipinių minties schemų ir realybės produktai pasirodo esantys blogio produktai ir schemos. Tad *Aš*, grimztančiam į prasmės netekusią savo paties bedugnę, daiktai tampa žūties alegorijomis, kuriose slypi savo paties žlugimo prasmė.

Patologinės projekcijos psichoanalitinė teorija jos substancija laiko socialiai tabuizuotų subjekto paskatų perkėlimą į objektą. Spaudžiamas *Superego* projektuoja iš *Id* kylantį *Ego*, dėl jų stiprumo jam pačiam pavojingą agresijos troškimą kaip piktą intenciją išoriniame pasaulyje, ir kartu pasiekia tai, kad atsikrato jų kaip reakcijos į tokius išorinius dalykus, arba fantazijoje per tapatinimą su tariama blogio svarba, arba tikrovėje per tariamą savigyną. Perkeičiamas į agresiją uždraustas dalykas daugiausia yra homoseksualus iš prigimties. Dėl kastracijos baimės klusnumas tėvui paverčiamas susižavėjimu prilyginant jį sąmoningam emociniam mažos mergaitės gyvenimui, o neapykanta tėvui kaip amžinas apmaudas išstumiama. Esant paranojai ta neapykanta sukelia kastracijos troškimą kaip visuotinį naikinimo proveržį. Ligonis regresuoja į meilės ir užvaldymo archajinio nediferencijuotumo pakopą. Jam tai byloja apie fizinį artumą, užėmimą, pagaliau apie ryšį bet kokia kaina. Kadangi neįstengia pripažinti savo troškimų, jis užsipuola kitus kaip pavyduliautojas ar persekiotojas, kaip žvėrių atžvilgiu elgiasi sodomitas, išstumiamtis savo impulsus tarsi me-

džiotojas ar varovas. Potraukis kyla iš pernelyg motyvuoto ryšio arba iš pirmo žvilgsnio, jis būdingas žymiems žmonėms arba ramybės drumstėjams ar prezidentų žudikams, arba vargingiausiems kaip per tikrus pogromus. Fiksavimo objektai pakeičiami kaip tėvo figūros vaikystėje; kur jie tinka, ten jų vieta; santykių beprotybė apima viską aplink save. Patologinė projekcija yra *Aš* nevilties matas, o jo apsauga nuo išorinių impulsų, Freudo teigimu, yra daug silpnesnė, palyginti su vidiniais: spaudžiant susikaupusiems agresyviems homoseksualiems impulsams, psichikos mechanizmas užmiršta paskiausius filogenetinius laimėjimus, savivoką, ir tą agresiją išgyvena kaip priešą pasaulyje, idant jam niekuo nenusileistų.

Tačiau tas spaudimas taip pat apsunkina sveiką pažinimo procesą kaip nereflektuojamo ir prievartą sukeliančio naivumo momentą. Visada, kai intelektualinė energija sąmoningai nukreipiama į išorę, visur, kur reikalas liečia sekimą, konstataciją, griebimą, tas funkcijas, kurios iš primityvių gyvūno įveikimo būdų dvasiškai pavirto moksliniais gamtos užvaldymo metodais, schematizuojant lengvai apeinamas subjektyvus procesas, o sistema įsitvirtina kaip daiktas savaime. Sudaiktintam mąstymui kaip ir ligoniui būdinga daikto savivalė, visiškai svetima subjektyviam tikslui, jis užmiršta patį daiktą ir kaip tik tuo panaudoja prievartą, kurią vėliau patiria praktiškai. Besąlygiškas civilizuotos žmonijos realizmas, kurio kulminacija – fašizmas, yra specialus paranojinės karštligės atvejis, nužmoginantis prigimtį ir galų gale pačias tautas. Toje netikrumo bedugnėje, kurią turi įveikti kiekvienas objektyvus aktas, įsišaknijusi paranoja. Kadangi nėra absoliučiai įtikinamo argumento prieš materialiai klaidingą sprendimą, iškreipto suvokimo, kuriame jis šmėkščioja,

neįmanoma išgydyti. Bet koks suvokimas apima nesąmoningus sąvokinius elementus, kaip ir kiekvieną fenomenalistiškai nepaaiškinamą sprendimą. Kadangi tiesai priklauso ir vaizduotės jėga, tai ją pažeidžiančiam dalykui gali pasirodyti, kad tiesa yra fantastiška, o jos iliuzija ir yra tiesa. Pažeidžiantis dalykas gyvas dėl pačiai tiesai būdingo ir nuolat jo eksponuojamo vaizduotės elemento. Demokratiškai reikalauti lygiateisiškumo savo beprotybei jam pavyksta dėl to, kad tiesa neturi privalomo pobūdžio. Kai biurgeris sutinka, jog antisemitas neteisus, jis mažų mažiausiai nori, kad ir auka būtų kalta. Taip Hitleris reikalauja gyvenimiškų teisių surengti masines žudynes dėl nacionalinio teisinio suvereniteto principo, toleruojančio bet kokius prievartos veiksmus kitoje šalyje. Kaip kiekvienas paranojikas, jis išspaudžia naudą iš veidmainiško tiesos ir sofistikos tapatinimo; jų skirtumas jam privalomas tiek pat mažai, kiek tapatinimas yra griežtas. Suvokimas įmanomas tiek, kiek daiktas suvokiamas kaip apibrėžtas, pavyzdžiui, kaip tam tikros rūšies atvejis. Jis yra perteiktas betarpiškumas, suvedžiota jusliškumo galia paremta mintis. Subjektyvumas aklai perkeliamas tariamai objekto saviduotybei. Tačiau tik pats save suvokiantis minties darbas įstengia nepasiduoti veikiančių haliucinacinių faktorių poveikiui, pagal Leibnizo ir Hegelio idealizmą – filosofijai. Kadangi pažinimo raidoje mintis tapatinama su suvokimo procese tiesiogiai slypinčiais priverstiniais momentais kaip sąvokiniais, ji pamažu juos grąžina subjektui ir nuplėšia nuo jo akivaizdžią prievartą. Tokioje raidoje kiekviena ankstesnė pakopa, taip pat mokslas, palyginti su filosofija, pasirodo tarytum suvokimas, susvetimėjęs fenomenas, persmelktas nepažintų intelektualinių elementų; pasilikti prie to be neigimo būtų pažini-

mo patologijos požymis. Naiviai absoliutinantis, nors ir universaliai veikiantis, yra kenčiantis; jis pakliūna į klaidingo betarpiškumo apakinančią valdžią.

Vis dėlto toks apakimas yra konstituojantis bet kokio sprendimo elementas, būtina regimybė. Kiekvienas sprendimas, net negatyvus, kažkuo įtikina. Kad ir kiek sprendimas dėl savikorekcijos pabrėžtų savo izoliuotumą ir sąlygiškumą, savo net apdairiai suformuluotą turinį jis turi teigti kaip izoliuotą ir sąlygišką. Tai ir yra sprendimo esmė, kaip išlygą savo pozicijas sustiprina reikalavimas. Tiesa, skirtingai nuo tikimybės, neturi laipsnių. Neigiamas žingsnis, gelbstintis atskiro sprendimo tiesą, už jo ribų galimas tik tiek, kiek jis pats save laikė teisingu ir, taip sakant, buvo paranojiškas. Tikroji beprotybė glūdi kaip tik tvirtume, minties negebėjime tokiam negatyvumui, kuris, priešingai paplitusiam sprendimui, iš tikrųjų ir gina mąstymo teisumą. Nepaprastas paranojinis nuoseklumas, kvaila amžinai sau tapataus sprendimo begalybė yra mąstymo nuoseklumo stoka; užuot mąstymo pastangomis tobulinę pretenzijų į absoliutumą žlugimą ir kartu tęsę tolesnį savo sprendimo apibrėžimą, paranojikai įsikimba į tą pretenziją, sukeliančią mąstymo žlugimą. Užuot žengęs pirmyn ir įsigilinęs į daiktų esmę, visas mąstymas pasišauna beviltiškai aptarnauti atskirą sprendimą. Jo neįveikiamumas tada sutampa su nesunaikinamu pozityvumu, o liguista paranojiko silpnybė – su liguista pačios minties silpnybe. Kaip tik įsisąmoninimas, kuriuo sveikasis atsikrato betarpiškumo valdžios, niekada nebūna toks priverstinis, kaip ta regimybė, kurią jis demaskuoja. Būdamas negatyvus, refleksyvus, ne tiesmukiškas judėjimas, jis neturi pozityvumui būdingo brutalumo. Jei paranojos psichinė energija kyla iš libidinės dinamikos, kurią atskleidžia

psichoanalizė, tai jos objektyvaus neįveikiamumo pagrindas yra daugiareikšmiškumas, kuris apskritai neatskiriamas nuo sudaiktinančio akto; jo haliucinacinė jėga iš pat pradžių būtų lemianti. Aiškumo dėlei selekcijos teorijos kalba būtų galima pasakyti, kad žmogaus sensorinio aparato atsiradimo periodu pavyko išgyventi tiems individams, kurių projektinių mechanizmų galia labiausiai palietė rudimentinius loginius sugebėjimus arba mažiausiai buvo susilpninti pernelyg ankstyvų refleksijos bandymų. Kaip ir šiandien dėl praktiškai vaisingų mokslinių sumanymų reikia sveiko sugebėjimo apibrėžti, sugebėjimo sustabdyti minties judėjimą socialinio poreikio numatytose vietose, apriboti lauką, kuris vėliau tiriamas skersai ir išilgai iki smulkiausių detalių, nebandant išeiti už jo ribų, jį transcenduoti, taip ir paranojikas neįstengia peržengti fiziologinės lemties numatyto interesų komplekso ribų. Jo įžvalgumas išsekina jį judant idėjos *fix* nubrėžtu ratu, panašiai kaip save likviduoja techninės civilizacijos apžavėtos žmonijos išradingumas. Paranoja yra pažinimo šešėlis.

Lemtingas pasirengimas melagingai projekcijai toks būdingas dvasiai, kad ji, ta izoliuota savisaugos schema, grasina pajungti sau viską, kas pranoksta dvasios ribas, – visą kultūrą. Melaginga projekcija yra ir laisvės karalystės, ir išsilavinimo uzurpatorė; paranoja yra pusiau išsilavinusiojo simptomas. Visi jo žodžiai tampa beprotiškos sistemos dalimi, bandymu užvaldyti dvasia visa, kas nepasiekiama jo paties patirčiai, prievarta primesti pasauliui prasmę, paverčiančią patį pasaulį beprasmišku, ir kartu apjuodinti tą dvasią ir patirtį, nuo kurių jis atskirtas, ir suversti jiems kaltę, kuri būdinga visuomenei, neleidžiančiai jam prie jų prieiti. Pusinis išsilavinimas, priešingai paprastam išsilavinimui, hipostazuojantis ribotą žinojimą kaip tie-

są, nepakenčia sustiprintos iki nepakeliamos vidinio ir išorinio, individualaus likimo ir socialinio dėsnio, reiškinio ir esmės perskyros. Tiesa, toj nelaimėj glūdi tiesos elementas, palyginti su paprastu duotybės suvokimu, prie kurio prisijungė išdidus protingumas. Vis dėlto pusinis išsilavinimas iš baimės stereotipiškai griebiasi jam būdingos formulės, idant pagrįstų įvykusią nelaimę, idant atspėtų katastrofą, kai kada perrengtą į regeneraciją. Aiškinimas, kad nuosavas troškimas pasireiškia kaip objektyvi jėga, visada yra parodomasis ir netekęs prasmės, kaip ir izoliuotas įvykis, kartu ir vaikiškas, ir grėsmingas. Šiandien obskurantinės sistemos atlieka funkciją, kurią viduramžių žmogui atliko oficialios religijos velnio mitas: savavališkas išorinio pasaulio užėmimas prasme, realizuojama vienišo paranojiko pagal jo privačią, su niekuo nesidalijamą, todėl ir beprotišką schemą. Nuo šito gelbsti fatalios ezoterinės praktikos ir panacėjos, žaidžiančios moksliškumą ir atribojančios mintį: teosofija, numerologija, gydymas gamtiniais faktoriais, euritmija, blaivumas, joga ir nesuskaičiuojamos kitos sektos, tarp savęs konkuruojančios ir susijusios, visos su savo akademijomis, hierarchijomis ir specialiomis kalbomis, su fetišizuojančiomis mokslo ir religijos formulėmis. Išsilavinimo akivaizdoje jos kažkada buvo apokrifinės ir nerespektabilios. Bet šiandien, kai dėl ekonominių priežasčių išsilavinimas apskritai nyksta, masių paranojai negirdėtu mastu sudaromos naujos sąlygos. Praeities tikėjimų sistema, tautų suvokiama kaip uždaros paranoidinės formos, turėjo platesnius darinius. Kaip tik dėl jų racionalaus struktūriškumo ir apibrėžtumo jie sudarė, bent jau viršūnėms, erdvę išsilavinimui ir dvasiai, kurių supratimas buvo jų pačių aplinka. Žinomu būdu jie net priešinosi paranojai. Freudas neurozes vadina, čia net vi-

sai teisingai, „asocialiais dariniais"; „jie stengiasi asmeninėmis priemonėmis pasiekti tai, kas visuomenėje atsirado kolektyvinio darbo dėka"[3]. Tikėjimų sistema turi kažką iš to kolektyviškumo, kuris saugo individus nuo susirgimų. Pastarieji socializuojasi: žavintis ekstazės suvienyta bendruomene, apakimas tampa ryšiu, o paranojinis machanizmas – kontroliuojamas, bet čia jokiu būdu nedingdavo baimė. Galbūt tai buvo didžiausias religijos nuopelnas išsaugant rūšį. Paranojinės sąmonės formos linksta sudaryti sąjungas, frondas, reketą. Jų nariai pavieniui bijo tikėti savo beprotybe. Projektuodami ją jie visur mato sąmokslus ir prozelitų intrigas. Susidariusi grupė kitų atžvilgiu visada paranojiška; didžiulės valstybės ir net organizuota žmonija apskritai čia nė kiek nenusileidžia kaukolių medžiotojams. Tie, kurie ne savo valia buvo atskirti nuo žmonijos, kaip ir tie, kurie, kaip žmonijos gimdytojai, patys atsiskyrė nuo jos, visada žinojo: jų persekiojimai tik sustiprina jų liguistą susitelkimą. Vis dėlto normalus visuomenės narys atsikrato savo paranojos dalyvaudamas kolektyvinėje veikloje ir aistringai prisijungia prie objektyvuotų, kolektyvinių, įsigalėjusių beprotybės formų. *Horror vacui*, kurio antspaudu jie sustiprina savo sąjungas, neišardomai juos sujungia ir suteikia jiems beveik neatremiamą galią.

Kartu su buržuazine nuosavybe plito ir išsilavinimas. Jis paranoją nustūmė į visuomenės ir sielos užkampį. Tačiau kadangi po dvasios apšvietos neįvyko reali žmogaus emancipacija, buvo pažeistas ir pats išsilavinimas. Kuo mažiau socialinei tikrovei pavykdavo sumažinti atotrūkį tarp jos ir išsilavinusios sąmonės, tuo labiau ji būdavo pajungta sudaiktėjimo procesui. Kultūra visiškai tapo pre-

[3] Freud S. „Totem und Tabu" in *Gesammelte Werke*, Bd. 9, S. 91.

ke, platinama kaip informacija, nepersmelkianti tų, kurie ją perima. Mąstymas virsta astmatišku ir apsiriboja izoliuotais faktais. Mintiniai kontekstai atmetami kaip nenaudinga ir nereikalinga apkrova. Minties vystymosi momentai, tai, kas joje genetiška ir intensyvu, užsimiršta ir niveliuojasi iki tiesiogiai esančio, iki ekstensyvaus. Dabartinė gyvenimo tvarka neteikia *Aš* jokios erdvės nuosekliam dvasiniam augimui. Iki žinojimo redukuota mintis neutralizuojama ir panaudojama kaip kvalifikacija specifinėse darbo rinkose, panašiai kaip keliant prekinę asmenybės vertę. Taip žūsta ta dvasios savimonė, kuri pasipriešina paranojai. Galų gale vėlyvojo kapitalizmo sąlygomis pusinis išsilavinimas tampa objektyvia dvasia. Savo totalitarioje fazėje valdymas vėl kreipiasi į politikos provincialius šarlatanus ir kartu su jais į beprotybės sistemą kaip *ultima ratio* ir stambiąja pramone bei kultūros industrija primeta ją ir taip išsekintai valdinių daugumai. Valdymo absurdiškumas šiandien gali būti taip lengvai atpažintas sveiku protu, nes, kad išsilaikytų gyvenime, jam reikia sergančios sąmonės. Tik persekiojimo manijos apsėstieji įstengia susitaikyti su persekiojimais, prie kurių neišvengiamai pereina valdymas, nes dabar jam leidžiama persekioti kitus.

Be to, fašizme, kur buržuazinės civilizacijos sunkiai išugdyta atsakomybė už žmoną ir vaikus vėl užgožiama nuolatine atskiro žmogaus saviorientacija į reglamentą, sąžinė likviduojama. Jos esmė – kitaip nei įsivaizdavo Dostojevskis ir vokiečių vidinio gyvenimo apaštalai – *Aš* aukojimas substancialumui ne jame, gebėjimas daryti kitų tikrus interesus savo interesais. Tas gebėjimas – tai gebėjimas reflektuoti suprantant tai kaip receptyvumo ir produktyvios vaizduotės galios tarpusavio sąveiką. Kadangi

stambioji pramonė dėl nepriklausomo ekonominio subjekto panaikinimo, iš dalies asimiliuojant savarankiškas įmones, iš dalies transformuojant darbininkus į profsąjungų veiklos objektus, iš moralinio sprendimo nuolat atima ekonominį pagrindą, neišvengiamai nyksta ir refleksija. Suskyla siela, kaip pačiam sau atviro kaltės jausmo galimybė. Sąžinė tampa nedaiktiška, nes individo atsakomybę už save ir savo artimuosius, nors ir pagal seną moralinį pavadinimą, pakeičia tiesiog darbas aparatui. Daugiau nebekalbama apie konflikto su savo polinkiais išsprendimą, kurio metu formuojasi sąžinės instancija. Vietoj socialinės išpažinties interiorizacijos, darančios ją ne tik būtinesnę ir kartu atviresnę, bet ir leidžiančią ją emancipuoti iš visuomenės ir net nukreipti prieš ją, vyksta skubus, tiesioginis tapatinimas su stereotipine vertybių skale. Pavyzdinė vokietė moteris, laikanti save moteriškumo autoritetu, ir tikras vokietis vyras, laikantis save vyriškumo autoritetu, kaip ir kitos jų versijos, yra asocialių konformistų tipai. Nepaisant ir akivaizdaus niekšiškumo, valdymas tapo toks galingas, kad kiekvienas bejėgis individas aklai paklusdamas įstengia tik keikti savo likimą.

Tokios valdžios sąlygomis partijos vadovaujamam atvejui duota spręsti, kam būtent beviltiška savisauga projektuoja kaltę už savo išgąstį. Žydams iš anksto lemta tokią projekciją nukreipti į save. Cirkuliacijos sritis, kurioje jie užėmė ekonomines valdžios pozicijas, nuolat siaurėja. Liberalistinei verslo formai, nors ir suskaldytai, dar buvo duota politinio poveikio galimybė. Dabar tuos, kurie išsilaisvino pirmieji, atiduoda su valstybiniu aparatu susiliejusių, konkurencijai nepavaldžių kapitalistinių jėgų savivalei. Nesvarbu, kokie bruožai savaime būdingi žydams, jų, kaip nugalėtųjų, paveikslas įkūnija bruožus, da-

rančius juos mirtinais totalitariniu tapusio valdymo priešais, – laimės be valdžios, uždarbio be darbo, tėvynės be pasienio stulpų, religijos be mito. Tuos bruožus valdymas smerkia, nes pavergtieji slapta jų trokšta. Valdymas gali egzistuoti tol, kol pavergtieji trokštamo nepaverčia neapkenčiamu. Tai jiems pavyksta dėl patologinės projekcijos, nes ir neapykanta veda prie susiliejimo su objektu, prie sugriovimo. Ji yra susitaikymo negatyvas. Susitaikymas – aukščiausia judaizmo sąvoka, o visa jo prasmė yra laukimas; nesugebėjimas prisitaikyti prie tų dalykų pagimdo paranojišką reakcijos formą. Antisemitams būdinga savo jėgomis įgyvendinti jų negatyvų absoliutą, pasaulį jie paverčia pragaru, koks jiems visada jis atrodė. To įgyvendinimo sėkmė ar nesėkmė priklauso nuo to, ar pavyks pavergtiesiems absoliučios beprotybės akivaizdoje susivaldyti patiems ir tai sustabdyti. Išlaisvinant mintį iš valdymo, panaikinant prievartą pirmąkart galėjo būti realizuota iki šiol buvusi netikra idėja, kad žydas yra žmogus. Tai būtų buvęs žingsnis iš antisemitinės visuomenės, įvarantis ligą tiek žydams, tiek kitiems, žingsnis į žmonių visuomenę. Dėl to žingsnio būtų išsipildęs fašistinis melas kaip jo paties paneigimas: žydų klausimas iš tikrųjų būtų tapęs lemiamu istorijos tašku. Įveikus dvasios ligą, klestinčią refleksijos nesulaužytos saviteigos maitinančioje dirvoje, žmonija, suvokdama savo vaizdą, iš visuotinės antirasės būtų pavirtusi rūšimi, kuri kaip prigimtis būtų buvusi daugiau nei tik prigimtis. Individualus ir visuomeninis išsivadavimas iš valdymo yra prieš melagingą projekciją nukreiptas judėjimas, ir nė vienas žydas, jei ir išmoks kada nors jį numaldyti savyje, nebus panašus į tą blogį, kuris beprasmiškai užgriūna ir ant jo, ir ant persekiojamųjų, žmonių ir gyvūnų.

VII

Bet antisemitų daugiau nėra. Paskutinį kartą jais buvo liberalai, norėję atvirai išreikšti savo antiliberalias pažiūras. Senas konservatyvus aristokratijos ir karininkų korpuso polinkis atsiriboti nuo žydų devyniolikto amžiaus pabaigoje tapo reakcinis. Laiko dvasią atitiko Ahlwardtsai ir Knüppelkunzes. Jų svitą sudarė fiureriui parengta žmogiška medžiaga, bet palaikymo sulaukdavo tarp piktavalių ir priešginiautojų visoje šalyje. Jei antisemitinės nuotaikos būtų skelbiamos garsiai, jos būtų buvusios ir buržuazinės, ir kartu nepaklusnios. Tačiau šovinistinis įžeidimas dar tebebuvo pilietinių laisvių pažeidimas. Antisemitų smukliška politika buvo atskleistas ją maitinęs vokiečių liberalizmo, kuriam ji rengė galą, melas. Net jei žydų atžvilgiu jie ir savo vidutinybę laikė privilegija, leidžiančia juos mušti, kupiną universalaus žudymo, tai ekonominiu atžvilgiu jie buvo pakankamai apdairūs, kad kada nors pasvertų Trečiojo reicho riziką prieš priešiško kantrumo pranašumus. Antisemitizmas vis dar buvo konkuruojantis motyvas subjektyvaus pasirinkimo srityje. Sprendimas siejosi su juo specifiniu būdu. Žinoma, priėmus tautinę tezę jau atsirado galimybė panaudoti visą šovinistinį žodyną. Nuo senų laikų antisemitiniai sprendimai liudijo mąstymo stereotipiškumą. Vietoj antisemitinės psichologijos dabar atsiranda paprastas Taip fašistiniam mandatui, karingos stambiosios pramonės lozunginiam inventoriui. Kaip masinių partijų rinkimų biuleteniuose partinė mašina rinkėjui primeta vardus tų, kurie iškrenta iš jų patyrimo lauko ir ką jis gali išrinkti tik urmu, pagrindiniai ideologiniai momentai kodifikuoti keliuose sąrašuose. Kad balsuotų už vieną iš jų, tenka balsuoti *on bloc*, jei rinkėjas nenori, kad jo įsitikinimai pavirs-

tų bergždžiais, kaip ir atskiri balsai prieš, pasirodantys rinkimų dieną, palyginti su didžiuliais statistinių skaičiavimų skaičiais. Vargu ar antisemitizmas yra daugiau savarankiškas proveržis, bet tampa politinės platformos punktu: kas suteikia fašizmui nors kokią galimybę, tas pritaria profsąjungų sugriovimui bei kryžiaus žygiui prieš bolševizmą, ir automatiškai žydų sunaikinimui. Kad ir kokie būtų melagingi antisemito įsitikinimai, jie pavirsta iš anksto lemiančiais nesubjektyvaus jų politinės vietos eksponavimo refleksais. Kai masės priima reakcinę politinę platformą, liečiančią ir punktą prieš žydus, jos paklūsta socialiniams mechanizmams, kuriems individų bendravimo su žydais patirtis neturi jokio vaidmens. Iš tikrųjų faktai liudija, kad vietovėse, kur negyvena žydai, antisemitizmas turi ne mažesnes galimybes, negu pačiame Holivude. Vietoj patirties pasirodo klišės, vietoj aktyvios fantazijos – kruopšti recepcija. Gresiant greitai žūčiai, kiekvieno socialinio sluoksnio atstovui skirta iškalti savo orientacijos pamoką. Jie turi turėti orientaciją tiek žinojimo apie naujausius lėktuvus prasme, tiek ir prisijungimo prie numatytos valdžios instancijos prasme.

Serijinės gamybos pasaulyje jo schema, stereotipija pakeičia darbo kategoriją. Sprendinio pagrindu laikomas jau ne iš tikro vykstantis sintezės procesas, o labiau aklas pakišimas po kategorija. Ankstyvoje istorinėje pakopoje sprendiniai atsirasdavo dėl skubotai nustatytų skirtumų, tuoj pat išjudinusių nuodingą strėlę, ir nuo to laiko mainai ir laivų statyba padarė savo darbą. Sprendinio susidarymo procesas pereidavo svarstymo pakopą, dėl to sprendinio subjektui buvo garantuojama nors kokia gynyba nuo brutalaus tapatinimo su predikatu. Vėlesnėje industrinėje visuomenėje vyksta nesprendžiančio sprendi-

nio regresija. Kai fašizmo laikotarpiu išsamų baudžiamojo proceso teisminį tyrimą pakeitė pagreitinta procedūra, amžininkai tam jau buvo ekonomiškai pasiruošę; jie mokėjo nesąmoningai matyti daiktus per mąstymo modelius, per tuos *termini technici,* kurie kalbos irimo situacijoje yra neliečiama atsarga. Suvokiantysis jau daugiau nedalyvauja suvokimo procese. Jam jau nebūdingas aktyvus pažinimo pasyvumas, kurio metu vyksta kategorinių elementų iš konvencionalios išankstinės „duotybės" apiforminimas ir naujas, korektiškas pastarosios apiforminimas remiantis minėtais elementais, taigi suvoktam daiktui atiduodama tai, kas jam priklauso. Socialinių mokslų srityje, kaip ir atskiro žmogaus išgyvenimų pasaulyje, tiesiogiai ir netiesiogiai susilieja aklas stebėjimas ir tuščios sąvokos. Trijų šimtų pagrindinių žodžių epochoje išnyksta gebėjimas suformuluoti sprendimus ir kartu skirti tiesą nuo melo. Kadangi daugelyje darbo pasidalijimo sričių ne mąstymas specializuota forma sudaro profesionalaus aprūpinimo dalį, ji kaip senamadiška prabanga tampa abejotina – tuo, kas vadinama *armchair thinking*. Visi privalo kažką mokėti daryti. Kuo labiau technikos vystymasis padaro nereikalingą fizinį darbą, tuo labiau jis iškeliamas kaip pavyzdys dirbančiam protinį darbą, kuriam neverta pasiduoti pagundai padaryti iš to atitinkamas išvadas. Tokia šio sukvailėjimo, iš kurio gauna naudą antisemitizmas, kaina. Jei net pačioje logikoje į ypatingumo sąvoką žiūrima kaip į parodomąją, tai juo labiau visuomenėje viskas turi sudrebėti, ką reprezentuoja skirtumas. Etiketės priklijuotos: kiekvienas tampa arba kitoks, arba priešas. Pagarbos subjektui nebuvimas palengvina administravimą. Tautų grupės persikelia į kitas platumas, individai su antspaudu „žydas" siunčiami į dujų kamerą.

Logika pasireiškiantis abejingumas individui daro išvadas iš ekonomikos proceso. Individas tapo gamybos kliūtimi. Techninio ir žmogiškojo vystymosi netolygumas, tas *cultural lag*, dėl kurio taip piktinosi sociologai, pradeda nykti. Ekonominis racionalumas, pagirtas minimalių priemonių principas nuolat keičia paskutiniuosius ūkinio gyvenimo junginius – ir įmones, ir žmones. Kiekvienu atveju pažangesnė forma tampa vyraujanti. Kadaise universalios parduotuvės prarijo specializuotas seno stiliaus prekybos įstaigas. Ištrūkusios iš merkantilistinio reguliavimo jos sutelkė iniciatyvą, paskirstymą, organizavimą ir panašiai kaip ankstesni malūnai ir kalvės pavirto mažais fabrikais, pačios tapo laisvomis įmonėmis. Jos vertėsi sunkiai, nuostolingai, rizikingai. Dėl to konkurencija vėliau pagimdė produktyvią centralizuotą mažmeninės prekybos parduotuvės formą – būtent universalią parduotuvę. Su psichologiškai maža įmone, su individu atsitiko ne kitaip. Jis atsirado kaip ekonominio aktyvumo galios ląstelė. Ankstesnėse ekonominėse pakopose išsivadavęs nuo globos, jis rūpinosi tik savimi: kaip proletaras – parsisamdydamas darbo rinkoje ir prisitaikydamas prie naujų techninių sąlygų, kaip verslininkas – nuolat įgyvendindamas idealų *homo oeconomicus* tipą. Taip atsiradusią tą vidinę mažąją įmonę psichoanalizė vaizduoja kaip sudėtingą nesąmoningumo ir sąmoningumo, *Id, Ego* ir *Superego* dinamiką. Ginčuose su *Superego,* socialiai kontroliuojama instancija individe, *Ego* išlaiko instinktus savisaugos ribose. Trinčių paviršiai čia platūs, o neurozės, tos instinktų ekonomijos *faux frais,* – neišvengiamos. Vis dėlto keblumų kupinas sielos aparatas tam tikru mastu įgalino laisvą subjektų sąveiką, kurią iš esmės ir sudarė rinkos ekonomika. Tačiau didelių koncernų ir pasaulinių karų amžiuje

visuomeninių procesų perdavimas begalinėmis monadomis pasirodo esąs atsilikęs. Instinktų ekonomijos subjektai psichologiškai eksproprijuojami, o ji pati dar labiau eksproprijuojama visuomenės. Atskiram žmogui jau nebereikia sukti galvos, kaip jam pasielgti vienu ar kitu atveju griebiantis kankinančios vidinės sąžinės, savisaugos ir instinktų dialektikos. Už žmogų kaip dirbantįjį viskas jau nuspręsta sąjungų hierarchijos iki nacionalinės administracijos, privačioje srityje nuspręsta masinės kultūros schema, visiškai prievarta užvaldančia paskutinius savo vartotojų vidinių paskatų likučius. *Ego* ir *Superego* vaidmenį čia vaidina komisijos ir žvaigždės, o masės, prarandančios net asmenybės regimybę, leidžiasi formuojamos pagal lozungus ir modelius su mažesne trintimi, negu kažkada instinktai, veikiami vidinės cenzūros. Liberalizmo laikotarpiu dalies gyventojų individuacija buvo būtina, kad visa visuomenė prisitaikytų prie technikos išsivystymo lygio, o šiandien ūkinio aparato funkcionavimas reikalauja valdyti mases be jokio aparato įsikišimo. Ekonomikos nulemta visuomenės kryptis, nuo seno persmelkianti dvasinę ir fizinę žmogaus konstituciją, atskirai atrofuoja tuos organus, kurie skatino jo egzistavimo autonominę organizaciją. Kai mąstymas tapo vienu iš darbo pasidalijimo sektorių, kompetentingų ekspertų ir fiurerių planai padarė nereikalingus savo laimę planuojančių individų planus. Nerūpestingo ir stropaus prisitaikymo prie realybės iracionalumas atskiram žmogui pasirodo yra protingesnis negu protas. Anksčiau biurgeriai turėjo introjicuoti prievartą kaip sąžinės pareigą sau ir darbininkams, ir nuo to laiko visas žmogus pavirto subjekto–objekto represija. Industrinės visuomenės, kuriai, atrodo, stebuklingai pavyko susidoroti su jos pačios atskleistu

nuskurdimo dėsniu, pažanga dabar gėdingai iškreipia tą sąvoką, kuria pateisina viską, – žmogaus kaip asmenybės, kaip proto įkūnytojo sąvoką. Apšvietos dialektika objektyviai pavirsta beprotybe.

Ta beprotybė kartu yra ir politinės realybės beprotybė. Pavirtęs tirštu šiuolaikinių komunikacijų tinklu pasaulis tampa toks vieningas, kad diplomatinių pusryčių skirtumus Dumbartone ir Persijoje tenka laikyti nacionaliniu bruožu, o nacionalinis savitumas atpažįstamas iš esmės iš alkstančiųjų be ryžių milijonų, patekusių į šio tinklo spąstus. Tuo metu, kai gėrybių, kurios gali būti pagamintos tuo pat metu bet kur, gausa anachronizmu paverčia kovą dėl žaliavų ir realizacijos rinkų, žmonija padalyta į nedidelius karinius blokus. Jie negailestingai konkuruoja tarp savęs, kaip kadaise firmos anarchinės prekių gamybos laikais, ir stengiasi vienas kitą sunaikinti. Kuo tas anarchizmas beprotiškesnis, tuo tvirtesni blokai. Tik dėl to, kad didžiulėse jų erdvėse gyvenančiųjų totalus tapatumas su valdžios baisumais primetamas kaip antroji prigimtis ir lemia visų sąmonės porų užakimą, masės įstumiamos į visišką apatiją, įgalinančią jas pasiekti stebuklingų laimėjimų. Kadangi teisė priimti sprendimus suteikta atskiram žmogui, iš esmės jie jau nulemti. Skirtingų stovyklų politikų ištrimituotas ideologijų nesutaikomumas pats savaime yra vien valdžios aklos konsteliacijos ideologija. Politinėmis programomis paremtas mąstymas, tas industrializacijos ir jos reklamos produktas, prilygina sau tarptautinius santykius. Ar biurgeris prisišlies prie komunistinės arba fašistinės platformos, priklausys nuo to, kas jį labiau patrauks, – Raudonoji armija ar Vakarų laboratorijos. Sudaiktinimas, kurio dėka vien dėl masių pasyvumo atsiradusi galima valdžios struktūra iškyla kaip nepajudinama tikrovė, ta-

po toks stiprus, jog bet koks spontaniškumas, net vaizdinys apie tikrąją daiktų padėtį pavirsta subliuškusia utopija, klaidžiu sektantiškumu. Regimybė pasiekė tokią koncentraciją, jog mėginimas ją demaskuoti objektyviai įgauna haliucinacijų pobūdį. Priešingai, kokios nors politinės platformos pasirinkimas reiškia prisitaikymą prie į tikrovę suakmenėjusios regimybės, kuri dėl tokio prisitaikymo nuolat reprodukuojasi. Kaip tik dėl to abejojantysis persekiojamas kaip dezertyras. Nuo Hamleto laikų neryžtingumas modernistams buvo mąstymo ir humaniškumo požymis. Veltui iššvaistytas laikas reprezentavo ir kartu perteikė distanciją tarp individualaus ir bendro taip pat, kaip cirkuliacija ekonomikoje – tarp vartojimo ir gamybos. Šiandien individai savo politines platformas gauna iš valdžios jau gatavas taip pat, kaip vartotojai automobilius iš gamyklų pardavimo filialų. Tikrovės teisingumas, prisitaikymas prie valdžios jau daugiau nebėra dialektinio proceso tarp subjekto ir tikrovės rezultatas, bet jį tiesiogiai kuria krumpliuotas pramonės mechanizmas. Tai ne baigimo, bet likvidacijos procesas, formalus, o ne lemiamas neigimas. Ne dėl to, kad jie galėjo patenkinti visus jo poreikius, o nesulaikomiems gamybos gigantams pavyko įveikti individą, bet tik dėl to, jog jie įstengė eliminuoti jį kaip subjektą. Kaip tik tai ir yra jų tobulas racionalumas, sutampantis su jų beprotybe. Kraštutinė disproporcija tarp kolektyvo ir individo panaikina įtampą, bet nesudrumsta santarvė tarp visagalybės ir bejėgiškumo pati yra neišreikštas prieštaravimas, absoliuti susitaikymo priešingybė.

Su individu neišnyko taip pat psichologiniai determinantai, nuo seno buvę neteisingos visuomenės vidinėmis žmogiškomis agentūromis. Tačiau būdingi tipai dabar suranda savo tikslią vietą valdžios mechanizmo struktūro-

je. Tiksliai apskaičiuojamas jų naudingo veikimo ir nesutarimų koeficientas. Pati politinė platforma yra jų krumpliaratis. Čia preciziškai pritaikoma viskas, kas psichologiniame mechanizme nuo seno buvo neišvengiama, nelaisva ir iracionalu. Reakcinė politinė platforma, taip pat ir antisemitizmas, tiksliai atitinka destruktyvų konvencinį sindromą. Iš pradžių reakcija nėra nukreipta prieš žydus, greičiau jau vyksta instinkto perorientavimas, ir remiantis juo politinei platformai užduodamas persekiojimo objektas. Vėl mobilizuojami patirtimi pagrįsti „antisemitizmo elementai", kurių veiksmingumą panaikina patirties praradimas ir kuri pasireiškia kaip mąstymas pagal politinę patformą. Nors beveik suardyti, antisemitams jie sukelia netyrą sąžinę ir nepasotinamą blogio troškimą. Kaip tik dėl to, kad ir pati individualaus žmogaus psichologija ir jos turinys gali būti sukurti remiantis visuomenės pateiktomis sintetinėmis schemomis, šiuolaikinio antisemitizmo esmė įgauna nieko nereiškiantį, neįžvelgiamą pobūdį. Žydų tarpininkas tik tada tampa velnio paveikslu, kai ekonomiškai iš tikrųjų jis daugiau neegzistuoja; tai pergalę padaro lengvą ir antisemitiškai nusiteikusį šeimos tėvą paverčia nesulaikomai pasireiškiančios istorinės tendencijos neatsakingu stebėtoju, kuris įsikiša tik tada, kai to reikalauja jo kaip partinio darbuotojo arba cikloną gaminančio fabriko darbuotojo vaidmuo. Totalitarinės valstybės vadovybė, naikinanti šiuolaikinių reikalavimų neatitinkančią tautos dalį, yra tiesiog budelis, kuriam pavedama vykdyti seniausiai paskelbtus ekonominius nuosprendžius. Užimtieji kitose darbo pasidalijimo srityse geba žvelgti į tai su tokiu abejingumu, kaip laikraščių skaitytojai skaitydami pranešimus apie atstatymo darbus vakarykštės katastrofos vietoje. Mat seniausiai nusitrynė

ir tas savitumas, dėl kurio savo gyvenimą paaukojo aukos. Žmonių, kuriuos kaip žydus liečia dekretas, tenka ieškoti išsamaus anketavimo būdu, po to, kai poindustrinei visuomenei niveliuojančiai spaudžiant priešiškos religijos, kadaise konstitavusios skirtingumus, sėkminga asimiliacija buvo paverstos įprastinėmis kultūrinėmis prekėmis. Pačios žydų masės dar mažiau įstengia peržengti politinės platformos ribas negu joms priešiškos jaunimo sąjungos. Fašistinis antisemitizmas tam tikru mastu turi atrasti savo objektą. Paranoja siekia savo tikslo, daugiau nesiremdama individualia persekiotojo ligos istorija; tapusi visuomeniniu egzistencialu ji turi, priešingai, nukreipti šį tikslą, vedantį į visišką apakinimą karų ir politinių konjunktūrų kontekste, kol su tuo vidiniu ir išoriniu požiūriu galės susidurti psichologiškai iš anksto nulemti liaudies draugai kaip pacientai.

Tai, kad antisemitizmas yra tik pakeičiamos politinės programos straipsnis, nepaneigiamai pagrindžia viltį, jog jis baigsis. Laikui bėgant žydai bus išnaikinti, ir tada fiureriai vieną antisemitinį programos punktą galės lengvai pakeisti kitu, kaip perkelti savo persekiotojus iš vienos racionalizuoto gamybos proceso vietos į kitą. Tokio vystymosi bazė, vedanti prie mąstymo pagal politines platformas, yra universalus bet kokios specifinės energijos redukavimas į vienintelę, panašią, abstrakčią darbo formą pradedant kovos lauku ir baigiant studija. Vis dėlto pereiti nuo panašių sąlygų prie žmogiško egzistavimo būklės neįmanoma, nes gėrio laukia ta pati lemtis kaip ir blogio. Nuo pažangios politinės platformos politinės valdžios, nes ji lemia pažangius sprendimus, struktūros laisvo pasirinkimo taip pat toli kaip cheminis trestas nuo judofobijos. Nors pirmoji ir pasirodo patraukli visiems, kas psicho-

logiškai humaniškesnis, šiaip ar taip, net pažangios politinės platformos šalininkus besiplečiantis nesugebėjimas naudotis patyrimu paverčia skirtingumo priešais. Antisemitinė yra ne tik antisemitinė politinė platforma, bet ir apskritai politinės platformos apribotas mentalumas. Tas įniršis prieš skirtingumą, kuris jai teleologiškai būdingas kaip pavergtos gamtos pavergtų subjektų priešiškumas, visada pasiruošęs priešintis prieš natūralią mažumą, kur jam pirmajam gresia pavojus iš visuomenės. Socialiai atsakingą elitą daug sunkiau užfiksuoti negu kitas mažumas. Nuosavybės santykių, turto valdymo, nurodymų ir vadybos rūke jis išvengia teorinio apibrėžimo. Rasinėje ideologijoje ir klasinėje tikrovėje pasireiškia tik vienas abstraktus skirtumas nuo daugumos. Kai pažangi politinė platforma siekia kažko blogesnio negu jos turinys, fašistinės politinės platformos turinys pasirodo toks niekingas, jog kaip kažko geresnio pakaitalas jis sugeba išsilaikyti tik beviltiškomis apgautųjų pastangomis. Jos siaubas yra akivaizdaus ir kartu nuolat išliekančio melo siaubas. Tuo metu, kai jis nepripažįsta jokios tiesos, su kuria galėtų derėti, tiesiogiai priartėja ta beprotiška tiesa, nuo kurios reikia atskirti gebėjimą praradusius sprendimus. Pati save valdanti, prievarta tapusi Apšvieta pati įstengia pralaužti Apšvietos ribas.

UŽRAŠAI IR ESKIZAI

Prieš visažinystę

Hitlerio laikų pamoka: kvaila būti protingam. Kokių tik gerai pagrįstų išvadų nesigriebė žydai, ginčydami jo galimybes atsidurti valdžioje, nors tai buvo aišku kaip dieną. Prisimenu vieną pokalbį, kurio metu vienas nacionalekonomas, vadovaudamasis Bavarijos alaus gamintojų interesais, įrodinėjo Vokietijos unifikacijos negalimumą. Tada, ekspertų nuomone, fašizmas buvo negalimas Vakaruose. Gudruoliai visada palengvindavo barbarų darbą, nes jau tokie yra jie kvailiai. Kaip tik orientuojantys į situaciją, įžvalgūs sprendimai, statistika ir patyrimu paremtos prognozės, konstatacijos, pradedamos „galų gale aš tai gerai išmanau", yra kaip tik galutiniai ir svarūs *statements*, kurie yra neteisingi.

Hitleris buvo prieš dvasią ir pasisakė prieš žmogų. Bet yra dar dvasia, priešiška dvasiai, priešiška žmogui: jos požymis – gerai besiorientuojantis pranašumas.

Papildymas. Kad protingumas tampa kvailybe, lemia istorinės tendencijos. Protingumas ta prasme, kuria vadovavosi Chamberlainas, kai jis Godesbergo laikais Hitlerio reikalavimus pavadino *unreasonable*, reiškia ne daugiau ir ne mažiau, kad turi būti išlaikomas duodamo ir imamo

ekvivalentas. Toks protas susiformuoja mainų būdu. Tikslai turi būti pasiekti tik tarpiškai, daugiausia per rinką, remiantis maža nauda, kurią įstengia išgauti žaidimo taisykles pripažįstanti valdžia, vietoj vienos koncesijos gaudama kitą. Protingumas tampa pažeidžiamas, kai valdžia nustoja laikytis žaidimo taisyklių ir pradeda tiesioginę apropriaciją. Sugriaunama tradicinio buržuazinio intelekto aplinka, diskusija. Individai daugiau nebeįstengia bendrauti vieni su kitais ir tai žino: dėl to jie žaidimą pavertė rimta ir atsakomybės reikalaujančia, visas jėgas atimančia instancija, tad neprasideda nei pokalbiai, nei bandoma nutilti. Apskritai viskas būna taip pat. Geruoju fašisto neįtikinsi. Kai kitas ima kalbėti, jis tai supranta kaip įžūlų įsikišimą. Jam nepasiekiamas protas, nes jis įžvelgia jį kito nuolaidžiavime.

Kvaila būti protingam yra neišvengiamas prieštaravimas, nes buržuazinis *ratio* priverstas kartu ir pretenduoti į universalumą, ir vystytis jo apribojimo link. Panašiai kaip mainų procese kiekvienas gauna savo, ir kartu vis tiek pasireiškia socialinis neteisingumas, ir mainų ūkio refleksijos forma yra teisinga, visuotinė ir kartu partikuliari, privilegijuotumo instrumentas lygybės sąlygomis. Jai fašistas ir pateikia sąskaitą. Jis atvirai atstovauja partikuliariems interesams ir kartu demaskuoja *ratio*, veltui verdančią savo visuotinume. Tai, kad protingi pasirodo esą kvailiai, kaltina protą jo paties neprotingumu.

Bet ir fašistas sukuria prieštaravimą. Kadangi buržuazinis protas iš tikrųjų yra ne tik partikuliarus, bet ir visuotinis, tai jo visuotinumą fašizmas pasiekia tiek, kiek jį neigia. Kas atėjo į valdžią Vokietijoje, buvo protingesni už liberalus ir kvailesni už juos. Pažangą kuriant naują

tvarką iš esmės palaikė tie, kurių sąmonė nespėjo su pažanga, su bankrutavusiais, sektantais, kvailiais. Jie apdrausti nuo klaidų, kol valdžia užkerta kelią bet kokiai konkurencijai. Tačiau vykstant valstybių konkurencijai fašistai ne tik klysta, bet dėl trumparegiškumo, užsispyrimo, ekonominių galių nežinojimo, visų pirma dėl nesugebėjimo įžvelgti negatyvumo ir įvertinti bendros padėties subjektyviai eina katastrofos, kurios širdies gilumoj jie visada laukė, link.

Du pasauliai

Čia, Amerikoje, nėra jokio skirtumo tarp žmogaus ir ekonominio likimo. Niekas čia nėra kas nors kita kaip jo turtas, pajamos, padėtis, jo galimybės. Ekonominės padėties kaukė ir tai, kas yra po ja, žmonių sąmonėje, įskaitant ir tuos, apie kuriuos kalbama, sutampa iki menkiausios raukšlelės. Kiekvienas vertas tiek, kiek jis uždirba, kiekvienas uždirba tiek, kiek jis vertas. Kas jis yra, jis patiria iš savo ekonominės egzistencijos permainingumo. Ir kitaip jis savęs nepažįsta. Materialistinė visuomenės kritika, priešingai idealizmui, teigė, kad ne sąmonė lemia būtį, o būtis – sąmonę, kad tiesą apie visuomenę galima sužinoti ne iš idealistinių vaizdinių apie save patį, bet iš ekonomikos, o šiuolaikinė savimonė jau atmetė panašų idealizmą. Jos atstovai apie savo savastį sprendžia pagal jos rinkos vertę ir mokosi to, kas jie yra, atsižvelgdami į tai, kaip jiems sekasi kapitalistinėje ekonomikoje. Jų likimas, nors ir pats tragiškiausias, nėra kažkas jiems išoriška, jie pažįsta jį. Atsisveikindamas kinas

Užgesusiu balsu prabilo: mano drauge,
Laimė man šiame pasaulyje nenusišypsojo.
Kur aš einu? Keliauju į kalnus,
Ieškau ramybės širdžiai vienišai.

I am a failure, – pasakytų amerikietis. – *And that is that.*

Idėjos pavirtimas valdymu

Iš seniausios egzotinių laikų istorijos kai kada išnyra naujausios bei artimiausios tendencijos ir žiūrint iš atstumo jos atrodo ypač akivaizdžios.

Savo komentaruose apie *Iša upanišadą* Deussenas[1] nurodo, kad indų mąstytojų žingsnis, peržengiantis ankstesnio mąstymo ribas, panašus į tą, kurį, kaip rašoma Evangelijoje pagal Matą (2, *17–19*), atliko Jėzus Jono Krikštytojo ir stoikai kinikų atžvilgiu. Ta pastaba, tiesa, istoriškai vienpusiška, nes Jono Krikštytojo ir kinikų bekompromisinės idėjos nė kiek ne mažiau negu pažiūros, palyginti su kuriomis turi žymėti pažangą pirmosios *Iša upanišados* eilutės[2], atrodo labiau būdingos kairiesiems, nuo galingų klikų ir partijų atsiskyrusioms atskalūniškoms srovėms, negu sutampančioms su pagrindine linija tų istorinių judėjimų, iš kurių kaip atšakos vėliau radosi europietiška filosofija, krikščionybė ir gyvybinga vedų religija. Kaip sako pats Deussenas, indų rinkiniuose *Iša upanišada* pateikiama pačioje pradžioje, gerokai aplenkdama tai, ką ji tu-

[1] Deussen P. *Sechzig Upanishad's Veda*, Leipzig, 1905, S. 524.

[2] Visų pirma Brihadāranyaka-Upanišados, 3,5, 1 ir 4, 4, 22; Deussen P. *a. a. O.*, S. 436 t. ir 479 t.

rėtų įveikti. Vis dėlto tai pirmai daliai, apie kurią kalbama, iš tikrųjų būdinga tam tikra išdavystė vyraujančios tikrovės ir jaunuoliško radikalizmo bei revoliucinės opozicijos atžvilgiu.

Žingsnis organizacinių gebėjimų turinčių vedantizmo, stoicizmo ir krikščionybės link – tolygus dalyvavimui visuomeninėje veikloje, vieningos teorinės sistemos išplėtojimui. Čia tarpininkauja mokymas, kad aktyvus vaidmuo gyvenime nekenkia sielos išganymui, jeigu tik laikomasi teisingų įsitikinimų. Taip toli pažengti krikščionybei pavyko tik šv. Pauliaus laikais. Nuo esamybės atsiskirianti idėja pereina į religiją. Bekompromisiškieji pasmerkiami. Jie atsisakė „noro turėti vaikų, turėti turto, noro gyventi pasaulyje ir klaidžiojo aplink kaip elgetos, nes noras turėti vaikų yra noras turėti turto, o noras turėti turto yra noras gyventi pasaulyje; ir pirmas, ir antras yra tušti norai"[3]. Kas taip sako, civilizuotųjų manymu, gali kalbėti tiesą, bet neina koja kojon su visuomeniniu gyvenimu. Dėl to jie tampa pamišėliais. Iš tikrųjų jie buvo panašūs į Joną Krikštytoją. Jis „vilkėjo kupranugario vilnų apdaru, o strėnas buvo susijuosęs odiniu diržu. Jis valgė skėrius ir lauko medų" (*Mk 1, 6*). „Kinikai, – sakė Hegelis, – turėjo menką filosofinį išsilavinimą, ir neįstengė sukurti sistemos, mokslo; vėliau tik stoikų dėka jų mokslas tapo filosofine disciplina"[4]. Jų sekėjus jis vadina „kiauliškais, begėdiškais skurdžiais"[5].

Tie bekompromisiškieji, apie kuriuos apskritai byloja istorija, turėjo tam tikrą organizuotą palydą, priešingu at-

[3] *Ten pat*, p. 436.

[4] Hegel G. „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie", 2 Bd., *Werke*, Bd. 14, S. 159 t.

[5] *Ten pat*, p. 168.

veju jų vardai nebūtų pasiekę dabarties. Mažų mažiausiai jiems pavyko sukurti bent sisteminio mokymo ar elgesio taisyklių dalį. Net minėtos radikalios upanišados buvo ne kas kita kaip žynių gildijos[6] eilės ir burtažodžiai, Jonas tapo ne religijos įkūrėju, bet ordino pirmtaku[7]. Kinikai sukūrė filosofinę mokyklą; jos įkūrėjas Antistenas apibrėžė net valstybės teorijos kontūrus. Panašių istorijos autsaiderių teorinių ir praktinių sistemų nebuvo, tačiau jos buvo griežtos bei centralizuotos ir skyrėsi nuo sėkmę pasiekusių anarchijos momentu. Idėja ir individualybė jiems reiškė daugiau negu administracija bei kolektyvas. Tuo jie kėlė įniršį. Kaip tik kinikus turėjo galvoje didikas Platonas, kai jis protestavo prieš karaliaus pareigų prilyginimą paprasto piemens pareigoms ir prieš laisvai be nacionalinių sienų organizuotą žmoniją kaip kiaulių valstybę[9]. Bekompromisiškieji galėjo būti pasirengę vienytis ir kooperuotis, tačiau rimtai kurti žemėjančią hierarchiją jie nebuvo pasirengę. Nei jų teorijoje, kuriai trūko vienybės ir nuoseklumo, nei praktikoje, kuriai trūko smogiamosios sutelktumo galios, jų pačių būtis neatspindėjo pasaulio tokio, koks jis buvo iš tikro.

Toks buvo formalus radikalių ir konformistinių religinių bei filosofinių judėjimų skirtumas, jį sudarė ne pats savaime izoliuotas turinys. Pavyzdžiui, jie nė kiek nesiskyrė askezės idėja. Asketo Gautamos sekta užkariavo Azijos pasaulį. Gyvenime jis parodė didelį organizatoriaus talen-

[6] Deussen P. *op. cit.*, S. 373.

[7] Meyer E. *Ursprung und Anfänge des Christentums*, Stuttgart und Berlin, 1921, Bd. 1, S. 90.

[8] Diogenes Laertius, IV, 15.

[9] Plg. *Politeia*, 372; *Politikos*, 267 t.; Zeller E. *Die Philosophie der Griechen*, Leipzig, 1922, Teil 1, Abt. 1, S. 325 t.

tą. Net jei jis ir neatsisakydavo, kaip reformatorius Kankare, žemiesiems sluoksniams skelbti mokslą[10], tai aiškiai pripažino žmonėms nuosavybės teisę ir girdavosi „kilmingų giminių sūnumis", įstojusiais į jo ordiną, kuriame parijai, „jei jų buvo apskritai, tai buvo tikriausiai tik kaip retos išimtys"[11]. Mokiniai iš pat pradžių būdavo skirstomi pagal brahmanų pavyzdį[12]. Luošų, ligonių, nusikaltėlių ir daugelio kitų nepriimdavo. Per priėmimą[13] klausdavo, ar nesergi „raupsais, skrofulioze, džiova, epilepsija, ar tu žmogus, ar tu vyras, ar tu pats sau šeimininkas, ar neturi skolų, ar netarnauji karaliaus tarnyboje?" ir t. t. Pagal brutalų Indijos patriarchalizmą budistinio pobūdžio ordinas nenoriai įsileisdavo moteris kaip mokines. Jos turėjo paklusti vyrams, iš tikrųjų likdamos priklausomos[14]. Apskritai ordinas naudojosi valdytojų palankumu, puikiai prisiderindamas prie indų gyvenimo būdo.

Askezė ir materializmas, priešingybės, vienodai yra dviprasmiški dalykai. Askezė kaip atsisakymas dalyvauti blogoje esamybėje priespaudos akivaizdoje sutampa su materialiu masių reikalavimu, ir, priešingai, askezė kaip disciplinos priemonė, kurią primeta klikos, kelia tikslą prisitaikyti prie neteisybės. Materialistinis įsikūrimas esamybėje, partikuliarus egoizmas nuo senų laikų susiję su susilaikymu, o neburžuazinio fanatiko žvilgsnis pakyla už esamybės ribų, į šalį su pieno upėmis ir kisieliaus krantais. Tikrajame materializme askezė ir tikroje askezėje ma-

[10] Plg. Deussen P. *Das System des Vedanta*, Leipzig, 1906, 2 Aufl., S. 63 t.

[11] Oldenberg H. *Buddha*, Stuttgart und Berlin, 1914, S. 174 t.

[12] Plg. *ten pat*, p. 386 t.

[13] *Ten pat*, p. 393 t.

[14] Plg. *ten pat*, p. 184 t. ir p. 424 t.

terializmas būna išbraukti. O anksčiau minėtų senųjų religijų ir mokyklų istorija tokia pat, kaip ir šiuolaikinių partijų bei judėjimų istorija, galinti pamokyti, kad išgyvenimo kaina yra praktinis dalyvavimas, idėjos pavertimas valdymu.

Apie vaiduoklių teoriją

Freudo teorija, kad tikėjimas vaiduokliais kyla iš gyvųjų blogų minčių mirusiųjų atžvilgiu, iš atsiminimo apie ankstesnį mirties troškimą, yra pernelyg lėkšta. Neapykanta mirusiesiems yra pavydas nė kiek ne menkesnis negu kaltės jausmas. Likęs gyvas jaučiasi apleistas, dėl savo skausmo jis kaltina jį sukėlusį mirusįjį. Toje žmonijos išsivystymo pakopoje, kai mirtis dar atrodė esanti tiesioginė egzistencijos tąsa, apleistumo mirties valandą situacija neišvengiamai sudarė išdavystės įspūdį, ir net apsišvietusio individo ankstesnis tikėjimas paprastai ne visiškai užgesdavo. Sąmonei nebūdinga mąstyti mirtį kaip absoliutų nieką, absoliutus niekas nemąstomas. Ir kai gyvenimo našta kaip sunkus svoris vėl gulė ant mirusiojo giminaičių, mirusiojo padėtis jiems atrodė kaip geriausia būklė. Būdas, kuriuo daugelis mirusiojo giminaičių mėgina organizuoti savo gyvenimą, sukelia aktyvų mirusiojo kultą arba, priešingai, taktiškai racionalizuota užmarštis yra šiuolaikinis tikėjimo vaiduokliais atitikmuo, kuris nesublimuotai toliau plėtojasi kaip spiritizmas. Tik sunaikinimo akivaizdoje tapęs visiškai suvoktu siaubu nusistovi teisingas santykis su mirusiaisiais: vienybė su jais, nes mes, kaip ir jie, esame tų pačių aplinkybių, tų pačių neišsipildžiusių vilčių aukos.

Papildymas. Pažeistas santykis su mirusiaisiais – juos užmiršta ir balzamuoja – vienas iš nesveiko patyrimo požymių. Galima sakyti, kad paties žmogiškojo gyvenimo, kaip vieno ar kito žmogaus istorijos vienovės, sąvoka tapo nepagrįsta: atskiro žmogaus gyvenimą lemia jo tiesioginė priešingybė, sunaikinimas, o bet koks suderinimas, bet koks sąmoningo atsiminimo, nesąmoningos atminties tęstinumas prarado prasmę. Individai redukuojasi į paprastą taškinės dabarties nuoseklumą, nepaliekanti jokių pėdsakų, arba, veikiau, kurio pėdsako jie nekenčia kaip iracionalaus, nereikalingo, tiesiog pasenusio. Kaip abejotina kiekviena seniai išleista knyga, kiekviena mintis apie istoriją, netelpanti į specialią istorijos mokslo sritį, kaip šiuolaikiniai tipai nervina, taip ir praeitis žmoguje kelia įniršį. Kas anksčiau buvo niekas ir ką jam teko patirti, anuliuojama, palyginti su tuo, kas jis yra dabar, ką turi, kuriam reikalui esant gali būti panaudotas. Dažnai emigrantams duodamas geranoriškai grasinantis patarimas užmiršti viską, kas buvo, nes, žinoma, negalima panaudoti nieko iš praeities patyrimo ir nedelsiant pradėti naują gyvenimą, sugeba grasinančia fraze neprašytam svečiui, į kurį žiūri kaip į vaiduoklį, pranešti tai, ką jis pats jau seniai išmoko surengti sau. Istoriją išstumia savyje ir kituose iš baimės, kad ji gali priminti apie nuosavos egzistencijos, kuri pati iš esmės yra istorijos išstūmimas, subyrėjimą. Tai, kas vyksta su visais jausmais, boikotavimas visko, kas neturi rinkos vertės, žiauriausiai atsitinka ir tam, iš ko niekada nebus psichologinio darbo jėgos atnaujinimo, – gedului. Jis tampa civilizacijos žaizdos randu, asocialiu sentimentalumu, išdavikiškai liudijančiu, kad dar ne iki galo pavyko prisaikdinti žmones tikslų karalystės ištikimybei. Dėl to gedulas labiausiai niekinamas, sąmo-

ningai paverčiamas tokiu visuomeniniu formalumu, koks užkietėjusioms širdims visada buvo gražus numirėlis. *Funeral home* ir krematoriume, kur mirusieji perdirbami į transportuojamus pelenus, į varginačią nuosavybę, iš tikrųjų yra atgyvena duoti valią jausmams, o ta mergaitė, kuri išdidžiai aprašė savo senelės aukščiausios klasės laidotuves, pridūrė: *a pity that daddy lost control*, nes pastarasis išspaudė porą ašarų, tiksliai nusakė daiktų padėtį. Iš tikrųjų mirusiesiems atsitinka tai, ką senovės judėjai laikė didžiausiu prakeiksmu, – kad jų net neprisimintų. Mirusiesiems žmonės išlieja savo neviltį, nes jie daugiau neįstengia prisiminti savęs.

Quand même

Spaudžiami iš išorės žmonės įveikė savo gravitaciją, pradėjo materialinių ir dvasinių produktų gamybą. Todėl neklydo mąstytojai, pradedant Demokritu ir baigiant Freudu. Išorinės prigimties pasipriešinimas, į kurį galų gale pavirsta tas spaudimas, klasių dėka pratęsiamas visuomenėje, ir veikia kiekvieną individą nuo pat vaikystės kaip jo artimųjų griežtumas. Žmonės yra nuolaidūs, kai ko nors nori iš stipresniųjų, ir nepalenkiami, kai to paties kreipiasi į silpnesnius. Toks iki šiol buvo asmenybės esmės visuomenėje supratimo raktas.

Visiškai pagrįsta yra konservatorių išvada, kad baimė ir civilizacija neatskiriamos. Kas dar, jei ne savo pastangomis vykdomas nuosavas vystymasis, kurstomas išorinio pasipriešinimo, galėjo priversti žmones pozityviai susidoroti su komplikuotu dirginimu. Pradžioje tas pabudintas pasipriešinimas įsikūnija tėvo figūroje, vėliau iš jos

išauga tūkstančiai galvų: mokytojas, viršininkas, klientas, konkurentas, socialinės ir valstybinės valdžios atstovas. Jų brutalumas stimuliuoja individualų spontaniškumą.

Kad ateityje griežtumas gali būti dozuojamas, kad tas kruvinas bausmes, kuriomis per tūkstantmečius buvo naikinama žmonija, pavyks pakeisti sanatorijų pastatais, atrodo tėra tik svajonė. Dirbtinė prievarta yra bejėgė. Kultūra vystėsi pažymėta budelio ženklu; tam pritaria ir Pradžios knyga, pasakojanti apie išvarymą iš rojaus, ir *Les Soirées de Petersbourg*[15]. Darbas ir malonumai paženklinti budelio ženklu. Tam prieštarauti, vadinasi, priešintis mokslui, visai logikai. Negalima panaikinti baimę ir išlaikyti civilizaciją. Pirmosios silpnėjimas jau reiškia ir irimo pradžią. Iš to gali būti padarytos įvairiausios išvados: nuo nusilenkimo fašistiniam barbariškumui iki prieglobsčio pragaro ratuose[16]. Yra ir dar viena: nepaisyti logikos, kai ji nukreipta prieš žmoniškumą.

Gyvūnų psichologija

Didelis šuo stovi ant greitkelio. Kai jis pasitikėdamas savimi norėjo pereiti kelią, pateko po automobiliu. Jo taiki išvaizda rodo, kad su juo buvo elgiamasi geriau, kad jis naminis gyvūnas, kuris nepatyrė nieko blogo. O aukščiausių buržuazijos sluoksnių sūnūs, kuriems nedarė nieko blogo, ar jų veido išraiška taiki? Su jais elgėsi ne blogiau negu su šunimi, kuris pateko po mašina.

[15] Maistre J. de. *Les Soirées de Saint Pétersbourg*, 1821.

[16] Užuomina į Dantės *Dieviškąją komediją*, III, 4.

Už Voltaire

Tavo protas vienpusiškas, šnibžda vienpusiškas protas, tu pasielgei neteisingai valdžios atžvilgiu. Apie tironijos gėdą tu trimitavai patetiškai, verksmingai, sarkastiškai, rėksmingai; bet apie gėrį, kurį kuria valdžia, tu nutyli. Gėris negali egzistuoti be saugumo garantijų, kurias gali suteikti tik valdžia. Po valdžios sparnu verda gyvenimas ir meilė, iš priešiškos gamtos jiems pavyko išplėšti ir tavo laimės dalią. Tai, kas įteigiama apologetikos, yra ir teisinga, ir melaginga. Nepaisant didžių valdžios laimėjimų, tik ji viena gali padaryti neteisybę, nes neteisingas būna tik nuosprendis, kuris įvykdomas, o ne advokato kalba, kurios nepaisoma. Tik tada, kai kalba skatina priespaudą ir gina jėgą, o ne silpnybę, ji prisideda prie visuotinio neteisingumo. Bet valdžia, šnibžda vienpusiškass protas, išrinkta žmonių. Kompromituodamas ją, tu ją paverti taikiniu. Tie, kas ateis po jos, galbūt pasirodys dar prastesni. Šis melas byloja tiesą. Kai fašistiniai žudikai laukia savo valandos, nereikia liaudies kurstyti prieš silpną vyriausybę. Tačiau net sąjungos su mažiau brutaliomis jėgomis logiška išvada – nebūtinai niekšybių nutylėjimas. Šansai, kad dėl neteisybės, ginančios kažką nuo velnio, demaskavimo, nukentės kilnus reikalas, visada buvo gerokai mažesni, negu pranašumas, kurį gaudavo velnias, kai įgydavo teisę demaskuoti neteisybę. Kaip toli turėjo pažengti visuomenė, kurioje tik niekšai vis dar kalba tiesą ir Goebbelsas vis dar prisimena linksmai truktantį linčiavimą. Teorijos objektas yra ne gėris, o blogis. Ji sąlygoja gyvenimo atkūrimą visada apibrėžtomis formomis. Jos stichija yra laisvė, jos tema – priespauda. Kai kalba virsta apologetiška, ji jau yra korumpuota, iš esmės

neįstengianti būti nei neutrali, nei praktiška. Nejaugi tu negali atkreipti dėmesį į gerąsias puses ir pirminiu principu paskelbti meilę vietoj begalinio apmaudo! Yra tik vienas tiesos išreiškimo būdas: mintis, neigianti neteisingumą. Jei neatsisakoma pabrėžti gerų negatyvios visumos bruožų, tai ji garbina savo priešingybę: prievartą. Žodžiais aš galiu intriguoti, propaguoti, sugestyviai įteigti, ir taip ta jų ypatybė, kurios dėka jie, kaip ir bet kuris veiksmas, įtraukiama į tikrovę, ir kuri suprantama melui. Ji sudaro įspūdį, kad prieštaravimas esamybei taip pat atsiranda ryškėjančių prievartos formų konkuruojančių biurokratų ir valdovų naudai. Kupina neaprašomos baimės ji gali ir trokšta matyti tai, kas yra ji pati. Visa, kas įtraukiama į jos mediumą, kalba kaip instrumentas, tampa identiška melui, kaip identiški vienas kitam tampa daiktai tamsoje. Kad ir kaip būtų tikra, jog nėra tokio žodžio, kuriuo galų gale negalėtų pasinaudoti melas, vis dėlto ne dėl jo, bet dėl atkaklaus minties priešinimosi valdžiai išryškėja jo teikiamas gėris. Bekompromisė neapykanta terorui, padarytam tegul ir paskutiniam tvariniui, sukelia teisėtą pasigailėtojo dėkingumą. Kreipimasis į saulę yra stabmeldystė. Nuo kaitros nudžiūvusio medžio vaizdas gimdo dienos šviesos didingumo nuojautą, bet šviesa tuo pat metu neturi nudeginti.

Klasifikacija

Abstrahavimu arba aksiomiškai atskirų mokslų sudarytos bendrosios sąvokos formuoja vaizdavimo medžiagą taip pat gerai kaip atskirų reiškinių vardai. Kova prieš bendrąsias sąvokas beprasmiška. Bet taip dar neišsprendžia-

mas klausimas dėl visuotinumo vertės. Kas daugeliui atskirų reiškinių yra bendra arba kas nuolat pasikartoja viename iš jų, toli gražu nebūtinai turi būti stabiliau, amžiniau, giliau negu atskira. Rūšių skalė nėra tuo pat metu ir reikšmingumo skalė. Kaip tik tai buvo elėjiečių ir tų, kurie sekė jais, vadovaujant Platonui ir Aristoteliui, klaida.

Pasaulis yra nepakartojamas. Paprastas momentų, nuolat pasireiškiančių kaip tų pačių, pakartojimas labiau panašus į tuščią ir neišvengiamą litaniją, negu į išganingą žodį. Klasifikacija yra pažinimo sąlyga, bet ne ji pati, o pažinimas savo ruožtu sugriauna klasifikaciją.

Lavina

Dabarčiai nebūdingi posūkiai. Daiktų posūkis visada yra posūkis į gerąją pusę. Tačiau kai tokiais laikais kaip dabar vargas pasiekia savo ribą, atsiveria dangus ir užgriūna ugnis tuos, kurie ir taip viską prarado.

Pirmiausia tą įspūdį sustiprino tai, kas buvo priskirta socialinei, politinei sričiai. Dienraščių pirmieji puslapiai, laimingoms moterims ir vaikams kadaise atrodę svetimi ir vulgarūs, – laikraštis priminė smuklę ir gyrimąsi – galų gale riebiu šriftu atėjo į namus kaip reali grėsmė. Ginklavimosi varžybos, užokeaniniai įvykiai, įtampa Viduržemio jūroje, galų gale dievai žino kažkokios pasipūtusios sąvokos prieš Pirmąjį pasaulinį karą iš tikrųjų įvarė žmonėms baimę. Tada atėjo infliacija su savo galvą svaiginančiais skaičiais. Kai ji savo kelyje sustojo, tai reiškė ne posūkį, o dar didesnę nelaimę, racionalizavimą ir nuosmukį. Kai už Hitlerį atiduotų balsų skaičiai ėmė lėtai, bet vis labiau didėti, tapo aišku, kad lavina pajudėjo. Ap-

skritai per rinkimus atiduotų balsų skaičiai virto būdingu fenomenu. Kai į dar ikifašistinės rinkimų dienos vakarą iš įvairių šalies vietų ėmė plaukti duomenys, viena aštuntąja, viena šešioliktąja balsų dalimi buvo nulemtas bendras rezultatas. Dešimt ar dvidešimt apygardų pasirinko *en masse* vieną kurią kryptį, o šimtas kitų neprieštaravo. Taip pasireiškė unifikacijos dvasia. Pasaulio esmė sutampa su statistiniu dėsniu, kurio dėka klasifikuojama jo išorinė pusė.

Vokietijoje fašizmas nugalėjo dėl aiškiai ksenofobiškos, kultūrai priešiškos kolektyvistinės ideologijos. Dabar, kai jis apleidžia žemę, tautos turi prieš jį kovoti, nes nėra kitos išeities. Bet kai viskas bus praėję, laisvės dvasia nebūtinai pradės plisti Europoje, jos tautos gali tapti tokios ksenofobiškos, priešiškos kultūrai ir pseudokolektyvistinės, koks buvo fašizmas, nuo kurio jos turėjo gintis. Fašizmo pralaimėjimas nebūtinai sustabdys lavinos slinktį.

Liberalios filosofijos pagrindinis principas buvo *Ir–Ir*. Dabar, atrodo, galioja *Arba–Arba*, tačiau taip, tarsi sprendimas būtų nukreiptas į blogąją pusę.

Izoliacija per komunikaciją

Teiginys, kad komunikacijos priemonės izoliuoja, teisingas kalbant ne tik apie dvasinę sritį. Dabar ne tik apgaulinga radijo diktoriaus kalba atsispindi smegenyse kaip kalbos vaizdas ir trukdo žmonėms bendrauti, ne tik „Pepsi-Cola" reklama nustelbia žemynų griovimą, ne tik vaiduokliškas kino herojų modelis pranašauja paauglių apsikabinimą ir ištuokas. Pažanga tiesiog išskiria žmones. Mažas langelis geležinkelio stoties kasoje arba banke duodavo

galimybę tarnautojui pasišnibždėti su kolega ir pasidalyti su juo smulkiomis paslaptimis; šiuolaikinių biurų stikliniai langai, didžiulės salės, kuriose kartu įsikūrę daugybė darbuotojų ir kuriose taip lengva juos stebėti ir aplinkiniams, ir vadybininkui, užkerta kelią ir asmeniniams pokalbiams, ir idilijai. Įstaigose mokesčių mokėtojas dabar negaišta laiko dėl tų, kam jis moka algą. Dabar jie izoliuoti kolektyve. Bet komunikacijos priemonės taip pat ir fiziškai išskiria žmones. Geležinkelį pakeitė automobilis. Dėl važiavimo nuosavu automobiliu sumažėjo kelionių pažinčių su visada šiek tiek pavojingu *hitchhikers*. Dėl to kiekviename vienai šeimai tenkančiame automobilyje kalbama tik apie tai, kas svarstoma bet kuriame kitame; pokalbį atskiroje šeimoje reguliuoja praktiniai interesai. Kaip bet kuri šeima, turėdama atitinkamas pajamas, moka tiek pat procentų, kaip nurodo statistika, už butą, kiną, cigaretes, taip pagal automobilių klasę programuojamos ir pokalbių temos. Kai žmonės susitinka sekmadieniais ar keliaudami apsistoja viešbučiuose, kurių meniu ir numeriai tarpusavyje identiški pagal kainų lygį, jie pastebi, kad dėl didėjančios izoliacijos jie tampa vis labiau panašūs vienas į kitą. Komunikacija, išskirdama žmones, lemia jų supanašėjimą.

Apie istorijos filosofijos kritiką

Ne žmonių giminė, kaip buvo teigiama, yra nukrypimas nuo natūralios istorijos, šalutinis ir klaidingas auklėjimas, atsirandantis dėl galvos smegenų hipertrofijos. Tai teisinga tik žinomų individų proto atžvilgiu ir trumpais periodais, galbūt ir kai kurių šalių, kuriose panašiems individams ekonomikos dėka suteikta visiška veiks-

mų laisvė, atžvilgiu. Toks organas kaip smegenys, žmogaus intelektas, yra pakankamai galingas, kad sukurtų eilinę epochą Žemės istorijoje. Žmonių giminė, įskaitant jo mašinas, chemikalus, organizacinę energiją – čia tinka palyginimas su lokio dantimis, kurie tarnauja tam pačiam tikslui, nebent geriau funkcionuoja, – mūsų epochoje yra pritaikymo *le dernier cri*. Žmonėms pavyko savo netiesioginius pirmtakus ne tik pranokti, bet ir iš esmės juos išnaikinti, kaip vargu ar įstengtų kas nors iš šiuolaikinių rūšių taip pasielgti kitų atžvilgiu, neišskyrus nė mėsėdžių didžiųjų roplių.

Priešingai, troškimas sukonstruoti pasaulio istoriją, kaip padarė Hegelis, su tokiomis kategorijomis kaip laisvė ir teisingumas, atrodo tarsi stebuklas. Tos kategorijos iš tikrųjų kyla iš individų, nuklydusių nuo kelio, tų pačių, kurie neturi jokios reikšmės didžiosios visumos eigos atžvilgiu, išskyrus tai, kad būtent jie padeda visuomenei laikinai pasiekti tokią būklę, kai sukuriama ypač daug mašinų ir chemikalų, sumažinančių vienos ar kitos giminės galią ir pavergiančių kitus. Šitos rimtos istorijos prasme visos idėjos, draudimai, religijos, politiniai išpažinimai yra įdomūs tik tiek, kiek jie, atsiradę labai įvairiomis sąlygomis, padidina ar sumažina žmonių giminės galimybes valdyti Žemę arba Visatą. Biurgerių išsivadavimas iš feodalinės ir absoliutizmo neteisybės liberalizmo dėka padėjo išardyti mašineriją taip, kaip moterų emancipacija išsiliejo į jų perkvalifikavimą į kokią nors kariuomenės rūšį. Savo kilme ir būtimi dvasia ir bet koks gėris beviltiškai įsipynė į tą košmarą. Serumu, kurį gydytojas tiesia sergančiam vaikui, įsipareigoja atakuoti beginklį tvarinį. Įsimylėjėlių meiliuose žodžiuose kaip ir švenčiausiuose krikščionybės simboliuose atsispindi pasitenkinimas avi-

nėlio kūnu, o iš paties pasitenkinimo – toteminio gyvūno garbinimo dviprasmiškumo atgarsis. Ginčytinas prisirišimas prie virtuvės, bažnyčios ir teatro yra rafinuoto darbo pasidalijimo, įgyvendinamo gamtos kaina žmonių visuomenėje ir už jos ribų, rezultatas. Istorinė kultūros funkcija – priešingai veikiantis tokios organizacijos stiprėjimas. Dėl to tikrasis mąstymas, grynasis protas ir įgyja beprotybės bruožų, kuriuos seniai pastebėjo abiem kojom stovintys ant žemės. Jei jam pavyko laimėti lemiamą kovą tarp žmonių giminės atstovų, grėsmė iškilo vyraujančiai giminės padėčiai. Galų gale deviacijos teorija galėjo pasirodyti esanti tikra. Bet ciniškai siekdama tarnauti antropocentristinei filosofijos istorijos kritikai, ji pati yra pernelyg antropocentristinė, kad išsaugotų teisumą. Protas vaidina prisitaikymo instrumento, o ne raminančios priemonės, vaidmenį, kaip galėtų atrodyti sprendžiant iš to, kaip jį naudoja individas. Proto gudrumą sudaro tai, kad kuo daugiau žmonių būtų atiduota bestijos valdžiai, o ne būtų pasiekta subjekto ir objekto tapatybė.

Pasaulio istorijos filosofinė rekonstrukcija turėjo parodyti, kaip, nepaisant nukrypimų ir kliūčių, vis ryžtingiau įsivyrauja nuoseklus gamtos valdymas, integruojantis visą vidinį žmogiškumą. Toks požiūris turėjo taip pat nulemti ekonomikos, valdžios santykių, kultūros formas. Antžmogio idėja gali būti pritaikyta tik kiekybės perėjimo į kokybę prasme. Panašiai, kaip, palyginti su trogloditu[17], būtų galima pavadinti antžmogių lakūną, kuris per kelis skrydžius toksinėmis priemonėmis gali apvalyti paskutinius iš išlikusių žemynų nuo laisvėje gyvenančių gyvūnų, taip galų gale galėtų atsirasti ir kokia nors žmogiška anti-

[17] Gyvenęs urvuose senajame akmens amžiuje.

amfibija, palyginti su kuria dabartinis lakūnas atrodytų kaip nekaltas drugelis. Žinoma, abejotina, kad po žmogaus galėtų atsirasti tokia aukščiausia istorinė gamtos rūšis. Antropomorfizmas iš tikrųjų teisus tuo, kad gamtos istorija, taip sakant, neapskaičiavo sėkmingo burtų metimo, kurio rezultatas buvo žmogus. Jo naikinanti galia žada tapti tokia didelė, kad – jei kada nors ši rūšis išnyks – bus tik *tabula rasa*. Jis arba pats sudraskys, arba pražudys visą fauną ir florą Žemėje kartu su savimi, ir jei tuo metu Žemė dar bus pakankamai jauna, varijuojant vieną žinomą žodį[18], žemesnėje pakopoje viskas turi vėl prasidėti iš naujo.

Kadangi filosofijos istorija humaniškas idėjas kaip veikiančias jėgas perkėlė į pačią istoriją ir kartu su triumfu parengė jų baigtį, jos prarado tą patiklumą, kuris yra jų turinio dalis. Šaipymasis iš to, kad jos kompromituotų save kaskart, kai ekonomika, tai yra prievarta, būtų ne jų pusėje[19], yra šaipymasis iš bet kokio silpnumo; juo autoriai prieš savo valią tapatino save su priespauda, kurią jie norėjo panaikinti. Istorijos filosofijoje kartojasi tai, kas atsitiko krikščionybėje: gėris, kuris toliau kenčia kančias, prisidengia jėga, lemiančia istorijos vyksmą ir galų gale laiminčia. Jis sudievinamas kaip pasaulio dvasia arba kaip imanentinis dėsnis. Tad ne tik istorija betarpiškai pavirsta savo priešingybe, bet ir iškreipiama pati idėja, kuriai skirta palaužti būtinybę, loginę įvykių eigą. Deviacijos pavojus praėjo. Dėl tokio paaukštinimo klaidingai jėga laikomas bejėgiškumas vėl atmetamas, tarsi nugramzdina-

[18] Plg. Marx K. „Die deutsche Ideologie", in *MEW*, Bd. 3, Berlin, 1969, S. 34 ir t.

[19] Plg. Marx K., Engels F. „Die Heilige Familie", in *MEW*, Bd. 2, Berlin, 1958, S. 85; taip pat Marx K. „Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie", in *MEW*, Bd. 1, Berlin, 1957, S. 385 ir t.

mas į užmarštį. Tad krikščionybė, idealizmas ir materializmas, įkūnijantis tiesą, vis dėlto prisiima atsakomybę už niekšybes, kurios padaromos jos vardu. Kaip jėgos skelbėjai, nors tai būtų ir gėrio jėga, jie patys tapo organizaciją stiprinančiomis istorinėmis jėgomis, ir kaip tokios suvaidino savo kruviną vaidmenį realioje žmonių giminės istorijoje – organizacijos instrumentų vaidmenį.

Kadangi istorija kaip vieningos teorijos koreliatas, kaip sukonstruotas dalykas yra ne gėris, bet kaip tik siaubas, mąstymas iš tikrųjų yra negatyvus elementas. Viltis sulaukti geresnių santykių, kiek ji nėra vien iliuzija, grindžiama greičiausiai ne įsitikinimu, kad jie bus garantuoti, tvirti ir galutiniai, o pagarbos stoka tam, kas tvirtai slypi visuotinės kančios gelmėje. Begalinis kantrumas, niekada negęstantis trapus tvarinio proveržis į ekspresiją ir šviesą, tarsi sušvelninantis ir sutaikantis kuriamojo vystymosi prievartą jame pačiame, nenurodo, kaip kad racionalios istorijos filosofijos, jokios apibrėžtos praktikos kaip gydančios, taip pat ir nesipriešinimo praktikos. Pirmas proto nušvitimas, pasireiškiantis tokiu proveržiu ir atsispindintis atsimenančiame žmogaus mąstyme, net pačiomis laimingiausiomis dienomis susiduria su neišsprendžiamu prieštaravimu – su likimu, kurio vien tik protąs nepajėgia išvengti.

Žmoniškumo paminklas

Žmoniškumas Prancūzijoje visada labiau jautėsi namie negu kur nors kitur. Bet patys prancūzai apie tai žinojo ne daugiau negu kiti. Kas buvo parašyta jų knygose, buvo ideologija, ir tai pripažino kiekvienas. Geriausiai tvar-

kėsi nuosava išskirtinė egzistencija: balso intonacija, kalbos posakiais, valgio rafinuotumu, bordelių buvimu, ketiniais pisuarais. Tačiau jau Blumo vyriausybė paskelbė karą panašiai pagarbai smulkmenoms, ir net patys didžiausi konservatoriai šiek tiek nusipelnė, kad apgintų žmoniškumo paminklą.

Iš nusikaltimo teorijos

<...> Nusikaltėlis, kaip ir laisvės atėmimas, yra buržuazinis. Viduramžiais tuos kunigaikščių vaikus, kurie simbolizavo nepagrįstas pretenzijas į paveldą, uždarydavo į kalėjimą. Priešingai, nusikaltėlį mirtinai kankindavo, kad gyventojų masei įteigtų pagarbą tvarkai ir įstatymui, nes griežtumo ir žiaurumo pavyzdys ugdė griežtųjų ir žiauriųjų meilę. Nuolatinio laisvės atėmimo prielaida yra vis didėjantis darbo jėgos poreikis. Čia buržuazinį egzistavimo būdą atspindi kentėjimo rūšis. Kalėjimo kamera sunkiųjų darbų kalėjime yra monada, autentiška Leibnizo prasme. „Monados neturi jokių langų, pro kuriuos kas nors galėtų įeiti arba išeiti. Akcidencijos negali atsiskirti nuo substancijos arba vaikščioti aplink ją, kaip tai kažkada darė suvokiamos scholastų formos. Nei substancija, nei akcidencija nepatenka į monadą iš išorės"[20]. Tiesiogiai monados neveikia viena kitos, jų gyvenimo reguliavimas ir koordinavimas įgyvendinamas padedant Dievui, kitaip sakant, direkcijai[21]. Absoliuti vienatvė, prievartinis pasmerktumas tik savai savasčiai, kurios visą būtį sudaro medžiagos už-

[20] Leibniz G. *La Monadologie*, Ed. Erdmann, Berlin, 1840, S. 705.
[21] Plg. *ten pat*, p. 709.

valdymas, monotoniškas darbo ritmas, kaip košmariška pamėklė nubrėžia žmogaus egzistavimo šiuolaikiniame pasaulyje kontūrus. Radikali izoliacija ir radikali redukcija į tą patį beviltišką niekį visada yra tapatūs. Žmogus kalėjime yra virtualus to buržuazinio tipažo, kuriuo jis turėtų iš tikrųjų tapti, provaizdis. Kam to nepavyksta padaryti už sienų, tas tai su siaubingu tyrumu padaro viduje. Bandymai racionaliai pagrįsti kalėjimų egzistavimą būtinybe nusikaltėlį izoliuoti nuo visuomenės ar net keliant uždavinį jį pataisyti neliečia reikalo esmės. Jie yra iki galo apgalvoto buržuazinio darbo pasaulio provaizdis, kuris žmonių neapykantą tam, kuo jie turi paversti patys save, teigia kaip pagrindinį šio pasaulio požymį. Silpnas, atsilikęs, sužvėrėjęs turi kvalifikuotai kentėti nuo gyvenimiškos tvarkos, su kuria visi susitaiko be meilės, introvertine tapusi prievarta jam atsikartoja su įniršiu. Nusikaltėliui, kuris savo veiksmais pirmiausia rūpinasi savisauga, būdinga silpna, labili savastis, nusikaltėlis recidyvistas apskritai yra debilas.

Kaliniai yra ligoniai. Silpnumas išsekino ir toliau sekina kūną ir dvasią. Dauguma jų jau sirgo, kai nusikalto ir atsidūrė kalėjime dėl asmeninių savybių arba dėl aplinkybių. Kai kas būtų pasielgęs lygiai taip pat, kaip bet kuris sveikas žmogus, atitinkamai susiklosčius vilionėms ir motyvams, – nusikaltėliams tiesiog nepavyko. Treti pasirodė piktesni ir žiauresni negu dauguma laisvų žmonių, blogio ir žiaurumo įsikūnijimas, būdingas pasaulio fašistiniams šeimininkams. Eilinio nusikaltėlio nusikaltimas – siauraprotiškas, asmeniškas, tiesiogiai destruktyvus. Tikėtina, kad gyvenimiška kiekvieno žmogaus substancija – vienoda, net kraštutiniais veiksmais būtinai patiria stiprų ir kūno sandaros, ir įgimto individualaus likimo spau-

dimą, atvedusį nusikaltėlį į nusikaltimą; gali būti, jog kiekvienas iš mūsų, be įžvalgumo malonės, kurią gavome atsitiktinai susiklosčius aplinkybėms, pasielgtų lygiai taip pat, kaip ir nusikaltėlis žmogžudystės momentu. Galų gale nusikaltėliai yra kentėtojai, bausmę jie suvokia kaip kažką akla, svetima, kaip nelaimę, panašią į vėžį arba namo sugriuvimą. Kalėjimas – tai chroniškų ligonių prieglauda. Tai liudija jų veido išraiška, atsargi eisena, sunkus mąstymo būdas. Kaip ir ligoniai, jie sugeba kalbėti tik apie savo ligas.

Ten, kur, kaip ir dabartyje, ribos tarp respektabilaus ir nelegalaus reketo objektyviai kinta, įvairios formos pereina viena į kitą ir psichologiniu lygmeniu. Kol nusikaltėliai buvo ligoniai kaip XIX a., įkalinimas buvo atvirkštinė jų negalios pusė. Buvo pakirstas nusikaltėlio gebėjimas išsiskirti iš aplinkos kaip individui ir kartu sankcionuotomis bendravimo su juo formomis rasti sąlyčio taškus, kad išsilaikytų joje. Jis įkūnijo giliai visur įsišaknijusią gyvą tendenciją, kurią įveikti yra kiekvienos raidos požymis, – tendenciją ištirpti aplinkoje, užuot aktyviai įsitvirtinus joje, polinkis duoti sau visą valią, nusileisti iki gamtos lygio. Freudas ją pavadino mirties potraukiu, o Caillois – mimetizmu[22]. Tokio pobūdžio liguistumas persmelkia viską, kas priešinasi nesulaikomai pažangai, – nuo nusikaltimo, kuris neįstengia sekti aplinkiniu aktualių darbo formų keliu, iki subtilaus meno kūrinio. Nuolaidumas daiktams, be kurio neegzistuoja menas, ne toks jau svetimas konvulsiškai nusikaltėlio prievartai. Nesugebėjimas pasakyti ne, dėl kurio nepilnametė save pasmerkia prostitucijai, paprastai lemia ir nusikaltėlio gyvenimo kelią – tą negatyvumą, ku-

[22] Plg. Caillois R. *Le Mythe et l'Homme*, Paris, 1938, p. 125 ir t.

riam jis nesugeba atsispirti. Prieš panašų nesusilaikymą, be pakankamo net brutaliausių formų suvokimo ir imituojantį, ir griaunantį negailestingą civilizaciją, pastaroji pastato tvirtas kalėjimų ir darbo sienas, savo akmeninį idealą. Panašiai, Tocqueville'io teigimu, skirtingai nuo monarchijų, buržuazinės respublikos prievartauja ne kūną, bet sielą, tos visuomeninės tvarkos baudžiamosios nuostatos išsekina kaip tik žmogaus sielą. Jos kankinamieji daugiau nemiršta, kai daug dienų ir naktų ratu laužomi kaulai, bet žūsta dvasiškai gremėzdiškuose kalėjimų pastatuose, kurie nuo bepročių namų skiriasi tik pavadinimu.

Fašizmas griebiasi abiejų prievartos formų. Viso gamybos proceso komandinių metodų koncentracija vėl sugrąžina visuomenę į tiesioginio valdymo pakopą. Kartu su per rinką einančiu aplinkkeliu nacijos gelmėje dingsta taip pat dvasinio tarpininkavimo institutai, tarp jų ir teisė. Transakcijomis išsiskleidęs mąstymas, kaip egoizmo rezultatas, priverstas derėtis, visiškai tampa priverstinio užgrobimo planu. Kaip vokiečių fabrikanto gryna esmė iškilo masinis žudikas fašistas, niekuo, išskyrus valdžia, nesiskiriantis nuo nusikaltėlio. Aplinkkelis tapo nereikalingas. Vis dar funkcionuojanti pilietinė teisė, derindama stambiosios pramonės šešėliuose išgyvenusių verslininkų nesutarimus, virto tam tikru trečiųjų teismu, pavaldinių teise, ginančia, nors ir prastai, jų interesus tiesiog teroru. Bet dabar išnykusi teisinė gynyba nulemdavo nuosavybės santykius. Monopolija, kaip privačios nuosavybės užbaiga, sunaikina šią sąvoką. Iš valstybinės ir visuomeninės sutarties fašizmas, valdžių kaitoje pakeičiantis ją slaptais susitarimais, palieka veikti tik visuotinumo prievartą, kurią jos tarnai primeta visai žmonijai. Totalinėje valstybėje nusikaltimas ir bausmė likviduojami kaip prietarų atgyvenos, o atviras besi-

priešinančiųjų išnaikinimas plečiasi valdant nusikaltėlių režimui visoje Europoje. Koncentracijos stovykla, palyginti su ankstesniu sunkiųjų darbų kalėjimu, atrodo kaip ankstesnių gerų laikų prisiminimas, kaip kadaise inteligentų laikraštis, kas, žinoma, taip pat išduodavo tiesą, palyginti su blizgaus popieriaus žurnalu, kurio literatūrinis turinys – nors prekiaujama Mikelandželu – labiau negu anonsai atlieka prekybos pranešimų, valdžios ženklų ir reklamos funkcijas. Kažkada nuteistajam iš šalies primesta izoliacija tuo metu įsigėrė į individų kūną ir kraują. Jų gerai treniruota siela ir jų laimė tokia pat tuščia, kaip ir kalėjimo kameros, be kurių valdantieji jau gali išsiversti, nes visa tautos darbo jėga jiems atiteko kaip grobis. Laisvės atėmimo bausmė nublanksta prieš socialinę tikrovę.

Le prix du progrès

Viename neseniai atrastame prancūzų fiziologo Pierre'o Flourenso, išgarsėjusio liūdnu populiarumu dėl išrinkimo į Prancūzų akademiją vietoj Victoro Hugo, laiške yra įsidėmėtinas pasažas:

„Vis dar negaliu nuspręsti, ar pritarti chloroformo panaudojimui operacijose. Kaip Jums žinoma, šiai priemonei aš paskyriau išsamias studijas ir buvau vienas iš pirmųjų, kuris, eksperimentuodamas su gyvūnais, aprašė jų specifinius bruožus. Mano abejonės pagrįstos tuo faktu, kad operacijos sėkmė naudojant chloroformą, kaip ir taikant kitas žinomas narkozės formas, yra apgaulinga. Tos priemonės kaip tik veikia tam tikrus motorikos ir koordinacijos centrus, taip pat ir kitus nervų substancijos sugebėjimus. Veikiant chloroformui ji iš esmės praranda savybes išlaikyti įspūdžių pėdsakus, bet jokiu būdu ne pa-

tį jutimo gebėjimą. Priešingai, mano stebėjimai rodo, kad dėl bendro inervacinio paralyžiaus skausmas jaučiamas dar rečiau, negu esant normaliai būklei. Publiką nuvilia paciento nesugebėjimas po operacijos atsiminti įvykius. Jei mes ligoniams pasakytume tiesą, turbūt nė vienas iš jų nesiryžtų pats išbandyti tą priemonę, o kadangi mes ją nutylime, tai jie dažniausiai reikalauja ją vartoti.

Bet jei nukryptume nuo to, kad vienintelė abejotina nauda čia yra atminties praradimas chirurginio įsikišimo metu, manau, tos praktikos paplitimas sukeltų tolesnį rimtą pavojų. Dėl mūsų gydytojų bendro akademinio išsilavinimo didėjančio paviršutiniškumo neribotas tos priemonės vartojimas gali įkvėpti medikus neatsakingai atlikti vis sudėtingesnes ir sunkesnes chirurgines operacijas. Užuot tokius eksperimentus tyrimo tikslais atliktume su gyvūnais, mūsų pacientai tada taptų nieko neįtariančiais bandomaisiais triušiais. Galima manyti, kad tas liguistas susijaudinimas, kuris dėl specifinės prigimties gali pranokti visus žinomus panašius pojūčius, sukels ilgalaikius ligonio psichikos nuostolius arba nulems neaprašomą skausmingą mirtį esant narkozei, kurios priežastys paciento giminėms ir visam pasauliui visada liks nežinomos. Ar tai nebūtų pernelyg didelė kaina, kurią užmokėtume už pažangą?“

Jei Flourensas tuo laišku pasirodytų teisus, tai neįžvelgiami dieviškos pasaulio tvarkos keliai būtų mažų mažiausiai bent vieną kartą pateisinti. Gyvūnui būtų atkeršyta savo budelio kančiomis: kiekviena operacija būtų vivisekcija. Kyla įtarimas, kad mes kitų žmonių, apskritai kūrinijos atžvilgiu elgiamės ne kitaip, kaip savo pačių atžvilgiu po iškentėtos operacijos, – akli skausmui. Erdvė,

skirianti mus nuo kitų, pažinimui yra tokia pati kaip laikas tarp mūsų ir mūsų pačių praeities kančių – neįveikiama kliūtis. Tačiau besitęsiantis gamtos valdymas, medicininė ir nemedicininė technika semiasi jėgų iš tokio apakimo, tik dėl tokio apakimo jis tampa įmanomas. Atminties praradimas yra transcendentalinė mokslo sąlyga. Bet koks sudaiktinimas yra užmarštis.

Nereikalingas išgąstis

Įdėmus nelaimės apžiūrinėjimas kažkuo žavi. Bet kartu priverčia slapčia su ja sutikti. Netyra socialinė sąžinė, tvirtai įsišaknijusi kiekviename, kas prisideda prie neteisybės, ir neapykanta neišsipildžiusio gyvenimo atžvilgiu tokios stiprios, kad kritinėse situacijose atsigręžia prieš asmeninius interesus kaip imanentinis kerštas. Prancūzų biurgeriams buvo būdinga viena fatališka savybė, kuri pagal likimo ironiją buvo panaši į herojišką fašistų idelą: jie džiaugėsi į juos panašiu triumfu, pasireiškusiu Hitlerio atėjimu į valdžią, nors jis grasino jiems patiems, jie net patys savo žūtį suvokė kaip tos visuomeninės tvarkos, kuriai jie atstovavo, teisingumo įrodymą. Tokio elgesio provaizdis yra daugelio turtingų žmonių požiūris į nuskurdimą, kurio vaizdą jie pasitelkia racionalizuodami taupumą, ir jų latentinis polinkis kovojant dėl kiekvieno pfenigo, reikalui esant be kovos atsisakyti visos nuosavybės arba neatsakingai ja rizikuoti. Fašizme jiems pavyksta pasiekti valdymo troškimo ir neapykantos sau sintezės, o nereikalingą išgąstį neišvengiamai lydi gestas: taip aš visada ir įsivaizdavau.

Susidomėjimas kūnu

Po žinoma Europos istorija slypi požeminė istorija. Ją sudaro civilizacijos išstumtų ir subjaurotų žmogiškų instinktų bei aistrų likimas. Fašistinės dabarties požiūriu, kai visa, kas nugrimzdę, iškyla į Dievo šviesą, akivaizdus tampa demonstratyvios istorijos ryšys su ta šešėline jos puse, kurią niekina tautinių valstybių oficialios legendos ir mažų mažiausia pažangi jų kritika.

Visų pirma subjaurojamas santykis su kūnu. Darbo pasidalijimas, kai naudojimosi teisė atsidūrė vienoje, o darbas – kitoje pusėje, grubią jėgą pridengė žavesiu. Kuo labiau valdantieji galėjo išsiversti be kitų darbo, tuo labiau jis atrodė niekingesnis. Kaip ir vergas, darbas tapo paženklintas. Krikščionybė darbą išaukštino, bet paniekino kūną kaip visų blogybių šaltinį. Dėl šiuolaikinės visuomeninės tvarkos ji pritarė pagoniui Machiavelli'ui, garbindama darbą, kuris Senajame Testamente vis dėlto buvo prakeiktas. Dykumų tėvams – Dorotėjui, Mozei Plėšikui, Pauliui Praščiokui – ir kitiems dvasios vargdieniams darbas vis dar tiesiogiai atverdavo duris į Dievo karalystę. Lutheriui ir Calvinui tie mazgai, kurie darbą siejo su išganymu, buvo tokie tvirti, kad reformatoriškas darbingumas atrodė kaip pajuoka, kaip vabalo sutraiškymas batu.

Į religinę prarają, kuri žiojėjo tarp žemiškų dienų ir amžinosios paskirties, kunigaikščiai ir patricijai žiūrėjo atsainiai dėl pajamų, gaunamų už kitų darbo valandas. Malonės paskirstymo iracionalumas net ir jiems paliko atvirą išsigelbėjimo galimybę. Užtat kitiems teko tik sunkus vis stiprėjančios priespaudos jungas. Jiems sunku buvo numanyti, kad valdžios vykdomas kūno niekinimas buvo ne kas kita, kaip ideologinis priespaudos, kuri pati juos

pavergė, atspindys. Tai, kas antikoje atsitikdavo su vergu, aukos patirdavo iki šiuolaikinio tautų kolonizavimo: jas laikydavo blogesnes už kitas. Iš prigimties egzistavo dvi rasės: aukštesnioji ir žemesnioji. Europos individas išsilaisvino bendros kultūrinės transformacijos, kuri vidinį išsilaisvintojo skilimą gilino tuo labiau, kuo labiau silpnėjo prievarta iš išorės, kontekste. Žemesniosios rasės eksploatuojamas kūnas buvo laikomas blogybe, o dvasia, kuri kitų atžvilgiu turėjo laisvalaikį, – aukščiausiu dalyku. Tame kelyje Europa įgijo pačių didžiausių kultūrinių laimėjimų, bet apgaulės nuojauta, kuri buvo akivaizdi nuo pat pradžių, kartu su kūno kontrole sustiprino bjaurų pyktį, meilę-neapykantą kūnui, per tūkstantmečius apėmusią masių mąstyseną ir autentiškai pasireiškusia Lutherio kalboje. Turint galvoje individo santykį su kūnu, tiek savo, tiek kito, valdymo iracionalumas ir neteisingumas iškyla kaip žiaurumas, kuris tolimas ir nuo protingo santykio, ir nuo laimingos refleksijos taip, kaip pirmoji – nuo laisvės. Nietzsche's žiaurumo teorijoje, ypač Sade'o atveju, tai buvo suvokta iš esmės, o Freudo doktrinoje apie narcisizmą ir mirties potraukį įgavo psichologinę interpretaciją.

Meilė-neapykanta kūno atžvilgiu nuspalvina visą naujausią kultūrą. Kūnas, kaip nugalėtas, pavergtas, dar kartą išjuokiamas ir sudarkomas ir kartu geidžiamas kaip kažkas draudžiama, sudaiktinta, susvetimėję. Tik kultūrai kūnas žinomas kaip daiktas, kurį galima užvaldyti, tik joje jis skiriasi nuo dvasios, valdžios ir komandavimo įkūnijimo kaip objektas, miręs daiktas, *corpus*. Žmogaus savinieka iki *corpus* būklės gamta keršija už tai, kad žmogus ją paniekino laikydamas ją valdymo objektu, žaliava. Priverstinis žiaurumas ir destrukcija atsiranda organiškai išstu-

miant artimumą kūnui, panašiai kaip pagal genialų Freudo spėjimą, pasibjaurėjimas kilo tada, kai dėl vertikalaus vaikščiojimo, dėl susvetimėjimo žemei buvo organiškai išstumtas uoslės pojūtis, gyvūną patiną traukęs prie menstruacijomis sergančios patelės. Vakarų Europoje, galbūt bet kurioje civilizacijoje kūniškumas yra tabuizuotas, jis yra geidimo ir pasibjaurėjimo objektas. Graikijos valdovų ir feodalizmo laikų santykį su kūnu vis dar lėmė asmeninis kovinis narsumas kaip valdymo sąlyga. Rūpestis kūnu čia naiviai įkūnijo visuomeninį tikslą. *Kalos kagathos* buvo iš dalies regimybė, o gimnazijus buvo iš dalies reikalingas palaikyti savarankišką galią, mažų mažiausiai – kūno laikysenai. Visiškas valdymo perėjimas prie komercija ir komunikacija paremtos buržuazinės formos, taip pat pramonės raida nulėmė institucinius pakitimus. Vietoj kalavijo žmonija leidžiasi pavergiama gigantiško aparato, kuris galop vėl, žinoma, nukala kalaviją. Taip prarado prasmę vyriško kūno išaukštinimas; romantiški kūno atgimimo bandymai XIX ir XX amžiuje idealizavo vien tai, kas miręir suluošinta. Nietzsche, Gauguin, George, Klagesas suvokė nepaaiškinamą kvailumą kaip pažangos rezultatą. Bet jie padarė klaidingą išvadą. Jie nedemaskavo dabar esančio neteisingumo, tačiau išaukštino buvusį neteisingumą. Nusigręžimas nuo mechaniškumo tapo industrinės masinės kultūros, neįstengiančios išsiversti be kilmingų mostų, puošmena. Menininkai prieš savo valią prarastą kūno ir sielos vienybės vaizdinį naudoja reklamai sukurti. Vitališkumo fenomenų išaukštinimas nuo baltaodės bestijos iki pietinių jūrų salos gyventojo neišvengiamai pavirsta sarongfilmu, vitaminų ir odos kremų reklaminiais plakatais, esančiais tik imanentinio reklamos tikslo vietos saugotojo – naujo, didingo, gražaus, kilnaus žmogaus tipo – fiu-

rerio ir jo kariaunos. Fašistiniai fiureriai vėl ima į rankas žudymo įrankius, jie baudžia suimtuosius pistoletu ir bizūnu, bet ne naudodamiesi jėgos persvara, o dėl to, kad minėtas gigantiškas aparatas ir jo tikrieji valdytojai, patys kol kas to nedarantys, užpildo savo pagrindinių štabų rūsius valstybinės išminties aukomis.

Kūno neįmanoma atgaivinti. Jis lieka lavonu, nors ir kiek jį grūdintum bei gydytum. Virtimas mirusiais buvo nenutrūkstamo proceso dalis, pavertusi gamtą daiktu ir materija. Civilizacijos laimėjimai yra sublimacijos, tos įgytos meilės-neapykantos kūnui ir žemei, nuo kurių žmones atplėšė valdymas, produktai. Medicinoje produktyvi tampa psichologinė reakcija į žmogaus kūno persikūnijimą, technikoje – reakcija apskritai į gamtos sudaiktinimą. Tačiau žmogžudžiai, žudikai, kuriuos slapta kaip budelius panaudoja legalūs ir nelegalūs, dideli ir menki valdytojai, prievartautojai, atsirandantys kaip tik tada, kai reikia ką nors pribaigti arba nubausti, bauginančios figūros, kurių savivalei atiduodamas kiekvienas, kai valdžia atitraukia savo ginančią ranką jam praradus pinigus ir padėtį, visi tie vilkolakiai, egzistuojantys istorijos tamsoje ir palaikantys baimę, be kurios nebūtų valdymo, – jų meilė-neapykanta kūnui yra akivaizdi ir tiesioginė, jie dergia viską, prie ko prisiliečia, naikina viską, kas patenka į akis, ir tas naikinimas – tai kerštas už sudaiktinimą, aklai siautėdami su gyvu objektu jie daro tai, ko daugiau neįstengia padaryti, – suskaldo gyvenimą į dvasią ir jo objektą. Juos neįveikiamai traukia prie žmogaus, jie nori jį redukuoti į kūną, niekas neturi teisės gyventi. Kadaise pasaulietinių ir dvasinių valdovų rūpestingai ugdytas ir puoselėtas žemųjų sluoksnių priešiškumas jų vystančiam gyvenimui, su kuriuo jie žudydami yra susiję homoseksualiai ir paranojiš-

kai, visada buvo būtinas valdymo meno instrumentas. Pavergtųjų priešiškumas gyvenimui yra neišsenkantis istorinis, šešėlinės istorijos šaltinis. Be to, ir girtavimas, kaip puritonizmo ekscesas, tėra beviltiškas gyvenimo kerštas.

Totalitarinės propagandos skleidžiama gamtos ir likimo meilė yra tiesiog skaidri reakcijos į kūno pasmerktumą, į nepavykusią civilizaciją forma. Kūno negali atsikratyti, ir, kai negali jam smogti, jį šlovina. „Tragiška" fašistų pasaulėžiūra yra realaus kruvino likimo ideologinis mergvakaris. Tie, kas šlovina kūną, gimnastai ir skautai, buvo labai arti žudynių, panašiai kaip gamtos mylėtojas – arti medžioklės. Jie žvelgia į kūną kaip į judantį mechanizmą, kaip į šarnyro detales, o į kūną – kaip į skeleto aptraukimą. Su kūnu ir su jo organais jie elgiasi taip, tarsi jie būtų atskirti nuo jo. Žydų tradicija skatina išmatuoti žmogų metru, nes numirėlius išmatuoja dėl karsto. Tai kaip tik tai, ko su džiaugsmu griebiasi kūno manipuliatoriai. Jie matuoja kitus „graborių" žvilgsniu, patys to nepastebėdami. Jie išsiduoda, kai pranešami rezultatai: jie žmones vadina ilgais, trumpais, riebiais ir sunkiais. Jie domisi kitų ligomis, prie stalo jau laukia stalo draugų mirties, o jų ketinimai prisidėti prie kitų sveikatos gerinimo yra mažai pagrįsti. Tai atspindi kalba. Taip pasivaikščiojimas virto judėjimu, o maistas – kalorijomis. Mirtingumo statistika visuomenė paverčia gyvenimą cheminiu procesu.

Iš konclageryje uždaryto kalinio pragariško pažeminimo, kurį šiuolaikiniai budeliai be jokios racionalios prasmės priduria prie mirties nuo kankinimų, išsiveržia uždraustos prigimties nesublimuotas ir vis dėlto išstumtas maištas. Visu baisumu jis užgriūna meilės kankinius, vadinamuosius seksualinius nusikaltėlius ir ištvirkėlius, nes lytis yra neredukuotas kūnas, ekspresija, tai, kuo slapta

beviltiškai užsikrečiama. Žudikas, kuriam būdingas laisvas seksualumas, bijo prarasto betarpiškumo, pradinės vienovės, pagal kurią jis jau nebeįstengia egzistuoti. Tai yra tai, kas numirę, bet atgyja ir gyvuoja. Jis viską tada paverčia tuo, kas jį paverčia niekuo, nes jam skirta tą vienovę numarinti savyje. Auka jam atrodo kaip gyvenimas, kurį reikia sulaužyti, o visatoje neturi likti nieko, išskyrus pelenus ir abstrakčią jėgą.

Masinė visuomenė

Žvaigždžių kultūra apima kaip jų ypatingos padėties papildomą momentą socialinį mechanizmą, sulyginantį viską, kas peržengia bet kokias ribas; žvaigždės tėra tik iškarpos visą pasaulį apimančiai serijinei suknelių gamybai ir juridinio bei ekonominio teisingumo žirklės, kuriomis apkarpomi paskutiniai siūlų galai.

Papildymas. Nuomonė, kad žmogaus niveliavimui ir standartizavimui kaip priešprieša kitoje pusėje iškyla vadinamųjų vadų asmenybių bei jų valdžios individualumo augimas, yra klaida ir ideologijos dalis. Dabartiniai fašistiniai valdovai yra ne tiek antžmogiai, kiek jų pačių reklaminio aparato funkcijos, daugybės žmonių identiškų reakcijos būdų susikirtimo taškai. Kai šiuolaikinių masių psichologijoje fiureris iškyla ne tiek kaip tėvas, kiek kaip atskiro žmogaus bejėgiško *Aš* kolektyvinė ir nepaprastai sustiprinta projekcija, tada ją iš tikro ima atitikti įvairūs fiurerio tipažai. Ne atsitiktinai jie atrodo kaip kirpėjai, provincijos aktoriai ir bulvariniai žurnalistai. Iš dalies jų moralinio poveikio sėkmę lemia tai, kad, jei žiūrė-

sime į juos kaip į bejėgius ir tuo panašius į kitus žmones, jie kiekvienam kitam bejėgiui įkūnija valdžios pilnatvę, patys būdami tuščia vieta, kuriai atsitiktinai atiteko valdžia. Jie ne tiek išskirti iš individualybės suirimo proceso, kiek juose triumfuoja suirusi individualybė ir tam tikru mastu už tą suirimą apdovanojami. Vadai visiškai tapo tuo, kuo jie visada buvo per visą buržuazinę erą, – vadų vaidmens atlikėjai. Distancija tarp Bismarcko ir Hitlerio individualybių vargu ar mažesnė negu tarp *Minčių ir atsiminimų* prozos bei *Mein Kampf* paistalų. Kovoje prieš fašizmą ne paskutinę vietą užima išpūsto fiurerio įvaizdžio tapatinimas su jo menkyste. Chaplino filme pavyko užčiuopti tam tikrą esminį panašumą tarp geto kirpėjo ir diktatoriaus.

Prieštaros

Moralė kaip sistema, su principų ir pasekmių formulavimais, su geležine logika, su pritaikymo kiekvienai moralinei dilemai garantija – tai, ko reikalaujama iš filosofų. Paprastai jie pateisindavo tuos lūkesčius. Net jei jie nepasiūlydavo jokios praktinės sistemos, jokios išplėtotos kazuistikos, kaip tik paklusimą valdžiai jie pagrįsdavo savo teorine sistema. Dažniausiai jie pagrįsdavo visą vertybių skalę, jau sankcionuotą visuomeninės praktikos, su visu diferencijuotos logikos komfortu, demonstratyvumu ir akivaizdumu. „Garbinkite dievus remdamiesi tradicine gimtąja religija", – sako Epikūras[23], ir jam antrino He-

[23] *Die Nachsokratiker,* hrsg. von W. Nestle, Jena, 1923, Bd. 1, 72a, S. 195.

gelis. Kas delsia tai išpažinti, iš to dar energingiau reikalaujama remtis visuotiniu principu. Kai mąstymas dar kartą sankciuonuoja vyraujančius priesakus, jam dera pasisakyti su dar didesniu įsitikinimu, universaliau, autoritetingiau, negu tada, kai jis teisina tai, kas yra pripažinta. Tu esamą valdžią laikai neteisinga, tad ar nenori, kad iš viso nebūtų jokios valdžios ir įsivyrautų chaosas? Kritikuoji gyvenimo ir pažangos vienodumą? Tai ką, vakarais turime uždegti vaškines žvakes, turime leisti, kad mūsų miestus pripildytų atliekų smarvė, kaip viduramžiais? Tu nemėgsti skerdyklų, tai ar visuomenė turi misti žaliais vaisiais? Į panašius klausimus, kad ir kokie jie būtų absurdiški, būna teigiamų atsakymų. Politiniam anarchizmui, primityvaus meno kultūrinei reakcijai, radikaliam vegetariškumui, klaidingoms sektoms ir partijoms būdinga vadinamoji patraukianti jėga. Mokymas turi būti visuotinis, tvirtų principų, universalus ir imperatyvus. Neleistini bandymai išsiveržti iš „arba–arba“, nepasitikėjimas abstrakčiu principu, tvirtumas be doktrinos.

Du jaunuoliai kalbasi:

A. Ar tu nori būti gydytoju?

B. Gydytojai pagal profesiją taip dažnai susiduria su mirtimi, kad dėl to žiaurėja. Be to, dėl didėjančios institucionalizacijos gydytojas ligoniui tampa korporacijos ir jos hierarchijos atstovas. Dažnai jis patiria pagundą pasirodyti kaip mirties patikėtinis. Vartotojų atžvilgiu jis virsta didelės įmonės agentu. Kai kalbama apie automobilius, tai nėra taip blogai, bet kai turtas, kurį turi, tampa gyvenimas, o vartotojas – kenčiantys žmonės, – tokioje padėtyje nenorėčiau atsidurti. Namų gydytojų profesija turbūt buvo nepavojinga, tačiau ji nyksta.

A. Taigi manai, kad arba iš viso neturi būti gydytojų, arba reikia grįžti prie ankstesnio šundaktariavimo?

B. Šito aš nesakiau. Tik man pačiam baisu tapti gydytoju, ypač vadinamuoju vyriausiuoju gydytoju ir su komanda valdyti ligoninę, skirtą masėms. Vis dėlto, žinoma, manau, kad geriau, jog liktų gydytojai ir ligoninės, negu kad ligoniai būtų palikti likimo valiai. Nenorėčiau būti visuomeniniu kaltintoju, bet, šiaip ar taip, laisvės suteikimas grobikams ir žmogžudžiams man atrodo yra didesnis blogis, negu instancijos, siunčiančios į kalėjimą, egzistavimas. Justicija – tai protinga. Aš ne prieš protą, bet noriu tik išsiaiškinti tą pavidalą, kurį jis įgavo.

A. Tu pats sau prieštarauji. Tu pats nuolat naudojiesi gydytojų ir teisėjų pranašumais. Tu toks pats kaltas kaip ir jie. Tik tu nenori prisiimti to darbo, kurį už tave atlieka kiti, naštos. Tavo paties egzistavimo prielaida yra principas, kurio pats norėtum išvengti.

B. Aš to neneigiu, bet prieštaravimas neišvengiamas. Jis yra atsakymas į objektyvų visuomenės prieštaringumą. Tokio diferencijuoto šiuolaikinio darbo pasidalijimo sąlygomis užtenka pasireikšti pasibjaurėjimui vieną kartą, kad pabustų visų kaltės jausmas. Kai šis jausmas paplis, kai jį pradės jausti bent maža žmonių dalis, psichiatrinės ligoninės ir pataisos darbų įstaigos galbūt taps humaniškesnės, o teismai ir tribunolai galų gale bus nereikalingi. Bet tai visai ne priežastis, dėl ko aš noriu tapti rašytoju. Norėčiau tik geriau suvokti tą baisią padėtį, į kurią esame visi patekę.

A. Tačiau jei visi galvotų kaip tu, ir niekas nenorėtų teptis rankų, nebūtų nei gydytojų, nei teisėjų, ir pasaulis atrodytų dar baisesnis.

B. Tai man atrodo abejotina, nes jei visi galvotų kaip tu, tikiuosi, dingtų ne tik priemonės prieš blogį, bet ir pats blogis. Žmonija turi ir kitų galimybių. Aš juk nesu visa žmonija ir savo mintyse negaliu pasisakyti už ją visą. Moralinis priesakas, kad kiekvienas poelgis turi atitikti tam tikrą visuotinę maksimą, yra labai problemiškas. Jis neatsižvelgia į istoriją. Kodėl nenoras tapti gydytoju yra lygus įsitikinimui, kad jų iš viso neturi būti? Juk iš tikrųjų yra daug žmonių, gebančių būti gerais gydytojais. Kai tose ribose, kuriomis šiandien apibrėžiama ši profesija, jie elgiasi moraliai, tai man kelia susižavėjimą. Galbūt jie padeda mažinti blogį, kurį tau apibūdinau, bet taip pat galbūt, kad, nepaisant jų profesinio meistriškumo ir moralumo, jie tik didina jį. Mano egzistencija, kaip aš ją įsivaizduoju, mano pasibjaurėjimas ir mano siekimas pažinti man atrodo pateisinami kaip ir pati gydytojo profesija, net jei aš ir negaliu niekam tiesiogiai padėti.

A. Bet jei tu žinotum, kad tapęs gydytoju kada nors galėsi išgelbėti gyvybę mylimam žmogui, kad be tavęs jis, ko gero, ją prarastų, ar tu tučtuojau nesiimtum reikalo?

B. Turbūt, bet dabar tu pats, ko gero, matai, kad su savo neišvengiamo nuoseklumo potraukiu esi priverstas griebtis absurdiškų pavyzdžių, o aš su savo nepraktiniu užsispyrimu ir su savo prieštaravimais lieku sveiko proto pusėje.

Toks pokalbis pasikartoja visada, kai kas nors, prieštaraudamas visuotinei praktikai, nenori atsisakyti mąstymo. Logiką ir nuoseklumą jis randa priešingoje pusėje. Jei kas yra prieš vivisekciją, jis nedrįsta daugiau kvėpuoti, kad nežūtų kokia nors bacila. Tikėjimu ir tiesa logika

tarnauja pažangai ir reakcijai, šiaip ar taip, – realybei. Tačiau realybės reikalavimus tenkinančio auklėjimo epochoje tokie pokalbiai vis retesni, ir neurotiškam partneriui *B* reikia antžmogiškų pastangų, kad netaptų sveiku.

Pažymėta

Būdami 40–50 metų amžiaus žmonės daro savotiškus atradimus. Jie aptinka, kad daugelio tų, su kuriais užaugo ir palaiko santykius, įpročiai ir savimonė pasikeitė. Vienas taip nustoja dirbti, kad jo reikalai sugriūna, kitas nutraukia santuoką visai ne dėl savo žmonos kaltės, trečias išeikvoja. Bet ir tie, kurie nepatiria tokių radikalių įvykių, pažymėti nuosmukio ženklais. Bendravimas su jais tampa banalus, beprasmiškas, kupinas plepalų. Senstantysis anksčiau buvo kupinas kitokio dvasinio pakilimo, o dabar jį patiria kaip bemaž vienintelį, rodantį savanorišką dalykinį interesą.

Iš pradžių tai, kas atsitiko su jo bendraamžiais, jis linkęs laikyti kaip nevykusį atsitiktinumą. Kaip tik jie tapo blogesni. Galbūt tai priklauso nuo kartos ir jos ypatingo, išorinių aplinkybių nulemto likimo. Galų gale jis aptinka, kad tai jam gerai žinoma, tik kitu aspektu – pagal jaunimo santykį su pagyvenusiais. Ar jam neteko įsitikinti, kad kažkas negerai su vienu ar kitu mokytoju, dėde ar teta, tėvų pažįstamu, o vėliau ir su universiteto profesoriumi ar su mokymo įstaigos vadovu! Jis galėjo aptikti juos turint juokingą nutrūktgalvišką charakterio bruožą arba jų buvimas buvo nuobodus, įkyrus, keliantis neviltį.

Tada jis daug negalvodavo, ar suaugusiųjų nevisavertiškumą laikė tikru faktu. Dabar jis įsitikino: atsižvelgiant į esamus visuomeninius santykius, paprastas egzistavimo

pratęsimas išsaugant įpročius, techninius ar intelektualinius, jau brandžiame amžiuje atveda prie kretinizmo. Ir pasaulio vyrai čia ne išimtis. Viskas atrodo taip, tarsi žmonės būtų nubausti už tai, kad išdavė savo jaunystės viltis ir susigyveno su pasauliu, ir pasmerkti be laiko žlugti.

Papildymas. Individualybės suirimas šiandien verčia į ją žvelgti ne tik istoriškai, bet ir pažadina abejones dėl jos pozityvios esmės. Konkurencijos fazėje neteisingumas, kurį patyrė individas, buvo jo tikras principas. Tai pasakytina ne tik apie atskiro žmogaus visuomenėje funkcijas bei jo asmeninius interesus, bet ir pačios individualybės vidinę struktūrą. Individualybės ženklu paženklinta žmogaus emancipacijos tendencija, bet kartu emancipacija buvo kaip tik mechanizmų, lėmusių žmogaus emancipaciją, rezultatas. Dėl individo savarankiškumo ir nepakartojamumo kristalizuojasi pasipriešinimas aklai, pavergiančiai iracionalios visumos galiai. Bet tas pasipriešinimas istoriškai buvo įmanomas tik dėl savarankiško ir nepakartojamo individo aklumo bei iracionalumo. Ir priešingai, kas visumai priešinasi kaip dalinis, yra kvailai ir nenusakomai atsidavęs esamybei. Radikaliai individualūs, neatskiriami žmogaus bruožai visada apima kartu ir tai, ko nebuvo apėmusi vyraujanti sistema, kam, laimei, pavyko išgyventi, ir tas sužalojimo žymes, kurias ta sistema palieka savo atstovams. Utriruota forma jie atkuria pagrindinius sistemos apibrėžimus: pavyzdžiui, šykštumu – tvirtą nuosavybę, polinkiu įsivaizduoti save ligoniu – nereflektuotos savisaugos principą. Dėl to, kad panašiais bruožais individas siekia karštligiškai įsitvirtinti, nepaisydamas gamtos ir visuomenės, ligų ir bankroto prievartos, patys tie bruožai neišvengiamai įgauna priverstinį pobūdį. Savo viduje individas susiduria

su ta pačia valdžia, nuo kurios gelbstisi bėgdamas į save. O tai tą bėgimą paverčia beviltiška chimera. Molière'o komedijoms individuacijos prakeikimas žinomas ne mažiau negu Daumier piešiniams; o nacionalsocialistai, sunaikinantys individą, iš visos širdies džiaugiasi tuo prakeikimu ir Spitzwegą paskelbia savo didžiausiu menininku klasiku.

Tik prieš sužiaurėjusią visuomenę, jokiu būdu ne absoliučiai, sužiaurėjęs individas reperezentuoja kažką geresnį. Jam vis dar būdinga gėdytis to, kas nuolat nuteikia kolektyvą prieš atskirą žmogų, ir to, kuo viskas pasibaigs, kai daugiau nebebus atskirų žmogų. Dabartiniai savastį praradę prisitaikėliai yra pagiežingų vaistininkų, rožių aistringų mylėtojų ir praėjusių laikų politinių invalidų įpėdiniai.

Filosofija ir darbo pasidalijimas

Lengva nustatyti mokslo vietą visuomeninio darbo pasidalijimo srityje. Jis pašauktas patiekti kuo daugiau faktų ir funkcinių ryšių tarp faktų. Jų išdėstymo tvarka turėtų būti lengvai apžvelgiama. Atskiroms pramonės šakoms jis turi garantuoti galimybę rūšiuojant tuoj pat rasti trokštamą intelektualinę prekę. Iš esmės jų atranka atliekama turint galvoje tam tikrus pramonininkų nurodymus.

Istorijos darbai privalo teikti medžiagą. Jos naudojimo galimybės dera ieškoti ne pramonėje, o tiesiogiai valdymo srityje. Kaip Machiavelli's rašė kunigaikščiams ir respublikoms, taip mokslininkai dabar dirba ekonominiams ir politiniams komitetams. Tiesa, istorinė forma tapo pernelyg varžanti, istorinę medžiagą geriau tvarkyti tam tikros valdymo užduoties požiūriu: užduoties manipuliuoti kainomis, prekėmis ir masių emocijomis bei nuotaikomis.

Šalia valdymo struktūrų ir pramoninių konsorciumų kaip suinteresuotos šalys yra profsąjungos ir politinės partijos.

Oficiali filosofija tarnauja taip funkcionuojančiam mokslui. Ji, kaip tam tikras dvasios teilorizmas, privalo pagerinti gamybos metodus, racionalizuoti žinių kaupimą, užkirsti kelią intelektualinės energijos švaistymui. Darbo pasidalijimo sistemoje jai, kaip chemijai ar bakteriologijai, skirta tam tikra vieta. Porelę filosofinių atgyvenų, kviečiančių viduramžiškai garbinti Dievą ir stebėti amžinas esmes, pasaulietiniuose universitetuose pakenčia kaip tik dėl jų reakcingumo. Toliau dauginasi būrelis filosofijos istorikų, be perstojo skaitančių paskaitas apie Platoną ir Descartes'ą ir priduriančių, kad tie filosofai paseno. Vienur kitur juos palaiko koks nors sensualizmo veteranas arba užkietėjęs personalistas. Iš mokslo lauko jie išravi dialektines piktžoles, kad jis neužželtų.

Priešingai tiems, kas ją valdo, filosofija žymi kitokį santykį su mąstymu, kad ir kaip greitai ji nekapituliuotų prieš vyraujantį darbo pasidalijimą ir neleistų jam diktuoti savo uždavinius. Esama padėtis primetama žmonėms ne tik fizine prievarta ir materialiniais interesais, bet ir galinga sugestija. Filosofija yra ne sintezė, fundamentalus arba žmogiško žinojimo pastatą vainikuojantis mokslas, o pastanga pasipriešinti sugestijai, pasiryžimas siekti intelektualinės ir tikrosios laisvės.

Toks darbo pasidalijimas, koks jis susiformavo valdymo sąlygomis, čia neignoruojamas. Filosofija tik susitaiko su neišvengiamu melu. Dėl to, kad ji nesileidžia užhipnotizuojama visagalės valdžios, ji seka paskui ją visais socialinės mašinerijos, kurią *a priori* dera ne šturmuoti, ne iš naujo nukreipti, užkaboriais, bet apmąstyti sąvokomis, esant laisvai nuo jos įgyvendinamo prievartos. Kai valdininkai, kuriuos išlaiko pramonė savo intelektualinėse

įstaigose, universitetuose, bažnyčiose ir laikraščiuose, reikalauja iš filosofijos jos principų patvirtinimo, legitimuojančiųjų iššniukštinėjimo, ji patenka į labai keblią padėtį. Ji nepripažįsta jokių abstrakčių normų ir tikslų, kurie galėtų būti panaudojami kaip priešingi veikiantiesiems. Ji nepaklūsta esamų dalykų sugestijai dėl to, kad nesileisdama į smulkmenas pripažįsta buržuazinius idealus, ar tai būtų tie, kuriuos net iškreiptu būdu toliau skelbia esamos padėties atstovai, arba tie, kurie, nepaisant visų manipuliacijų, atpažįstami kaip techninių ar kultūrinių institutų objektyvi prasmė. Filosofija tiki darbo pasidalijimu, kad jis egzistuoja žmonėms, o pažanga – kad ji veda į laisvę. Dėl to ji taip lengvai įsivelia į konfiktą su darbo pasidalijimu ir su pažanga. Ji prakalbina tikėjimo ir tikrovės prieštaravimą, ir griežtai laikosi laiko sąlygoto fenomeno. Skirtingai nuo laikraščių, jai milžiniškos masinės žudynės ne vertingiau negu kelių nakvynės namų gyventojų numarinimas. Jai valstybės veikėjo, susijusio su fašizmu, intrigos ne labiau gerbtinos negu bet koks kuklus linčiavimas, reklaminis kino studijos triukšmas, negu bet koks intymus skelbimas apie laidotuves. Jai nebūdingas polinkis daryti didžius dalykus. Tad ji kartu ir svetima esamai padėčiai, ir atsiliepia į ją. Jos balsas priklauso objektui, bet ne jos valia; ji – prieštaravimo balsas, kuris be jos nepasigirstų, bet triumfuotų nebyliai.

Mintis

Aišku, yra klaida, kad teorijos teisingumas tapatus jos produktyvumui. Tačiau daugelis žmonių, atrodo, tai supranta priešingai. Jie mano, jog tiek nedaug reikia, kad

teoriją būtų galima pritaikyti mąstymui, kad apskritai ji gali išsiversti be to. Bet kokį pasisakymą jie supranta neteisingai – kaip paskutinį išpažinimą, priesaką ar tabu. Jie pasirengę paklusti idėjai kaip Dievui arba pulti ją kaip stabą. Jos atžvilgiu jiems trūksta laisvės. Bet tiesa kaip tik reikalauja veiklaus subjekto. Galima kiek nori klausytis teiginių, kurie savaime teisingi, tačiau jų teisingumu jis patiki tik tada, kai pats toliau mąsto.

Mūsų dienomis tas fetišizmas pasireiškia drastiškai. Už mintį reikalauja atsakyti tarytum ji būtų tiesioginė praktika. Nepakenčiamas ne tik tas žodis, kuris stengiasi užkariauti valdžią, bet ir tas, kuris sklinda apčiuopom, eksperimentuodamas, žaisdamas su paklydimo galimybėmis. Tačiau būti netobulam ir apie tai žinoti – tai mąstymo, su kuriuo verta mirti, savybė. Teiginys, kad tiesa yra visuma[24], yra toks pat kaip jo priešingybė, teigianti, jog kiekvienu atveju ji egzistuoja kaip dalis. Pats apgailėtiniausias intelektualų surastas pateisinimas budeliams – o per paskutinį dešimtmetį jie nebuvo neveiklūs, – tas apgailėtiniausias pateisinimas yra tai, kad aukos mintis, dėl kurios ją nužudo, atseit buvo klaida.

Žmogus ir gyvūnas

Europos istorijoje žmogaus idėja pasireiškia jo atsiskyrimu nuo gyvūno. Savo neprotingumu gyvūnai parodo žmogaus vertę. Tą priešingumą atkakliai ir vieningai teigė visi buržuazinio mąstymo pirmtakai: senieji žydai, stoi-

[24] Hegel G. „Phänomenologie des Geistes", in *Sämtliche Werke*, Bd. 2, Stuttgart, S. 24.

kai ir Bažnyčios tėvai, o paskui viduramžiais ir naujaisiais laikais – kad jis priklauso nedaugeliui idėjų, kurios būdingos Vakarų antropologijai. Tai pripažįstama ir šiandien. Bihevioristai tik tariamai ją pamiršo. Žmonėms jie taiko tas pačias formules ir rezultatus, kurie nesivaržant pasiekiami jėga iš bejėgių gyvūnų baisiose fiziologinėse laboratorijose. Iš sužalotų gyvūnų kūnų daromos išvados priklauso ne gyvūnui laisvėje, o dabartiniam žmogui. Jos liudija, kad taikydamas gyvūnui prievartą tik jis vienintelis visoje kūrinijoje gera valia funkcionuoja taip pat mechaniškai, aklai ir automatiškai kaip ir konvulsijose besiranganti, surišta auka, iš kurios agonijos specialistas išgauna naudą. Profesorius prie anatominio stalo agoniją apibrėžia moksliškai, kaip refleksų darbą, o būrėjas prie altoriaus ją laikė savo dievų ženklu. Žmogui būdingas nenumaldomai nykstantis protas; gyvūnui, iš kurio jis padaro savo kruviną išvadą, būdingas tik neprotingas išgąstis, bėgimo instinktas, kuris iš jo atimtas.

Proto stoka neturi žodžio. Jo turėjimas, viešpataujantis visoje istorijoje, yra iškalbingas. Visa žemė liudija apie žmogaus šlovę. Neprotingos būtybės per karus ir taikos metu, arenose ir skerdyklose, pradedant lėta dramblio, kurį pavykdavo primityvioms gentims įveikti pirmaisiais planingais veiksmais, mirtimi ir baigiant neribota dabartine gyvūnų eksploatacija, neišvengiamai patyrė, kas yra protas. Ta matoma įvykių raida slepia nuo budelių tai, kas nematoma: būtį be proto šviesos, pačių gyvūnų egzistavimą. Tai galėtų būti tikra psichologijos tema, nes tik gyvūnai gyvena pagal sielos polėkius; kur psichologija privalo paaiškinti žmogų, ten sielos polėkiai degraduoja ir žlunga. Kur tarp žmonių griebiamasi psichologijos pagalbos, ribota jų tiesioginių santykių sritis dar labiau su-

siaurinama, jie pavirsta dar ir daiktais. Gėdinga griebtis psichologijos, kad suprastum kitą, sentimentalu aiškintis savo motyvus. Tačiau gyvūnų psichologija, išsimiklinusi savo žabangose ir labirintuose, prarado savo objektą ir užmiršo, kad dera kalbėti kaip tik apie gyvūnų sielą, jos pažinimą. Net pats Aristotelis, pripažinęs gyvūnus turint tegu ir žemiausią sielą, vis dėlto mieliau kalbėjo apie kūnus, dalis, judėjimą ir gemalus, negu apie paties gyvūno egzistavimą.

Gyvūnų pasaulyje nėra sąvokų. Ten nėra žodžio, idant įvykių sraute būtų konstatuotas identiškas dalykas, egzempliorių kaitoj – ta pati rūšis, kintančiose situacijose – tas pats daiktas. Nors netrūksta pakartotinio atpažinimo galimybės, identifikacija apsiriboja tuo, kas gyvybiškai reikšminga. Tame sraute nebus nieko, ką būtų galima apibrėžti kaip pastovų, ir juo labiau viskas išliks tas pats, nes nėra jokio patikimo praeities žinojimo ir jokio aiškaus ateities numatymo. Gyvūnas atsiliepia šaukiamas vardu ir neturi savasties, jis uždarytas savyje, šiaip ar taip, paliktas likimo valiai, jis visada priverčiamas, jam nebūdinga idėja, kuri galėtų jį išvesti už privalėjimo ribų. Vietoj paguodos gyvūnui nesumažėja išgąstis, laimės suvokimo nebuvimo jis nepakeičia į liūdesio ir skausmo nežinojimą. Kad laimė taptų substanciali, dovanojanti egzistavimui mirtį, reikia identifikuojančio prisiminimo, raminančio pažinimo, religinės arba filosofinės idėjos, trumpai tariant, – sąvokos. Yra laimingų gyvūnų, bet kokia trumpa ta laimė! Gyvūno gyvenimo tėkmė, nepertraukiama išsilaisvinimo minties, niūri ir depresyvi. Kad būtų galima išsivaduoti iš spengiančios egzistavimo tuštumos, būtinas pasipriešinimas, kurio šerdis – kalba. Net stipriausi gyvūnai be galo debilūs. Schopenhauerio pasakymas, kad gyvenimo švytuoklė švytuo-

ja tarp skausmo ir nuobodulio, tarp trumpų pavargusio potraukio ir begalinės aistros akimirkų, tinka ir gyvūnui, neįstengiančiam įveikti savo likimo pažinimu. Gyvūno sieloje slypi atskiri žmonių jausmai ir poreikiai, net dvasios elementai, bet be atramos, kurią teikia organizuojantis protas. Geriausios jo dienos bėga rūpesčių kaitoj kaip sapnas, kurio gyvūnas vis tiek neįstengia atskirti nuo budėjimo. Jam nežinomas aiškus perėjimas nuo žaidimo prie rimtumo; džiaugsmingas pabudimas nuo košmaro prie tikrovės.

Liaudies pasakose žmogaus virtimo gyvūnu motyvas nuolat kartojasi kaip bausmė. Gyventi gyvūno kūne, vadinasi, būti pasmerktam. Vaikams ir liaudžiai tokios metamorfozės vaizdinys suprantamas ir žinomas. Senosiose kultūrose tikėjimas sielų persikūnijimu gyvūno pavidalą taip pat vertina kaip bausmę ir kančią. Nebylus gyvūno žvilgsnio laukiniškumas liudija išgąstį, kurį žmonės patyrė prieš tokią metamorfozę. Kiekvienas gyvūnas primena tą nepaprastą nelaimę, atsitikusią pirmykščiais laikais. Pasaka išreiškia žmonių nuojautą. Bet jei joje princui buvo paliktas protas, kad jis tam tikru laiku galėtų papasakoti apie savo kentėjimus, o fėja galėtų jį išgelbėti, tai proto nebuvimas amžinai pasmerkia gyvūną būti tokio pavidalo, tarytum tik žmogui, su kuriuo jį sieja praeitis, pavyktų rasti gelbstintį burtažodį ir galų gale suminkštinti akmeninę begalybės širdį.

Vis dėlto rūpestis neprotingu gyvūnu protingai būtybei yra tuščias laiko leidimas. Vakarų civilizacijoje tai buvo lemta daryti moterims. Jos savarankiškai neprisidėjo prie dalykiškumo, iš kurio kilo ta civilizacija. Vyras turi įsibrauti į priešišką gyvenimą, privalo veikti ir siekti[25]. O

[25] Citata iš Schillerio „Varpo daina".

moteris nėra subjektas. Ji nekuria, bet rūpinasi kuriančiuoju, ji – gyvas seniai supuvusių laikų uždaro namų ūkio paminklas. Jai buvo mažai palankus vyro primestas darbo pasidalijimas. Ji tapo biologinės funkcijos įsikūnijimu, gamtos, kurios pavergimas sudarė šios civilizacijos garbės vardą, provaizdžiu. Tūkstantmečiais trokštama svajonė buvo neribotai valdyti gamtą, paversti kosmosą beginėmis medžioklės sritimis. Su tuo derėjo žmogaus idėja vyrų visuomenėje. Tai buvo proto, kuriuo jis taip didžiavosi, prasmė. Moteris buvo mažesnė ir silpnesnė, tarp jos ir vyro egzistavo skirtumas, kurio ji neįstengė įveikti, pačios gamtos nulemtas skirtumas, pats gėdingiausias, labiausiai žeminantis, koks tik galėjo būti vyrų visuomenėje. Kur gamtos valdymas buvo tikrasis tikslas, biologinis nevisavertiškumas buvo besąlygiška stigma, gamtos paženklintas silpnumas – prievartą sukelianti žymė. Bažnyčia, per visą istoriją vargu ar praleidusi nors vieną atvejį savo vadovaujantį žodį priskirti populiariems institutams, ar būtų kalbama apie vergovę, kryžiaus žygius ar tiesiog pogromus, nepaisant „Ave Maria“, taip pat pritarė Platonui vertindama moterį. Daug kentėjusios Dievo Motinos paveikslas buvo nuolaida matriarchalinėms atgyvenoms. Tuo labiau moters nevisavertiškumą, kurio turėjo padėti atsikratyti tas paveikslas, Bažnyčia ir sankcionavo. „Reikia tik, – skelbia jos teisėtas sūnus de Maistre, – vienoje krikščioniškoje šalyje tam tikru mastu prislopinti dieviškojo įstatymo įtaką, net ji susilpninti suteikiant tą laisvę, kuri iš to atiteks moteriai, kad pamatytume, kaip savime kilni ir jaudinanti laisvė pakankamai greitai išsigimsta ir virsta begėdyste. Ji tampa tada žudančiu visuotinio nuosmukio, kuris per trumpą laiką apims gyvybiškai svarbias valstybes dalis, instrumentu. Pasta-

roji pradės krikti, gangrenuotu irimu sėdama gėdą ir siaubą"[26]. Raganų teismai kaip teroro priemonė, kurią feodalinio reketo sąjungininkai panaudojo prieš gyventojus, kai jiems grėsė pavojus, kartu kėlė džiaugsmą ir patvirtino vyriško valdymo pergalę prieš matriarchatines bei mimetines pirmykštes raidos stadijas. Autodafė buvo pagoniška bažnyčios iliuminacija, gamtos triumfas save išsaugančio proto forma gamtos valdymo garbei.

Buržuazija skynė moters kilnumo ir padorumo vaisius kaip matriarchatinio maišto reakcijos formas. Ji pati visos eksploatuojamos gamtos vardu pasiekė, kad būtų priimta į valdymo pasaulį, bet palaužta. Savo spontanišku paklusnumu ji, būdama pavergta, nugalėtojui yra jo pergalės atspindys: pralaimėjimas kaip atsidavimas, neviltis kaip graži siela, įskaudinta širdis kaip mylinti krūtinė. Kūrinijos valdovo palankumą gamta pasiekia dėl radikalaus atsiskyrimo nuo praktikos, atsitraukimo į nepažeidžiamą užburtą ratą. Menas, papročiai, kilni meilė yra gamtos kaukės, kuriomis ji transformuodamasi sugrįžta ir pasireiškia kaip prieštaravimas pačiai sau. Savo kaukių dėka ji įgyja kalbos dovaną; iškraipymais pasireiškia jos esmė; grožis yra gyvatė, parodanti ankstesnio geluonies paliktą žaizdą. Už vyro žavėjimosi grožiu visada slypi garsus kvatojimas, nesibaigiančios patyčios, barbariška potencialaus nešvankybė apie impotenciją,– visu tuo jis užslopina slaptą baimę dėl savo paties impotencijos, dėl mirties, atkritimo į gamtą. Nuo to laiko, kai išsigimę juokdariai, kurių grimasos ir juokdarių kepuraitės su skambalėliais atspindėjo liūdną palaužtos prigimties lem-

[26] *Eclaircissement sur les Sacrifices. Œuvres,* Lyon, 1892, Bd. 5, S. 322 ir t.

tį, paliko karališką tarnybą, buvo pripažinta moters teisė nuolat rūpintis grožiu. Naujųjų laikų puritonė uoliai ėmėsi užduoties. Ji visiškai susitapatino su tuo, kas vyksta, ne su laukine, bet su prijaukinta gamta. Viskas, kas liko iš Romos vergių vėduoklių, dainavimo ir šokių, Birmingeme pavirto grojimu fortepijonu ir kitais rankdarbiais, net iki to, kad paskutiniai moteriško palaidumo likučiai tapo kilniais patriarchalinės civilizacijos simboliais. Spaudžiant universaliai reklamai, pudra ir lūpų dažai, ryžtingai parodantys savo heterišką kilmę, pavirto odos priežiūros priemone, maudymosi kostiumėlis – higienos atributu. Nuo to nepabėgsi. Ta aplinkybė, kad meilė turi savo vietą pernelyg organizuotoje valdymo sistemoje, uždeda fabrikinį antspaudą net jai. Vokietijoje įsimylėjėliai promiskuitetu, kaip kadaise padorumu, parodo savo paklusnumą esamai tvarkai, atsitiktiniais lytiniais aktais – savo tikrą pavaldumą valdančiam protui.

Kaip moters didelės buržuazinės pagarbos liekana į dabartį įsiveržia megera. Nuo neatmenamų laikų ji savo namuose keršija už tuos vargus, kurie teko jos lyčiai. Kai nesulaukiama keliaklupsčiavimo, kurio jai trūksta, pikta senutė užpuola tą, kuris nespėja parpulti prieš ją, ir numeta kepurę nuo jo galvos. Kadangi jis turi vadovauti, kaip visada, nuo seno jo reikalaujama politikoje, net jei ji vyrą ir jo tvarką pranoktų monadinės praeities reminiscencija ar bejėgišku įtūžiu. Per pogromą moteriškas kraujo troškimas nustelbia vyrišką. Pavergta moteris kaip megera pergyveno amžius ir toliau rodo sužalotos prigimties grimasas laikotarpiu, kai valdymu modeliuojami treniruoti abiejų lyčių kūnai ir kai vienodumas panaikina grimasas. Tokiame masinės produkcijos fone megeros barniai įgauna mažų mažiausiai skirtingą pavidalą: humanišku-

mo ženklą, o bjaurumas – dvasios pėdsaką. Praeitame šimtmetyje mergina savo pavergtumą išgyveno su melancholiška veido išraiška ir ištikima meile, kaip susvetimėjęs gamtos paveikslas, kaip estetinis kultūros daiktas, o megera atvėrė naują moters pašaukimą. Kaip socialinė hiena ji aktyviai siekia kultūrinių tikslų. Jos puikybė vaikosi garbės ir viešumo, bet jos vyriškos kultūros jausmas dar nėra tiek išryškėjęs, kad ji nesuklystų dėl jai sukeliamos kančios, kartu liudydama, jog ji dar nepriprato prie vyrų civilizacijos. Nuo vienatvės ji gelbstisi mokslo ir magijos konglomeratuose, ieškodama slaptojo patarėjo idealo ir išsigimusių skandinavų regėtojos vaisių. Ji jaučia, kaip ją traukia nelaimė. Paskutiniai moteriškos opozicijos vyriškos visuomenės dvasiai likučiai skęsta mažo reketo, slaptų sambūrių ir hobi baloje, ji pavirsta socialinio darbo ir teosofinių plepalų perversyvia agresija, smulkaus keršijimo praktika labdarystės ir *christian science* lygiu. Toje baloje solidarumas su tvariniais pasireiškia ne kaip gyvūnų gynimo sąjunga, bet kaip dėmesys neobudizmui ir pekiniečiams, kurių subjauroti veidai vis dar kaip senuose paveiksluose primena tos pačios pažangos pasendinto mulkio veidą. To šuniūkščio bruožai panašiai kaip negrabūs kupriaus šuoliai vis dar reprezentuoja sugadintą prigimtį, o tuo metu masinė gamyba ir masinė kultūra jau išmoko gaminti ir gyvūnų, ir žmonių kūnus. Unifikuotos masės taip mažai įstengia pastebėti savo pačių transformaciją, kurią patys iš visų jėgų skatina, kad jiems daugiau nebereikia jos simboliškai rodyti. Tarp mažų pranešimų antruose trečiuose laikraščių puslapiuose, nes pirmuose – žinios apie siaubingus žmonių žygius, kartais galima perskaityti apie cirko gaisrus ir didelių gyvūnų apsinuodijimą. Gyvūnai prisimenami tada, kai jų paskuti-

niai egzemplioriai, viduramžių mulkio bendrininkai, žūva po begalinių kankinimų, prisimenami kaip savininko, neįstengiančio nuo ugnies apginti savo valdinių, kapitalo praradimas. Aukštaūgė žirafa ir išmintingas dramblys yra *oddities*, vargiai galintys palinksminti praprususį mokyklinuką. Afrikoje, paskutinėje žemės vietoje, bergždžiai bandančioje apginti jų varganas bandas nuo civilizacijos, jie trukdo transportui ir naujausiojo karo bombonešiams nusileisti. Jie bus visiškai likviduoti. Protinga tapusioje žemėje išnyksta estetinio atvaizdavimo būtinybė. Dedemonizacija įvyksta tiesiogiai štampuojant žmones. Valdymui nebereikia jokių iš aukščiau pasiųstų vaizdų, ji juos gamina pramoniniu būdu ir dar patikimiau per juos užvaldo žmones.

Iškreipimą, iš esmės būdingą meno kūriniui, kaip moteriško grožio spindesiui – sužalojimą, tos pačios žaizdos, iš kurios save atpažįsta pavergta gamta, rodymą visiems, vėl iš naujo praktikuoja fašizmas, bet jau ne kaip regimybę. Nuteistieji jam paklūsta tiesiogiai. Toje visuomenėje daugiau neegzistuoja jokios srities, kurioje kaip mene valdymas pasireikštų tarsi prieštaravimas, joks sudvejinimas daugiau neparodo iškreiptumo. Kažkada toks pasakymas reiškė ne tiesiog grožį, bet mąstymą, dvasią ir pačią kalbą. Kalba šiandien ne išreiškia, bet skaičiuoja, pažymi, išduoda, skatina žudyti. Savo tikrąjį mastą, kurio ji galėtų laikytis, kultūros industrija suranda, panašiai kaip ir mokslas, ne savyje, o fakte. Kino žvaigždės tampa ekspertais, jų pasiekti rezultatai – natūralaus elgesio protokolais, reakcijos tipų klasifikacijomis; režisieriai ir scenaristai gamina adaptuoto elgesio modelius. Tikslus kultūros industrijos darbas neleidžia atsirasti paprastai klaidai, atsitiktinumui, kvailam subjektyvumui ir natūralumui. Iš

nukrypimo reikalaujama praktinio pagrindimo, jį integruojančio į proto sritį. Tik tada jam atleidžiama. Valdymui atsispindint gamtoje dingsta tragizmas ir komizmas, valdantieji parodo rimtumo tiek, kiek jiems tenka įveikti pasipriešinimą, humorą – tiek, kiek susiduria su neviltimi. Dvasinis pasitenkinimas buvo susijęs su kentėjimo reprezentacija, o dabar jie žaidžia su košmaru. Kilni meilė priklausė nuo to, kaip jėga pasireikšdavo per silpnybes, per moters grožį, tačiau valdantieji pripažino tiesioginę jėgą: dabartinės visuomenės stabas yra elegantiškai kilnus vyro veidas. Moteris tinka dirbti, vaikams gimdyti arba, jei prezentabili, vyro prestižui didinti. Ji nežavi vyro viskuo. Garbinimas atsispindi savimeilės veidrodyje. Pasauliui ir jo tikslams reikia viso vyro. Nė vienas daugiau negali savęs išdalyti, jis turi ten ir pasilikti. Vis dėlto gamta laikoma praktika to, kas išoriška ir žema, daiktu, kaip nuo neatmenamų laikų liaudies išmintyje – kareivio mergina. Dabar jausmas galimas tik sau kaip valdžiai. Vyras kapituliuoja prieš vyrą su jo šaltumu ir niūriu nelankstumu, kaip anksčiau moteris. Jis tampa moterimi, žvelgiančia į valdžią. Fašistiniame kolektyve su jo brigadomis ir darbo stovyklomis kiekvienas nuo vaikystės yra suimtasis vienutėje, čia plinta homoseksualizmas. Gyvūnui ir toliau tenka įkūnyti kilnius bruožus. Ypatingas žmogaus veidas, begėdiškai primenantis apie atsiradimą iš gamtos ir pasmerktumą būti joje, tik pažadina neįveikiamą potraukį kvalifikuotai žudyti. Tai nuo seno liudija žydų karikatūros, o Goethe's pasibjaurėjimas beždžionėmis rodo jo humanizmo ribas. Kai industrijos karalius ir fiurerius supa šunys, tai jie yra ne pinčeriai, o danų dogai ir liūtukai. Jie turi suteikti valdžiai baimės prieskonį, kuris veikia. Kraujo ištroškęs fašistinis kolosas toks aklas gamtos

atžvilgiu, jog gyvūną prisimena tik tam, kad per jį paniekintų žmogų. Jam iš tikrųjų tinka tai, dėl ko Nietzsche neteisingai priekaištavo Schopenhaueriui ir Voltaire'ui, kad jie „mokėjo maskuoti savo neapykantą žinomiems dalykams ir žmonėms, prisidengdami užuojauta gyvūnams"[27]. Fašisto pamaldaus santykio su gyvūnais, gamta ir vaikais prielaida yra valia persekioti. Tingus vaiko plaukų arba gyvūno kailio paglostymas reiškia: šita ranka gali žudyti. Ji švelniai meilina vieną auką, kol užpuls kitą, ir jos pasirinkimas niekuo nesusijęs su aukos kalte. Glamonė iliustruoja, kad visi yra lygūs prieš valdžią, visi neturi jokios savo esmės. Kruviniems valdymo tikslams gyva būtybė yra tik medžiaga. Taip fiureris rūpinasi nekaltaisiais, jie patys be jo pasirenka atlygį, be jo tą atlygį jie ir sunaikina. Gamta yra menkniekis. Teisi tik akiplėšiška jėga, kuri išgyvena. Savo ruožtu ji yra viena gamta, visa išgalvota šiuolaikinės industrinės visuomenės mašinerija – tiesiog pati save draskanti gamta. Daugiau nebėra mediumo, išreiškiančio šį prieštaravimą. Jis atsiranda su bukaprotišku rimtumu pasaulyje, iš kurio išnyko menas, mintis, negatyvumas. Žmonės nutolo vienas nuo kito ir nuo gamtos taip radikaliai, jog visa, ką jie žino, yra tai, kad jie vienas kitam reikalingi ir kad jie gali vienas kitam pakenkti. Kiekvienas yra faktorius, subjektas arba objektas vienos ar kitos praktikos, negu ta, į kurią reikia atsižvelgti arba į kurią nebereikia daugiau atsižvelgti.

Tame nuo iliuzijų išlaisvintame pasaulyje, kuriame praradę refleksiją žmonės vėl pavirto protingiausiais gyvūnais, pavergsiančiais visatos likučius, jei nesusidraskys tarpusavyje, į gyvūnus priimta žvelgti ne sentimentaliai,

[27] Nietzsche F. „Die fröhliche Wissenschaft", in *Werke*, Bd. 5, S. 133.

bet kaip į pažangos išdavystę. Pagal geriausias reakcines tradicijas Göringas gyvūnų gynimą susieja su rasine neapykanta, liuteronišką vokiečių aistrą linksmai žudyti – su aristokratišku ponų medžiotojų padorumu. Frontai aiškiai atskirti; kas kovoja prieš Hearstą ir Göringą, taip pat prieš Pavlovą ir vivisekciją, kas svyruoja, tas abiem pusėm atrodo kaip beprotis. Toks žmogus turi ateiti į protą. Pasirinkimas yra užduotas ir neišvengiamas. Kas nori pakeisti pasaulį, jokiu būdu negali nugrimzti į smulkaus reketo balą, kur kartu su pranašautojais nyksta taip pat politiniai sektantai, utopistai ir anarchistai. Intelektualas, savo mąstyme neprisišliejantis prie veikiančios istorinės jėgos, netinka nė vieno polio orientacijai, kuria remiasi industrinė visuomenė, atseit prarandanti ryšį su daiktų substancija, jo mąstymas netenka pagrindo. Protinga tai, kas tikra. Kas laikosi nuošalėje – kalba net pažangieji, – nepadės ir pelė. Viskas priklauso nuo visuomenės, net pats skrupulingiausias mąstymas savo likimą susieja su galingiausiomis socialinėmis tendencijomis, be kurių jis pavirstų išmone. Santarvė tuo klausimu sujungia visus realybės teisuolius; žmonių visuomenę ji prilygina masiniam reketui gamtoje. Žodis, nesiekiantis jokio tikslo kurioje nors reketo šakoje, sukelia begalinį įniršį. Jis primena, kad esamybė tik dėl to, jog būtų sulaužyta, vis dar turi balsą apie gamtą, apie kurią melo srautus paleidžia nacionalistai ir folkloristai. Kai balsui pavyksta akimirksniui nutraukti jų choro deklamaciją, girdėtis juos perrėkiantis siaubas, gyvas, kaip ir kiekviename gyvūne, jų pačių racionalizuotose ir sudaužytose širdyse. Tokiu žodžiu į dienos šviesą iškeliamos tendencijos yra visuotinės ir aklos. Gamta savaime nei gera, kaip norėjo ankstesnis, nei kilni, kaip norėjo naujasis romantizmas. Kaip pavyzdį ir

tikslą ji numato opoziciją dvasiai, melui ir žvėriškumui, tik kaip pažinta ji tampa būties santarvės su pačia savimi, tos sąmonės, kuri iš pat pradžių įkvėpė nepalaužiamą pasipriešinimą fiureriui ir kolektyvui, siekimu. Pavojų vyraujančiai praktikai ir jos neišvengiamoms alternatyvoms kelia ne gamta, su kuria ji veikiau sutampa, o tai, kas apie gamtą prisimenama.

Propaganda

Propaganda, siekianti pakeisti pasaulį, – kokia nesąmonė! Propaganda kalbą paverčia instrumentu, svertu, mašina. Propaganda fiksuoja žmonių būklę, kurioje jie atsidūrė socialinio neteisingumo sąlygomis, dėl to, kad ji juos išjudina. Ji apskaičiuoja, kad jais galima pasikliauti. Širdies gilumoj kiekvienas žino, jog priemonės dėka jis pats tampa priemone, kaip fabrike. Įniršis, kurį jie jaučia sekdami ja, yra senas įniršis prieš jungą, sustiprintas įtarimu, kad propagandos nurodyta išeitis – klaidinga. Propaganda manipuliuoja žmonėmis; kai ji šaukia apie laisvę, ji prieštarauja pati sau. Ji neatskiriama nuo melavimo. Draugija, kurioje per propagandą vienas kitą suranda fiureris ir jo sekėjai, yra melo draugija, net jei propagandos turinys būtų teisingas. Propagandai tiesa tampa priemone įsigyti šalininkų, ji iškreipia ją jau tuo, ką ištaria. Todėl tikram pasipriešinimui propaganda nežinoma. Propaganda – mizantropiška. Ji mano, kad principas, pagal kurį politika turi atsirasti iš bendros pozicijos, yra tiesiog *façon de parler*.

Visuomenėje, kurioje protingai brėžiamos ribos prieš pertekliaus pavojų, visa, kas kitų rekomenduojama kiekvienam iš mūsų, nusipelno nepasitikėjimo. Visada įma-

nomas perspėjimas dėl komercinės reklamos, kad verslininkas nieko nedaro veltui. Pagyrimo laipsnis auga proporcingai kokybės mažėjimui, nuo „Volkswagen" reklamos tai priklauso visai kitaip negu nuo „Rolls Royce". Pramonės ir vartotojo interesai niekada nesutampa tada, kai pirmoji atkakliai siekia ką nors pasiūlyti. Net laisvės propaganda gali išmušti iš vėžių, nes ji priversta glaistyti skirtumus tarp teorijos ir privačių interesų tų, į kuriuos nukreipta. Vokietijoje likvidavęs proletariato vadus, fašizmas keršto selekcija atėmė iš jų net savo teisumo suvokimą. Kai intelektualas užkankintas lageryje, į jį nepatekusiam darbininkui nebūtinai turi būti blogai. Fašizmas nebuvo toks pat Ossietzky'ui ir proletariatui. Bet propaganda apmovė abu.

Žinoma, įtartinas yra ne tikrovės kaip pragaro vaizdavimas, bet nuolatiniai reikalavimai išsiveržti iš jo. Jei į ką nors šiandien ir galima kreiptis, tai ne į vadinamąsias mases, ne į atskirą žmogų, kuris yra bejėgis, o veikiau į įsivaizduojamą liudytoją, kuriam ir paliekam po savęs visa tai, kad nedingtų nuo žemės veido kartu su mumis.

Dėl kvailumo genezės

Intelekto požymis yra sraigės čiuptuvėliai „su čiuopiančiu veidu", su kuriais, jei tikėtume Mefistofeliu, ji atskiria net kvapus[28]. Susidūrę su kliūtimi, čiuptuvėliai tuoj pat įsitraukia į kūną ginančią kriauklę, vėl susiliedami su visuma, ir tik su dideliu baikštumu vėl įsidrąsina kaip kažkas svarankiška pažvelgti į išorę. Jei pavojus vis dar

[28] Goethe J. W. *Faustas*, I dalis.

čia, jie vėl išnyksta, o intervalas tarp pasikartojančių bandymų didėja. Pradžioje dvasinis gyvenimas yra labai jautrus. Sraigės jutimai priklauso nuo raumenų, o raumenys tampa suglebę, jei pakenkiama jų žaidimui. Fizinis sužeidimas sužaloja kūną, baimė – dvasią. Iš pradžių ir vienas, ir kitas neatskiriami tarpusavyje.

Labiau išsivystę gyvūnai dėkingi patys sau už didelę laisvę, jų egzistavimas liudija, kad kadaise čiuptuvai tiesėsi naujomis kryptimis ir negavo atkirčio. Kiekviena rūšis yra paminklas begalinei daugybei kitų, kurių bandymas susiformuoti buvo nutraktas jau pačioje pradžioje; juos iš karto paralyžiavo siaubas, kai bent vienas čiuptuvas pajudėjo jų formavimosi link. Tiesioginio gamtos aplinkos pasipriešinimo galimybių slopinimas tęsiasi viduje, baime atrofuojant organus. Kiekviename smalsumo kupiname gyvūno žvilgsnyje spindi nauja gyvybės forma, kurią gali pagimdyti tam tikra rūšis, kuriai priklauso ta individuali būtybė. Bet ne tik rūšinis apibrėžtumas ją sulaiko ankstesnės būties kriauklėje; prievartai, su kuria susiduria tas žvilgsnis, – milijonas metų, nuo neatmenamų laikų ji sukaustė tą būtybę jai skirtoje pakopoje, ir nuolat atsinaujinantis pasipriešinimas stabdo net pirmuosius bandymus ją įveikti. Tokį pirmą čiuopiantį žvilgsnį visada lengva palaužti, už jo slypi gera valia, trapi viltis, tačiau ne neišsenkanti energija. Gyvūnas tampa baikštus ir kvailas.

Kvailybė – tai žaizdos randas. Ji gali būti susijusi su vienu praktiniu ar dvasiniu rezultatu tarp kitų arba su visais. Bet koks žmogaus kvailumas reiškia tą vietą, kur raumenų žaismas bundant buvo sustabdytas, užuot būtų paskatintas. Stabdymas iš pradžių reiškia uolų dezorganizuotų ir negrabių bandymų pakartojimą. Begaliniai

vaiko klausimai kiekvienu atveju jau yra kažkokio slapto skausmo, kažkokio pirmo klausimo, į kurį jis nesulaukė atsakymo ir kurio jis nemoka iškelti teisinga forma, ženklas[29]. Pakartojimas iš dalies panašus į žaidimo situaciją, kai, pavyzdžiui, šuo be perstojo šoka ant durų, kurių jis nemoka atidaryti ir galų gale to atsisako, jei rankena yra pernelyg aukštai, iš dalies pakartojimas įvyksta prasiveržus nevilčiai, kai, pavyzdžiui, liūtas nuolat blaškosi savo narve ar kai neurotikas atkuria gynybinę reakciją, kuri kartą jau pasirodė esanti bergždžia. Kai vaikui pakartojimai nepasiseka arba kliūtys pasirodo pernelyg brutalios, jo dėmesį gali atkreipti kas nors kitas, kaip sakoma, vaikas praturtėja patyrimu, ir toje vietoje, kurią palietė aistra, liks nepastebimas randas, tam tikras mažas sukietėjimas, kur odos paviršius taps nejautrus. Tokie randai sudaro deformaciją. Jie gali suformuoti tvirtą ir stiprų charakterį, bet gali padaryti ir kvailą – atrofijos, aklumo ir bejėgiškumo prasme, jei kalbama tiesiog apie jų stagnaciją, ir pykčio, užsispyrimo ir fanatizmo prasme, jei jie sukelia metastazuojantį vėžį. Dėl patirtos prievartos gera valia tampa bloga. Tokius randus gali sukelti ne tik draudžiami klausimai, draudžiamas pamėgdžiojimas, draudžiamas verksmas, draudžiamas nutrūktgalviškas žaismas. Kaip gyvūnų pasaulio rūšys reiškia žmonių giminės dvasinio vystymosi pakopas, taip aklos zonos individe – tas stotis, kuriose pranyko viltis ir kurios savo suakmenėjimu liudija, kad visa, kas gyva, vienodai patiria persekiojimus.

[29] Plg. Landauer K. „Intelligenz und Dummheit", in *Das Psychoanalytische Volksbuch*, Bern, 1939, S. 172.

ŽODŽIŲ IR POSAKIŲ KITOMIS KALBOMIS ŽODYNĖLIS

absolument interdite (*pranc.*) – visiškai uždrausta
ac si quastio de lineis, planis aut de corporibus esset (*lot.*) – lygiai taip pat, lyg būtų kalbama apie linijas, plokštumas ar kūnus
agon (*sen. gr.* ἄγών) – susirinkimo vieta; varžybos; kova
amor intellectualis diaboli (*lot.*) – velnio intelektualinė meilė
ancien régime (*pranc.*) – senasis režimas (santvarka)
a pity that daddy lost control (*angl.*) – gaila, kad autoritetas prarado kontrolę
armchair thinking (*angl.*) – kabinetinis (atitrūkęs nuo gyvenimo) mąstymas
ars poetica (*lot.*) – poezijos menas
autos (*sen. gr.* αὐτός) – aš pats, vienas pats

boy-friend (*angl.*) – draugužis, bičiulis

christian science (*angl.*) – krikščioniškasis mokslas
chronique scandaleuse (*pranc.*) – skandalinga kronika
commiseratio (*pranc.*) – užuojauta
conatus sese conservandi primum et inicum virtutis est fundamentum (*lot.*) – siekimas save išsaugoti yra pirmasis ir vienintelis dorybės pagrindas
conspicuous production (*angl.*) – išskirtinė produkcija
corpus (*lot.*) – kūnas

credo (*lot.*) – įsitikinimai, pažiūros; (*pažodž.*: tikiu)
cultural lag (*angl.*) – kultūrinis atsilikimas

daring (*angl.*) – drąsu, bebaimiška
de luxe (*pranc.*) – prabangos daiktai

efficiency (*angl.*) – veiksmingumas; (darbo) našumas, produktyvumas
en masse (*pranc.*) – masiškai; ištisai
Eos (*sen. gr.*) – Aušra
etor (*sen. gr.* ἦτορ) – širdis, dvasia; galia, įniršis

façon de parler (*pranc.*) – kalbėjimo būdas
fad (*angl.*) – užgaida, kaprizas; greit praeinąs susižavėjimas
faux-frais (*pranc.*) – pridėtinės išlaidos
funeral home (*angl.*) – laidojimo biuras

gardez vos frontières et restez vous (*pranc.*) – neperženkite savo ribų ir likite savimi
getting into trouble and out again (*angl.*) – patekimas į bėdą ir išėjimas iš jos
ghost writers (*angl.*) – autorius, rašantis kito vardu

haut goût (*pranc.*) – aukštas skonis
hybris (*sen. gr.* ὕβρις) – įžūlumas, grubumas
hitchhiker (*angl.*) – keliautojas autostopu
homo oeconomicus (*lot.*) – ekonomikos žmogus
horror vacui (*lot.*) – tuštumos baimė

I am a failure. And that is that (*angl.*) – Aš – nevykėlis. Štai ir viskas
Id (*lot. iš* is) – jis, šis, tai (tai, kas nesąmoninga)
idée fixe (*pranc.*) – įkyri idėja
idola theatri (*lot.*) – teatro stabai
impassibilité (*pranc.*) – šaltumas, nejautrumas, ramumas

Imperium Romanum (*lot.*) – Romos imperija
in absentia (*lot.*) – nesant
in nuce (*lot.*) – trumpai ir glaustai (*pažodž.*: riešuto kevale)

jam (*angl.*) – sutrikimai, kebli padėtis
just for fun (*angl.*) – juokais, tik dėl juoko

kalos kagathos (*sen. gr.* καλός κάγαθός) – gražus ir geras
kradie (*sen. gr.* κραδίη, καρδίη) – širdis, siela, jausmas, nuotaika, troškimas

le dernier cri (*pranc.*) – paskutinė (naujausia) mada
le prix du progrès (*pranc.*) – pažangos kaina
libido (*lot.*) – seksualinis potraukis; noras, aistra, geismas
logistikon (*sen. gr.* λογιστικόν) – protas, supratis
l'un est le tout, tout est dans l'un, la nature triomphe de la nature (*pranc.*) – vienas yra viskas, viskas yra viename, prigimtis nugali prigimtį

mala et inutilis (*lot.*) – bloga ir nenaudinga
mathesis universalis (*lot.*) – universalioji matematika
metis (*sen. gr.* μήτις) – protas; planas, sumanymas
mimesis (*sen. gr.* μίμησις) – pamėgdžiojimas

nekyia (*sen. gr.* νέκυια) – numirėlių iškvietimas („Odisėjos" vienuoliktos giesmės pavadinimas)
nostos (*sen. gr.* νόστος) – sugrįžimas; kelionė
novelty song (*angl.*) – naujoviška daina (giesmė)
nus (sen. gr. νόος, νους) – mintis, (sveikas) protas

oddities (*angl.*) – keistenybės
Odysseus (*sen. gr.* Ὀδυσσεύς) – Odisėjas
on bloc (*angl.*) – bloku, grupuote
operation (*angl.*) – operacija, veiksmas, veikla; valdymas
ordo (*lot.*) – tvarka, seka, eilė, būrys, rikiuotė
oser tout dorénavant sans peur (*pranc.*) – nuo šiol išdrįsti viską

pauci beati (*lot.*) – truputis laimės
per aspera ad astra (*lot.*) – per kančias į žvaigždes
petitio principii (*lot.*) – rato klaida įrodyme (*pažodž.*: pagrindo reikalavimas)
poenitentia virtus non est, sive ex ratione non oritur, sed is, quem facti poenitet, bis miser seu impotens est (*lot.*) – atgaila nėra dorybė, kitaip tariant, ji nekyla iš proto; o tas, kuris atgailauja dėl savo poelgio, dvigubai apgailėtinas arba bejėgis
powers that be (*angl.*) – valdantieji; pasaulio galingieji
principium individuationis (*lot.*) – individuacijos principas (tai, kieno dėka objektas išsaugo savo individualumą)
proton pseudos (*sen. gr.* πρώτον ψευδώς) – pagrindinė (pirminė) klaida

quamvis pietatis specimen prae se ferre videatur (*lot.*) – nors ji ir atrodytų esanti pareigos jausmo rūšis
quand même (*pranc.*) – bet kokia kaina; kad ir kas būtų; nepaisant nieko; pagaliau
que ne puis-je d'un mot, les réduire toutes en cet état (*pranc.*) – juk vienu žodžiu visas jas galiu paversti į tą būseną
quo usque tandem... (*lot.*) – ar dar ilgai...

ratio (*lot.*) – protas
ressentiment (*pranc.*) – kerštingumas, pagieža
res severa verum gaudium (*lot.*) – tikrasis džiaugsmas yra rūstus
rêverie (*pranc.*) – tuščios svajonės
rhapsody (*angl.*) – rapsodija (Homero giesmė)

sales talk (*angl.*) – pardavimo aptarimas
slapstick comedy (*angl.*) – farsas
statements (*angl.*) – pareiškimai, ataskaitos
success or failure (*angl.*) – sėkmė arba nesėkmė
sur la route de la fortune (*pranc.*) – ant laimės kelio
suum cuique (*lot.*) – kiekvienam tai, kas jo

tabula rasa (*lot.*)– švari (neprirašyta) lenta
tarret vulgus, nisi metuat (*lot.*) – minia baugina, jei tik pati nesibijo
telos (*sen. gr.* τέλος) – galas, pabaiga, riba, tikslas, nuosprendis
this concert is brought to you as a public service (*angl.*) – šis koncertas jums surengtas kaip vieša paslauga

udeis (*sen. gr.* οὐδείς) – niekas
ultima ratio (*lot.*) – paskutinis argumentas, paskutinė priemonė
una scientia universalis (*lot.*) – vienas universalus mokslas
une idole d'echelle (*pranc.*) – hierarchijos stabas (dievukas)
uniquement les enfants de la patrie (*pranc.*) – vien tik tėvynės vaikai
unreasonable (*angl.*) – neprotingas

Ver sacrum (*lot.*) – Šventasis pavasaris
virtus (*lot.*) – dorybė, šaunumas, narsumas, drąsumas

white trash (*angl.*) – vargingi baltieji Pietų Amerikos gyventojai (*pažodž.*: baltos atmatos)

VARDŲ RODYKLĖ

Max

HORKHEIMER

Theodor W.

ADORNO

Apšvietos dialektika

Iš vokiečių kalbos vertė
Gediminas Mikelaitis

Maketavo
Nijolė Juozapaitienė

SL 319. 2006 05 04. Tiražas 1500 egz. Užsakymas 889.
Leidykla „Margi raštai", Laisvės pr. 60,
05120 Vilnius. El. p. margirastai@takas.lt
Spausdino AB „Spauda", Laisvės pr. 60, 05120 Vilnius.

Horkheimer, Max

Ho-268 Apšvietos dialektika: filosofiniai fragmentai / Max Horkheimer, Theodor W. Adorno. – Vilnius: Margi raštai, 2006. – 333 p. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673)

Vardų r-klė: p. 331–333

ISBN 9986-09-305-8

Du garsūs XX amžiaus vokiečių filosofai knygoje aptaria Apšvietos, kaip kadaise labai paplitusios ideologinės sistemos, raidos tendencijas ir padarinius, kurie kultūrinę pažangą pavertė atžanga vėlesniais laikais. Pirmame skyriuje išdėstomi teoriniai Apšvietos sampratos pagrindai, paremti dviem tezėmis: mitas yra Apšvieta ir Apšvieta virsta mitologija. Šios tezės plėtojamos tolesniuose skyriuose aptariant mitą ir Apšvietos dialektiką remiantis Homero *Odisėja* bei Apšvietos užbaigėjų Kanto, Sade'o ir Nietzsche's filosofija. Skyriuje „Kultūros industrija" parodoma Apšvietos atžanga ir jos virtimas ideologija. Knyga baigiama dialektine antropologija besiremiančiais teziniais antisemitizmo svarstymais, rodančiais apšviestosios civilizacijos grįžimą į barbarybę šiuolaikiniame gyvenime.

UDK 165

Knygos pratarmėse autoriai rašo: „Kritinis mąstymas, nepaisydamas net pažangos, šiandien privalo palaikyti laisvės likučius, realaus humaniškumo siekimo tendencijas, nors didingos istorinės raidos fone jos ir atrodo bejėgės". „Akivaizdžiai išsipildė prognozės, susijusios su Apšvietos virtimu pozityvizmu, to, kas turi būti, mitu, pagaliau intelektas tapo tapatus tam, kas priešinga dvasiai."

„Mūsų knygos tema yra atskleisti tendencijas, kurios kultūrinę pažangą pavertė atžanga".

M. Horkheimer, Th. W. Adorno

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

KLASIKA

Atviros Lietuvos fondo remiamos serijos tikslas – pateikti klasikinius filosofijos ir politinės minties tekstus nuo antikos iki XX a.

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-09-305-8

Rekomenduojama kaina 30 Lt